

ISSN 2667-4432

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/juhis>

Journal of Universal History Studies

Volume VII
Issue II
December 2024

*JOURNAL OF UNIVERSAL HISTORY
STUDIES*

JUHIS indexed by: SCOPUS, TR Dizin, EBSCO, Index Islamicus, Scilit, Electronic Journals Library (EZB), German Union Catalogue of Serials (ZDB), Base Index, Initiative for Open Citations (I4OC)

JUHIS is an international, peer-reviewed journal, published every six months and two issues per year (June and December).

e-mail: juhisjournal@gmail.com

Düzce-2024

Editor in Chief

Dr. Sabit DOKUYAN / Düzce University

Section Editors

History Section Editors

Dr. Aykut DALAK / Karabük University

Dr. Ceren PİLEVNELİ ÇUBUK / Katip Çelebi University

Dr. Dilara USLU / Şeyh Edebali University

Dr. Emre TEĞİN / Onsekiz Mart University

Dr. Mustafa KESKİN / Erciyes University (Emeritus)

Dr. Münewer Ebru ZEREN / Independent Researcher

Dr. Nagehan ELEMANA / Mersin University

Dr. Onur Sadık KARAKUŞ / Düzce University

Dr. Öner TOLAN / Ardahan University

Dr. Remzi KILIÇ / Erciyes University

Dr. Yavuz DELİBALTA / Kafkas University

Dr. Yunus Emre AYDIN / Atatürk University

Archaeology Section Editor

Dr. Ayça GERÇEK / Osmaniye Korkut Ata University

Dr. Fatma Aysel ILGIN / İstanbul University

Advisory Board

Dr. Ahmet TAŞGIN / Hacı Bayram Veli University

Dr. Enis ŞAHİN / Sakarya University

Dr. Haşim ERDOĞAN / Hacı Bektaş Veli University

Dr. Jamshid ROOSTA / Shahid Bahonar University of Kerman

Dr. Mustafa KESKİN / Erciyes University (Emeritus)

Editorial Board

Dr. Aleksandar KADIJEVIĆ / University of Belgrade

Dr. Alfina SİBGATULLİNA / Russian Academy of Sciences

Dr. Andreas KÜLZER / Austrian Academy of Sciences

Dr. Aziz ALTI / Munzur University

Dr. Charles Brian Rose / University of Pennsylvania

Dr. Dmitry KOROBENİKOV / State University of New York Albany

Dr. Edith AMBROS / Universität Wien

Dr. Emanuel PLOPEANU / Ovidius University of Constanta

Dr. Emir FİLİPOVIĆ / University of Sarajevo

Dr. Ergün LAFLI / Dokuz Eylül University

Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU / Karabük University

Dr. Galina YEMELİANOVA / Soas University of London

Dr. Halit ÇAL / Hacı Bayram Veli University

Dr. Haluk SELVİ / Sakarya University

Dr. Hava SELÇUK / Erciyes University

Dr. Ivelin Argirov IVANOV / University of Veliko Tarnovo

Dr. Iver B. NEUMANN / Fridtjof Nansens Institutt

Dr. Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN / Ondokuz Mayıs University

Dr. Mansour AMİNİ / University of Science Malaysia

Dr. Mikail ACIPINAR / İzmir Katip Çelebi University

Dr. Mohammad Saleh BANI ISSA / Jadara University

Dr. Mohammed Ibrahim ABU EL-HAIJA / The World Islamic Sciences & Education University

Dr. Mohsen MORSALPOUR / Sistan and Baluchestan University

Dr. Muhidin MULALİC / International University of Sarajevo

Dr. Murat KARATAŞ / Abdullah Gül University

Dr. Nazim MUSTAFA / Presidential Library, Azerbaijan

Dr. Nurperi AYENGİN / Düzce University

Dr. Osman KÖSE / Police Academy, Türkiye

Dr. Ökkeş NARİNÇ / Namık Kemal University

Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ / İstanbul University

Dr. Reza Ekhtiani AMİRİ / University of Mazandaran

Dr. Stefano TAGLIA / The Oriental Institute of Prague, The Czech Republic

Dr. Stipica GRGİC / University of Zagreb

Dr. Süleyman ÖZBEK / Hacı Bayram Veli University

Dr. Ümit EKİN / Sakarya University

Layout Editor

Post Graduate Zülal IŞIK / Düzce University

Foreign Language Advisor

Mehmet GÜZEL / Teacher- Erciyes University

Editorial Secretariat

Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU / Erciyes University

Proofreader

Dd. Büşre YÜKSEL EMEÇ / Teacher - Düzce University

Issue Referees

Dr. Alican DOĞAN / National Defence University

Dr. Asuman BALDIRAN / Selçuk University

Dr. Ayşe Beyza ERCAN / Ardahan University

Dr. Cihad CİHAN / Afyon Kocatepe University

Dr. Çetin KAYA / Kastamonu University

Dr. Çiğdem DUMANLI / Hacettepe University

Dr. Derya ÇIĞIR DİKYOL / İstanbul University

Dr. Hilal ZORBA BAYRAKTAR / Kütahya Dumlupınar University

Dr. Hüseyin YAMAN / Onsekiz Mart University

Dr. İlhami Tekin CİNEMRE / Karadeniz Technical University

Dr. Kaan DEVECİOĞLU / The Center for Middle Eastern Studies

Dr. Kemal Ramazan HAYKIRAN / Adnan Menderes University

Dr. Kudret SEZGİN / Hitit University

Dr. Kurban DURMUŞOĞLU / Bayburt University

Dr. Mahir TERZİ / Republic of Türkiye Ministry of Culture And Tourism

Dr. Muhammet YÜCEL / Muş Alparslan University

Dr. Murat KARATAŞ / Abdullah Gül University

Dr. Mustafa Ali UYSAL / Mehmet Akif Ersoy University

Dr. Muzaffer DURAN / Süleyman Demirel University

Dr. Mürsel BAYRAM / Social Sciences University of Ankara

Dr. Müslime GÜNEŞ / Adnan Menderes University

Dr. Nebil KARADUMAN / Erciyes University

Dr. Necati ÇAVDAR / Gaziosmanpaşa University

Dr. Osman DOĞANAY / Aksaray University

Dr. Özkan DAYI / Bayburt University

Dr. Rakkuş KARADUMAN / Mersin University

Dr. Serpil AYTÜRE / Bitlis Eren University

Dr. Şerif DEMİR / Kastamonu University

Dr. Tufan TURAN / Sakarya University

Dr. Yaşar BAYTAL / Yıldırım Beyazıt University

Dr. Yusuf ALBAYRAK / Yıldırım Beyazıt University

CONTENTS

Research Articles

1

Büyük Moğol Hanlarında Dinî Müsamaha (Cengiz, Ögedey, Göyük ve Möngke Dönemi)

Religious Attitude of the Great Mongol Khans (Chinggis, Ögödei Güyüg and Möngke Period)

Kurban Durmuşoğlu

(143-162)

2

Köklüce Kanyonu ve Kömürlü Deresi Vadisi'nden On Kaya Mezarı

Ten Rock Tombs from Köklüce Canyon and Kömürlü Stream Valley

Emrah Özdemir-Timur Demir

(163- 188)

3

The Southern Separatist Movement and the Civil War Years in Sudan, 1955-1972

Sudan'da Güney Ayrılıkçı Hareketi ve İç Savaş Yılları, 1955-1972

Abdullah Özdağ

(189-207)

4

Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinin Baraj Davası

The Dam Case of Turkey's Democratic Party Era

Mustafa Murat Çay

(208-244)

5

Arap Yarımadası'nda Osmanlı-İbni Reşid İttifakı

Ottoman-Ibn Rashid Alliance in the Arabian Peninsula

Mustafa Çabuk

(245-266)

6

Sasani Devleti'nin Kuruluşu:Hürmüzgân Muharebesi Üzerine Bir Değerlendirme

The Establishment of the Sassanid State: An Evaluation of the Battle of Hormozdgân

Ali Hüseyin Toğay

(267-285)

Z

Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı Girişleri ve Kült Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler

Evaluations on Stratonikeia North City Gate Entrances and Cult Connections

M. Tuncay Özdemir-Bilal Söğüt

(286-311)

8

Temüçin Ne Zaman Çinggis Kağan/Han Ünvanını Aldı?

When Did Temujin Assumed the Title of Chinggis Khagan/Khan?

Çetin Kaya

(312-324)

Editörden

Kıymetli Okuyucular

Journal of Universal History Studies (JUHS) Aralık sayısıyla karşınızdayız. Yeni sayımızda çeşitli konularda ve farklı dönemlere ait 8 bilimsel çalışmayı sizlere sunuyoruz. Bu çalışmaların içerisinde; eski çağlardan, yakın döneme kadar çeşitli zaman dilimlerini kapsayan makaleler yer almaktadır. Dergimizin yeni sayısının hazırlık aşamasında hem çalışmalarını dergimize yollayan yazarlarımıza hem de makale inceleme süreçlerine katkı sağlayarak derginin daha üst seviyelere çıkması için gayret gösteren değerli hakemlerimize ve editörlerimize çok teşekkür ediyoruz. Dergi olarak en büyük amacımız; her yeni sayıda kendimizi geliştirerek bilim dünyasına katkı sağlayacak çalışmaları sizlere ulaştırmaktır. Sonraki sayımız haziran ayında yayınlanacaktır. Kıymetli tarihçiler ve araştırmacıların çalışmalarını bekliyoruz.

Diğer sayımızda görüşmek üzere, sağlıklı ve ilim dolu günler diliyorum...

Prof. Dr. Sabit DOKUYAN

Şef Editör

From Editor

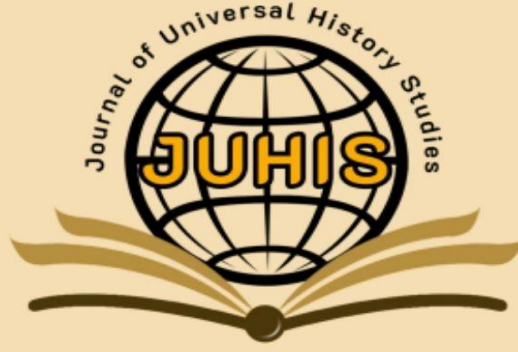
Dear Readers,

We are here with the December issue of our journal, Journal of Universal History Studies (JUHS). In our new issue, we present 8 scientific studies on various subjects and from different periods. These studies include articles covering various time periods from ancient times to the recent period. We would like to thank both the authors who sent their works to our journal during the preparation phase of the new issue of our journal and our valuable referees and editors who strive to improve the journal by contributing to the article review processes. Our biggest goal as a journal; to develop ourselves in every new issue to contribute to the world of science. The next issue will be published in June. We expect the work of esteemed historians and researchers.

I wish you healthy and scientific days to see in our other issue...

Prof. Dr Sabit DOKUYAN

Editor in Chief

Journal of Universal History Studies

Büyük Moğol Hanlarında Dinî Müsamaha (Cengiz, Ögedey, Göyük ve Möngke Dönemi)¹

Religious Attitude of the Great Mongol Khans (Chinggis, Ögödei Güyüg and Möngke Period)

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 03.08.2024 / 30.11.2024

pp. 143-162

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(2) • December • 2024 •

Kurban Durmuşoğlu

Bayburt University, Department of History, Assist. Prof. Dr., Bayburt, Türkiye

Email: kdurmusoglu@bayburt.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-5847-1209

Cite: Durmuşoğlu, K. (2024). Büyük Moğol Hanlarında Dinî Müsamaha (Cengiz, Ögedey, Göyük ve Möngke Dönemi). *Journal of Universal History Studies*, 7(2), 143-162. <https://doi.org/10.38000/juhis.1527434>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/ kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Büyük Moğol hanları, Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve genişlemesinde önemli rol oynamış liderlerdir. Bu liderler kuruluştan itibaren imparatorluğun bünyesindeki dinî unsurları bir arada tutmaya çalışmıştır. Elbette bunun gerçekleştirilmesinde Moğol hanlarının tutumlarının yanı sıra dönemin siyasî koşullarının da etkisi büyüktür. Moğol liderleri kuruluştan itibaren dönemin siyasî havasına göre şekil almış ve dinî uygulamalarını da bu çerçevede şekillendirmiştir. Bu durum Moğollar döneminde dinî durumun oldukça karmaşık olmasına ve tarihsel süreçte değişiklik göstermesine sebep olmuştur. Moğolların ilk dönemlerinde şamanist inançlar yaygın olsa da Moğol sınırlarını genişlettikçe, istilâ ettikleri topraklardaki dinlere de müsamaha göstermiş ve bu dinlerin bazı unsurlarını kabul etmiştir. Moğolların geniş coğrafyası ve farklı kültürleri bünyesinde barındırması nedeniyle İslâmiyet, Budizm, Hristiyanlık gibi birçok din yaygınlaşmış ve Moğollar genellikle bu dinlere müdahale etmemiş, hatta bazen onları himaye etmiştir. Moğollar, kurucuları Cengiz Han'dan beri dinî müsamahayı teşvik etmiş ve farklı inançlara saygı göstermiştir. Cengiz Han, farklı dinlerden insanları yönetiminde danışman olarak bulundurmuş ve onların dinî uygulamalarını serbestçe uygulamalarına izin vermiştir. Bu durum Cengiz Han'ın halefleri döneminde İslâmiyet, Budizm, Hristiyanlık ve diğer inançların da müsamahayla karşılanmasına yol açmıştır. Bu politika, Moğol İmparatorluğu içindeki farklı halklar arasında ticaret ve etkileşimi kolaylaştırmış, aynı zamanda yönetimleri altındaki çeşitli etnik ve dinî grupların sadakatini kazanmada etkin bir rol oynamıştır. Böylece farklı dinlerden insanların da imparatorluk içerisinde önemli mevkilere yükselmesine olanak tanınmıştır. Ancak bu müsamaha politikası her dönemde ve her yerde aynı düzeyde olmamış, bazı Moğol hanları daha baskıcı olabilmıştır. Ayrıca Moğol hanları döneminde dinî tutumlar genellikle siyasî ve stratejik amaçlara bağlı olarak farklılık göstermiştir. Dolayısıyla Moğol hanlarının dinî tutumları zamanla değişiklik göstermiş olduğundan, genel bir dinî tutumdan bahsetmek zor olabilir. Bu çalışmada, Cengiz Han'dan Möngke'ye kadar olan dönemde Moğol hanlarının dinî tutumları incelemekte ve Moğol hanlarının hangi dinlerle nasıl bir ilişki içerisinde olduğu hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Cengiz Han, Ögedey, Göyük, Möngke, Dinî Müsamaha.

Abstract

The Great Mongol Khans were leaders who played an essential role in establishing and expanding the Mongol Empire. These leaders tried to keep the religious elements within the empire together since its establishment. Of course, in addition to the Mongol Khans' attitudes, the period's political conditions also greatly affected this. The Mongol Khans also took shape according to the political atmosphere of the period from the establishment and shaped their religious practices within this framework. Religious life during the Mongol Khan period presented a very colourful appearance. This situation caused the religious situation during the Mongol period to be quite complex and to change in the historical process. Although shamanist beliefs were widespread in the early Mongol periods, as the Mongols expanded their borders, they also tolerated the religions in the lands they "conquered" and accepted some elements of these religions. Due to the Mongols' vast geography and the fact that they included different cultures, many religions, such as Islam, Buddhism, and Christianity, became widespread, and the Mongol Khans generally did not interfere with these religions and sometimes even protected them. The Mongols have encouraged religious tolerance and respected different beliefs since their founder, Chinggis Khan. Chinggis Khan had people of different religions as advisors in his administration, allowing them to practice their religion freely. This led to tolerance of Islam, Buddhism, Christianity, and other beliefs during the reign of Chinggis Khan's successors. This policy facilitated trade and interaction between different peoples within the Mongol Empire and played an active role in gaining the loyalty of various ethnic and religious groups under their rule. Thus, people of other religions could rise to important positions within the empire. However, this tolerance policy differed in every period and place, and some Mongol khans could be more oppressive. In addition, religious attitudes during the Mongol khan period varied depending on political and strategic goals. Therefore, since the religious attitudes of the Mongol khans changed over time, it may not be easy to talk about a general religious attitude. In this study, the religious attitudes of the Mongolian Khans in the period from Chinggis Khan to Möngke are examined, and information is given about which religions the Mongolian Khans had and what kind of relationship they had.

Keywords: Mongols, Chinggis Khan, Ögödei, Güyüg, Möngke, Religious Attitude.

Extended Abstract

Great Mongol khans were leaders who played an essential role in establishing and expanding the Mongol Empire. These leaders tried to keep the religious elements within the empire together since its establishment. Of course, the political conditions of the period, as well as the attitudes of the Mongol khans, had a significant impact on the realization of this. Mongolian khans have also taken shape according to the political atmosphere of the period since their establishment and shaped their religious practices within this framework. Spiritual life was quite colourful during the period of the Mongol Khans. This caused the religious situation to be quite complex during the Mongol khans period and to change throughout history. Shamanistic beliefs were common in the early Mongol period. However, as the Mongols expanded the borders of their empire, they also showed tolerance to the religions in the lands they "conquered" and accepted some elements of these religions. Due to the vast geography of the Mongol Empire and its inclusion of different cultures, many religions, such as Islam, Buddhism, and Christianity, became widespread. The Mongol khans generally did not interfere with these religions, sometimes even protecting them. Chinggis Khan, the founder of the Mongol Empire, also encouraged religious tolerance and respected different beliefs. Chinggis Khan had people from other religions as advisors in his administration and allowed them to practice their religion freely. This situation led to the tolerance of Islam, Buddhism, Christianity, and other beliefs during the period of Chinggis Khan's successors. This tolerant policy facilitated trade and interaction between different peoples within the Mongol Empire and played an active role in gaining the loyalty of the various ethnic and religious groups under their rule. Thus, people from different religions were allowed to rise to important positions within the empire. However, this tolerance policy differed in every period and everywhere, and some Mongol khans could be more oppressive. In addition, during the period of the Mongol khans, religious attitudes generally differed depending on political and strategic purposes. Therefore, since the religious attitudes of Mongol khans have changed over time, it may not be easy to talk about a general religious attitude.

Mongolians were interested in many religions as well as the Shamanist tradition. The Mongol khans' religious attitudes reflect the Mongol Empire's diversity, which spread over a wide geographical area and incorporated many different cultures. Tolerance is a distinctive feature of the khans' approach to religious matters. Chinggis Khan supported free spiritual practice and separated state affairs from religious authorities. Their sons and grandchildren continued this tradition; some even saw themselves closer to Buddhism, Shamanism, or Islam. Throughout their reign, Mongol khans generally exemplified mutual respect between religions, and this attitude allowed the development of peace and trade between different religious groups. However, the spiritual approaches of the khans, on the one hand, functioned as a part of strategic and political alliances and, on the other hand, became a way for them to express their individual beliefs and spiritual quests. Therefore, the religious attitudes of the Mongol khans contributed to creating a long-term atmosphere of stability and tolerance within the vast empire they ruled.

When evaluating the religious attitudes of the Mongol khans, it is essential to emphasize that they used religious tolerance to consolidate the empire's political and social structure. In general, it would be an incomplete analysis to see this spiritual openness of the Khans as just a strategic manoeuvre because this

approach also reflects their cosmopolitan worldview and the value they place on the interaction between different cultures. As a result, the religious attitudes of the Mongol khans facilitated harmony between the various peoples and cultures within their empires. They enabled them to use cultural diversity as a source of strength during the expansion and rule of their empires. This attitude is also crucial as an indicator of the richness of the religious and cultural heritage of the Mongol Empire. In this study, the religious attitudes of the Mongolian Khans in the period from Chinggis Khan to Möngke are examined, and information is given about which religions the Mongolian Khans had and what kind of relationship they had.

Giriş

Moğolların dinî inanç ve ritüelleri büyük ölçüde şaman ayinleri² ve Gök Tanrı inancı etrafında şekillenmiş olmakla birlikte³ güneş, ay, ateş, su ve toprak gibi doğal unsurlara da kutsiyet attıkları bilinmektedir⁴. Özellikle Oyrat ve Merkit gibi boylar arasında yaygın olan şamanlar, genellikle yönetici konumunda bulunmuş ve “*beki/begi*”⁵ olarak adlandırılmıştır (Grousset, 2017, s. 223; Ratchnevsky, 1992, s. 96). Bu şamanlar, Cengiz Han’a boylar arası mücadelelerde önemli destek sağlamıştır (Akkuş, 2020, s. 41). Her ne kadar Cengiz Han’ın Şamanizmle olan ilişkisi tartışmalı olsa da şaman geleneğinin ona olan etkisi kuvvetle muhtemeldir. Bu etki, Cengiz Han’ın atalarının geleneklerini sürdürmesi ve Moğol Devleti’ni kurma sürecinde şamanların desteğini alarak han seçilmesi ile ilişkilendirilmektedir⁶.

Cengiz Han ve haleflerinin saraylarında geniş bir şaman kadrosu bulundurmaları dikkat çekici bir unsurdur (Atwood, 2004, s. 243). Bu bağlamda, Moğolların Gizli Tarihi’nde Cengiz Han’ın “*beki*” olarak adlandırılan şamanlarla olan ilişkisine değinilmektedir. Şamanların, Cengiz’in han olmadan önceki hayatında önemli yer ettikleri muhakkaktır, zira Cengiz’in “*seni han yapacağız*” diyen bu şamanlara karşı kayıtsız kalacağı düşünülmemelidir⁷. Ancak, Cengiz Han’ın şamanlarla ilişkisini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirdiği görülmektedir. Şamanların söylemlerine değer vermiş olmakla birlikte, onların kendisi ve Moğollar üzerinde güç kazanmasına izin vermemiştir. Cengiz Han’ın bir süre sonra şamanlarla arasına mesafe koyması⁸, hayatında etkili olan ve Teb Tengri olarak bilinen ünlü Şaman Kökücü’nün⁹ öldürülmesine engel olmaması da (Kaya, 2022, s. 305) bu bağlamda değerlendirilmelidir¹⁰.

Cengiz Han’ın iktidarını ilahî bir temele oturtmak adına, iktidarına ilahî bir dayanak araması hususu önemlidir. Moğolların Gizli Tarihi’nde (2016, s. 55-56) anlatılan Korçî’nin gördüğü rüya, Cüveynî (1329/1951, I, s. 28) ve Abû’l-Farac (1999, II, s. 477-478)’daki Şaman Kökücü tarafından dünyanın yönetiminin Cengiz’e verildiği anlatısı¹¹ ve temelde bu kaynaklarla uyuşmasa da Cengiz Han’ın iktidarını ilahlaştırma adına Korykoslu Hayton (2015, s. 73)’un anlatısı hep aynı amaca hizmet etmektedir. Bu rüyalardan hareketle

² Şaman ayinleri için bk. (İnan, 2017, s. 89-108).

³ (İnan, 2017, s. 9-10; Morgan, 2007, s. 37).

⁴ “Özellikle sabah kahvaltısında önce yiyecek ve içeceklerinden onlara sunarlar. Tanrıya tapınma hususunda belirli kuralları olmadığı için (kesin dinî kuralları yoktur) bizim bildiğimiz kadarıyla, şimdیه kadar hiçbir kimseye kendi dinini ve inancını inkâr etmeye zorlamamışlardır.” bk. (Carpini, 2018, s. 51; Johannes, 2022, s. 15-16) Yine bu konuda bk. (Meng-Ta Pei Lu, 2012, s. 85).

⁵ “*Beki*” ünvanı, Moğolların Gizli Tarihi’nde Cengiz Han’ın 1206 kurultayından sonra yanındakilere çeşitli görevlendirmeler yaptığı sırada karşımıza çıkmaktadır. Burada Ba’arinlerden Usun’u *bekilerin* başı olarak atadığı görülmektedir. bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 146). Bu ünvanı çeşitli Moğol boylarında özellikle büyük çocuklar taşımışlardır. Şamanlık bakımından başrahip statüsünde olduğu söylenebilir. bk. (Vladimirtsov, 1995, s. 79-80). “*Beki*” ünvanının Moğol tarihi açısından bir incelemesi için bk. (Erdoğan, 2019, s. 255-273). Ayrıca Cengiz Han’ın kızlarına da “*Begi*” dendiği bilinmektedir. Bu konudaki ayrıntılar için bk. (Kaya, 2021, s. 189-199).

⁶ Roux, Cengiz Han’ın hiçbir zaman şaman olmadığını, onun şaman olarak görülmesinin sebebini Cüzcâni’nin anlattıklarından kaynaklandığını ileri sürmektedir. bk. (Roux, 2001, s. 64). Roux’un aksine Spuler ise Cengiz şamanlığı konusunun tartışılmayacağını ifade etmektedir. bk. (Spuler, 2011, s. 199). Yine Khazanov’da Moğol hanlarının ilk dördünün Pagan olarak kaldığını öne sürmektedir. bk. (Khazanov, 1993, s. 468).

⁷ “*Altan, Kuçar ve Saça-beki kendi aralarında konuştuğuktan sonra Temucin’e şunları söylediler: ‘Biz seni Han yapmak istiyoruz’*”. bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 57). Moğollar önemli durumlarda şamanlarla yakın ilişki içerisinde olmuştur. Yeni doğan çocuğun geleceğini önceden haber vermesi için hastalık durumunda hastayı iyileştirmek için, yine doğa olaylarını yatıştırmada ve askeri başarıların kazanılması ve benzeri durumlarda şaman kehanetlerine önem vermişlerdir. bk. (Ratchnevsky, 1992, s. 96).

⁸ Mesela Cengiz Han’ın Saça-beki ile olan mücadelesi için bk. (Ratchnevsky, 1992, s. 54-57).

⁹ Şaman Kökücü, Çaraku ailesine mensup Mönglik’in oğludur. Kökücü bilinmeyen konular ve ileride gerçekleşecek olaylarla ilgili olarak bilgi veren ve zaman zaman Tanrı ile konuştuğunu iddia eden bir şaman’dır. bk. (Roux, 2011, s. 75).

¹⁰ Cengiz’in, ailesinin arasına itilaf sokan şaman Kökücü ile arasının açılması ve onun öldürülmesine giden sürecin ayrıntıları için bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 163-166).

¹¹ Bu dinî söylem Mîrhând tarafından da tekrar edilmiştir. bk. (Mîrhând, 1380/2002, VIII, s. 3795).

şamanların burada Tanrı ile Cengiz Han arasında bir aracı rolü oynadığı ifade edilebilir. Aslında şamanların bu dinî söylemi 1206 kurultayının da temelini oluşturmaktadır. Yani Timuçin’i Cengiz Han yapan, şamanların bu dinî söylemleri olacaktır. Cengiz Han’ın Tanrı tarafından seçildiği kehaneti kendisinin tahta giden yoldaki en büyük destekçisidir. Öte yandan Cengiz Han’ın da siyasi meşruiyet elde etme adına bu dinî söylemi benimsemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Esasında Ratchnevsky (1992, s. 198) ’nin de işaret ettiği gibi Cengiz Han bozkırda üstünlüğü ele geçirebilmek için şamanları kullanmıştır. Benzer bir durumu Batı seferinde Çinli Taoist keşiş Ch’ang Ch’un¹² aracılığıyla yerel halk üzerinde denemiştir (Haining, 1986, s. 26). Aslında bu durumu tersten okuduğumuzda da din adamları Moğolların desteğini kazanmadıkça Moğol coğrafyasında var olamayacaklarının farkındaydı. Bu yüzden Asya’da yükselen bu gücü yani Cengiz Han’ı desteklemekten başka çıkar bir yol bulamamış olmalıydılar (Jagchid, 1979, s. 7).

Moğolların din ve adetlerine dair önemli kaynaklardan olan Plano Carpini ve Rubruklu Willem’in seyahat notları, Moğolların inançları ile ilgili son derece önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu iki seyyah göçebe bir geleneğe bağlı olarak Asya bozkırlarında yaşayan Moğolların tıpkı eski Türkler gibi tek bir Tanrı’ya (Tengri-Tenggeri) inandıklarını ifade etmektedir¹³. Tanrı’nın Türkleri koruması, onları başka milletlerden üstün tutması ve yöneticilerinin gücünü Tanrı’dan alması inancı Türklerde milliyet ve cihan nizamı şuurunu doğurmuştur. Bu anlayışın Hunlarda, Göktürklerde ve bunlarla aynı coğrafyayı paylaşan Moğollarda da görülmesi veya Moğollar tarafından benimsenmesi kaçınılmaz bir vakiydir¹⁴. Aynı zamanda yeryüzü hâkimiyetinin Tanrı tarafından Cengiz Han ve onun nesline verildiğine inanan Moğollar (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 163; Quentin, 2006, s. 91) bu ilahî dayanağı göstermek için mühürlerinde “*Mengü Tengri-yin küçündür*” (ebedi Tanrı’nın gücüyle) formülünü kullanmıştır¹⁵. Yani han Tanrı’nın dünyadaki mutlak düzenleyicisidir (Bira, 2003, s. 109). Dolayısıyla gökte bir Tanrı var ise yeryüzünde de onu temsilen bir hükümdar olmalıydı. Bu noktada Khazanov (1993, s. 464-466), Müslümanların Allah’ın kelamını yüceltmek için İslâm sancağı altında inanç kardeşliği duygusunu ön plana çıkardığını ifade ederken Cengiz Han’ın bütün dinlere karşı kayıtsız olduğunu ve herhangi bir evrensel çağrıda bulunmayarak tamamen kendi karizmatik kişiliğinin etkisiyle “*yer ve göğün birlikteliği*” üzerinden halkı etkilemeye çalıştığını aktarmaktadır. Bundan dolayı Cengiz Han’ın sadece siyasi değil aynı zamanda dinî anlamda da bir yenilikçi olduğunun altını çizirken tek Tanrı anlayışının kendisine ve haleflerine siyasi başarılar sağladığını da ayrıca vurgulamaktadır. “*Yer ve göğün birlikteliği*” anlayışı Cengiz Han’dan sonra da halefleri tarafından önemli yazışmaların çoğu için standart bir giriş olarak kullanılmıştır (Bira, 2003, s. 110). Bu girişin Ögedey’in Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâüddîn Keykubâd’a yazdığı yarlıgda (İbn Bibi, 2014, II, s. 439), Göyük’ün 1246 yılında Papa IV. Innocentius’a gönderdiği Farsça

¹² Taoist keşiş Ch’ang Ch’un 1221-1224 yılları arasında Cengiz Han ile birlikte Türkistan coğrafyasını dolaşmış ve bu seyahate dair notlar tutmuştur. Keşişin seyahat notları için bk. (Ch’ang Ch’un, 2019). Yine bu keşişin Cengiz Han ile ilişkisinin ayrıntılı bir incelemesi için bk. (Yao, 1986, s. 201-219).

¹³ Dönemin batılı seyyahları, Moğolların tek tanrı inancıyla ilgili önemli bilgiler aktarmaktadırlar. Carpini Moğolların, “*görünen ve görünmeyen bir dünyayı yaratan bir Tanrı’nın varlığına, ayrıca bu dünyadaki her şeyin onun adaletiyle yerini bulacağına inanırlar*” demektedir. bk. (Carpini, 2018, s. 47-48; Johannes, 2022, s. 14). Bu konuda Rubruk, Möngke Han’ın kendisine inancı açıklarken şunları söylediğini aktarır: “*Biz Moğollar, tek bir Tanrı olduğuna, onun aracılığıyla hayata kavuşup, onun aracılığıyla öldüğümüze inanırız ve kalplerimizi ona yöneliriz*”. bk. (Ruysbroeckli, 2010, s. 246). Yine bir başka batılı seyyah Ricoldus’ta “*... dünyadaki tüm şeyler üzerinde hâkimiyet sahibi bir Tanrı’ya inanırlar*”. bk. (Ricoldus, 2018, s. 45). Moğollardaki tek tanrı inancına dair batılı seyyahların eserlerinin yanı sıra Ermeni, Süryani, Çin ve Gürcü kaynakları da benzer bilgiler aktarmaktadır. bk. (Grigor, 2017, s. 19; Abû’l-Farac, 1999, II, s. 480; Meng-Ta Pei Lu, 2012, s. 85; Kartlis Tskhovreba, 2014, s. 319).

¹⁴ Eski Türkler çok geniş sahalara yayılarak hudut bölgelerinde yabancı din ve kültürlerin tesirlerine maruz kalmakla beraber, XI. yüzyılda İslâmiyet umumî ve millî bir din hâline gelinceye kadar Şamanizm göçebe kitleler arasında hâkim olmuştur. Türklerin eski dinleriyle ilgili bk. (Turan, 2013, s. 66-71; Kafesoğlu, 2014, s. 285-303).

¹⁵ “*Mengü Tanrının verdiği güçle bütün ulusu iradem altında toplarken...*” bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 135-136; Kartlis Tskhovreba, 2014, s. 319; Roux, 2011, s. 120-126).

mektupta (Grousset, 2017, s. 248; Cengiz Han ve Mirasçıları, 2006, s. 306; Özgüdenli, 2018, s. 77) ve yine Möngke'nin 1254 yılında Fransa kralı IX. Louis'ye gönderdiği mektupta (Ruysbroeckli, 2010, s. 258) kullanıldığı görülmektedir.

Moğolların dünya hâkimiyeti arzuları, onların siyasî hedeflerinin temelini oluşturan bir faktördür. Bu durumu anlamak için, Cengiz Han'ın Moğolların Gizli Tarihi (2016, s. 136)'nde geçen "*keçe çadırda yaşayan insanlar*" ifadesini dikkate almak gerekmektedir. Keçe, bozkır kültüründe sadece bir malzeme olmanın ötesinde, Moğolların siyasal yaşamında sembolik bir anlam taşır. Bu bağlamda, Moğolların Gizli Tarihi'ndeki dünya hâkimiyeti vurgusu, daha derin bir anlam kazanır (Allsen, 1997, s. 51). Cengiz Han'ın dünya hâkimiyeti ideali, onun mirasçıları tarafından da devam ettirilmiştir. Örneğin, Carpini, Göyük Han'ın tahta çıkışı esnasında, keçe sembolizmi üzerinden Moğolların hâkimiyet anlayışını vurgulamıştır¹⁶. Ayrıca Barthold, Uzak Doğu ve Ön Asya'nın, ilk ve son defa, tek bir soyun egemenliği altında birleştiğini ifade etmiştir (Barthold, 2006, s. 21). Aslında, bu boylar üstü birlik anlayışı yalnızca Moğollarla sınırlı değildir; Asya'da benzer bir birleşim anlayışı, Büyük Hun hükümdarı Mete Han döneminde de gözlemlenmiştir. Mete Han, "*yay çekebilen ve kullanabilen bütün kavimler, bir tek aile hâlinde birleştiler*"¹⁷ diyerek, bu birliğin önemine işaret etmiştir.

1. Cengiz Han: Müsamaha Politikası

Cengiz Han'ın, Türk ve Moğol boylarını tek bir çatı altında birleştirerek Büyük Moğol Devleti'ni kurması, Asya bozkırlarında dikkate değer bir dinî çeşitliliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Moğol ve Türk boyları arasında mensupları bulunan Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Taoizm ve İslâmiyet gibi dinler, doğal olarak Moğollar arasında da görülmeye başlanmıştır (Safâ, 1369/1991, III/I, s. 105). Esasında Çin'den Doğu Avrupa'ya ve Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuş olan bu devletin, farklı dinlerle karşılaşması ve etkileşimde bulunması beklenen bir durumdur. Bununla birlikte, bu çeşitlilik, Moğolların Tanrı'nın teklifi konusundaki inançlarını sorgulamalarına yol açmıştır (Hartog, 2003, s. 17). Bu durum, Moğol hanlarının dinî tutum ve uygulamalarındaki farklılıkları kaçınılmaz hâle getirmiştir.

Khazanov (1993, s. 467) 'un tespitine göre, Moğollar, her dinin Tanrı'ya ulaşmak için farklı bir yol sunduğuna inanmış ve bu inanç, dinlere karşı tutumlarını şekillendirmelerinde etkili olmuştur. Öte yandan, Jagchid (1979, s. 8), Moğolların farklı dinlere ilgi göstermesini, devlet olarak büyümeleriyle ilişkilendirmiştir. Ona göre, Moğollar, derin felsefi öğretileri ve ritüelleri kendi geleneksel inanç sistemleriyle anlamakta zorlanmış ve yeni statülerine uygun dinî sistemlere ihtiyaç duymuşlardır. Bu bağlamda, Moğol yönetici sınıfının çeşitli dinleri benimsemesinin temel nedeninin, yeni toplumsal ve siyasal konumlarının gereklilikleriyle uyumlu bir inanç arayışı olduğu belirtilmektedir.

Cengiz Han'ı dinsiz olarak nitelendiren yaklaşımlar, aynı zamanda onun Budist, Hristiyan, Taoist ve Müslüman din adamlarına eşit mesafede olduğunu vurgulamaktadır. Cengiz Han'ın hangi dinden olursa olsun din adamlarına karşı olan müsamahası kendince Tanrı'ya karşı bir görevdi (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 18; Mîrhând, 1380/2002, VIII, s. 3813; Atwood, 2004, s. 242). Cengiz'in temelde şamanist idi (Bausani, 1968, V,

¹⁶ Carpini, Göyük Han'ı keçeden bir örtü üzerine oturarak, "*Göğe bak ve Tanrı'yı tanı, yere bak ve üzerinde oturduğun bu keçe örtüyü gör, eğer ülkeni iyi yönetir, cömert davranır, iyilik yapar adaleti kendine yön verecek bir rehber edindir, beylere ve kumandanlara hükmeder ve herkese mevkiine göre hürmet gösterirsen hükümdarlığın parlak olacaktır. Bütün dünya önünde diz çökecek ve Tanrı da yüreğin ne isterse sana verecektir, fakat eğer söylenenlerin aksine davranırsan sonun kötü olur; herkesin nefretin kazanır ve o kadar yoksul düşersin ki, şimdi üzerinde oturduğun keçeğe bile sahip olamazsın.*" bk. (Carpini, 2018, s. 147).

¹⁷ Mete Han batıda eli ok yay tutan kavimleri idaresine alarak bir "*Hun milleti*" yapmıştı. bk. (Ögel, 2015, I, 307, s. 310).

s. 540) ve bunun gereği olarak farklı inançlara karşı hoşgörülü olmalıydı (Ratchnevsky, 1992, s. 197)¹⁸. Benzer şekilde Earthy (1955, s. 228-232), Cengiz Han'ı Şamanizm tarafından desteklenen bir Deist olarak değerlendirmektedir.

Cengiz Han'ın farklı dinlere karşı hoşgörülü tutumunun Şamanizmin doğasından mı kaynaklandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu yaklaşım din adamlarını vergiden muaf tutmuş ve “*Cengiz Yasası*”¹⁹ ile hukuki bir çerçeveye kavuşturulmuştur (Abû'l-Farac, 1999, II, s. 554; Alinge, 1944, s. 55)²⁰. Burada, bireylerin inançları ile içinde buldukları toplumsal ve siyasal koşullar arasındaki ilişkiye dikkat çekmek gerekir. Cengiz Han'ın hoşgörü politikasının en önemli etkilerinden biri, göçebe bir toplum olan Moğolların dinî uyum politikasıyla bağlantılıdır. Fetihlerin devam ettiği bir dönemde, bu politika Cengiz Han'ın yönetim işlerini kolaylaştıran bir araç olarak işlev görmüştür²¹. Bu noktada Rachewiltz de (1966, s. 133) Cengiz Han'ın farklı dinlere yönelik tutumunun öncelikle siyasî bir amaca hizmet ettiğini savunmaktadır. Budistlere ve ardından Taoistlere sağlanan ayrıcalıklar, Cengiz Han'ın fetih stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Cengiz Han'ın farklı dinlere karşı müsamahası, bu dinleri benimsediği anlamına gelmemelidir (Ratchnevsky, 1992, s. 197)²². Ancak, bu hoşgörüsü yalnızca dinî bir tutumun tezahürü değil, aynı zamanda siyasî amaçlara hizmet eden bir strateji olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, Jackson (2022, s. 455)'da Moğolların bütün dinleri himaye etmesini, idarî teşkilatta farklı dinî zümrelere mensup insanların olmasına bağlamaktadır. Örneğin, Çinli Budist Yeh-lü Ch'u-ts'ai ve Liu Ping-Chung, Moğol idaresinde önemli görevler üstlenmiştir (Morgan, 2007, s. 109)²³. Çinli Budistlerin yanı sıra, Cengiz Han'ın Müslümanlarla kurduğu yakın ilişkiler de dikkat çekicidir. Bazı kaynaklarda Moğolların Türk sülfi aracılığıyla Müslüman olduğu öne sürülmektedir. Ancak, Moğolların Müslümanlaşma süreci doğrudan Cengiz Han ve onun halefleri döneminde değil, Altın Orda, İlhanlı ve Çağatay gibi Moğollara bağlı şube devletlerde belirgin hâle gelmiştir²⁴. Bu süreç hakkında bilgi veren Menâkıb-nâme türü eserler, Moğollar ile popüler sülfi şeyhleri arasındaki ilişkilere ışık tutmaktadır. Özellikle Menâkıb el-Kudsiyye, Cengiz Han'ın Şeyh Alay isimli bir Türk dervişiyile ilişkisine dair dikkat çekici bilgiler sunmaktadır. Eserde, Şeyh Alay'ın, başta Cengiz Han olmak üzere Türk ve Hitay memleketlerinde İslâmiyet'in yayılmasında önemli bir rol oynadığı, Cengiz Han'ın ise bu dervişten derinden etkilendiği ve onun ismini sıkça andığı ifade edilmektedir. Moğolların İslâmiyet'i benimsemesinde etkili olan bir diğer Türk sülfi şeyhi ise Sarimeddin Saruca'dır (Elvan Çelebi, 2017, s. 445, 448; Ocak, 1981, s. 40; Uyar, 2012, s. 9; Uyar, 2015, s. 215).

Türkistan kökenli Müslüman tacirler, ticaret faaliyetleri dolayısıyla seyahat ettikleri sırada Balcuna Gölü'nde²⁵ Cengiz Han ile tanışmış ve onun hizmetine girmiştir²⁶. Bu tacirlerden ilk tanınanlar, kürk ticaretiyle

¹⁸ Yine bu hususta bk. (Cahen, 1969, s. 716).

¹⁹ Cengiz Han, 1206 kurultayından sonra idarî, hukukî ve askerî yapıyı düzenleyen yasalar koymuştur. Bu yasalarla ilgili daha fazla bilgi için bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 133-136; Vernadsky, 1944, s. 107-132; Alinge, 1944). Cengiz Yasası'nın, Moğol imparatorluğunda olduğu gibi İlhanlılarda da nasıl uygulandığına dair bk. (Morgan, 2010, s. 198-211).

²⁰ Spuler, hahamların vergi muafiyetine dâhil edilmediğini aktarmaktadır. bk. (Spuler, 2011, s. 222).

²¹ Dünya dinlerinin göçebe toplumlar arasında nasıl yayıldığına ilişkin çalışmada bk. (Khazanov, 1994, s. 11-33).

²² Cengiz'in bütün dinlere karşı hoşgörülü olmasına rağmen hiçbirisine itibar etmemesini Spuler, onun şaman olmasına bağlamaktadır. bk. (Spuler, 2011, s. 220).

²³ Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin Moğollardaki devlet idarî anlayışı ve uygulamalarının incelendiği çalışma için bk. (Kushenova, 2007, s. 231-242). Yine Çinli Liu Ping-Chung'un faaliyetlerinin incelendiği çalışma için bk. (Chan, 1967, s. 98-146).

²⁴ Moğolların Müslümanlaşmasıyla ilgili ayrıntılar için bk. (Ötemiş Hacı, 2018, s. 14-16; Uyar, 2021, s. 134-144).

²⁵ Balcuna Gölü, 51° K enlemi ve 113° ile 114° D boylamları arasında Buryat-Moğol Özerk Cumhuriyeti'nin Aginskoye kasabasının 50 mil batısındadır (Poppe, 1956, s. 40).

²⁶ Cengiz Han'ın Balcuna Gölü'ne ne için geldiği ve yanındakilerle birlikte orada yaşadıklarının ayrıntılı bir incelemesi için bk. (Cleaves, 1955, s. 357-421).

uğraşan Sartak Hasan/Asan ve Balcuna Gölü'nde bulunan ancak orada ne amaçla bulunduğu ve hangi işle meşgul olduğu bilinmeyen Cafer Hoca'dır (May, 2021, s. 82-84)²⁷. Cafer Hoca'nın Balcuna'daki varlığına dair detaylar belirsiz olsa da 1214 veya 1215 yılında Cengiz Han tarafından Yanjing'e *Darugacı* olarak atandığı bilinmektedir (Endicott-West, 1989, s. 26). Cengiz Han'ın Müslümanlarla olan ilişkisini gösteren diğer bir önemli örnek, Hârezmşâh Alâüddîn Muhammed'e gönderdiği ticaret kervanıdır. Bu kervanın tüm üyelerinin Müslümanlardan oluşması dikkat çekicidir (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 60)²⁸. Müslüman tacirlerin elçi olarak seçilmesi, Cengiz Han'ın bilinçli bir politikasının ürünü olarak değerlendirilebilir (May, 2021, s. 123). Ancak, Hârezmşâh Alâüddîn Muhammed ile bu politik çerçevede kurulmaya çalışılan ilişki, Hârezmşâhların olumsuz tutumu nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum, Hârezmşâhların kendi topraklarını kaybetmelerine ve Moğol işgaliyle karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır. Dolayısıyla, din faktörü iki hükümdar arasındaki ilişkileri olumlu yönde şekillendirmeye yetmemiştir. Bununla birlikte, Moğolların İslâmiyet ile kurduğu yakın ilişkinin temelinde ticaretin önemli bir rol oynadığı belirtilmelidir. Müslüman tacirlerin Moğollarla olan temasları hem dinî hem de ticarî bağların güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Cengiz Han'ın yalnızca Müslümanlara değil, aynı zamanda Hristiyanlara karşı da saygılı bir tutum sergilediği, Cüveynî (1329/1951, I, s. 18) tarafından ifade edilmektedir. Moğol boylarını tek bir bayrak altında birleştiren Cengiz Han, Kereyit, Nayman, Merkit ve Öngüt boylarının etkisiyle Hristiyanlığın Moğollar arasında görülmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte özellikle Nesturi misyonerlerin faaliyetleri, Hristiyanlığın Moğollar arasında yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 48; Beyânî, 1389/2011, s. 85).

2. Ögedey Dönemi: Babanın Mirası

Cengiz Han'ın izlediği dinî politikaların oğlu Ögedey tarafından da sürdürüldüğü ifade edilebilir. Ögedey, Budist, Hristiyan, Taoist ve Müslüman din adamlarını vergiden muaf tutarak bu politikaları devam ettirmiştir (Atwood, 2004, s. 243). Atalarının inançlarına bağlı kalmasına rağmen (Bausani, 1968, V, s. 540), Ögedey döneminde Uygur asıllı Çinkay'ın etkisiyle Hristiyanlık sarayda önemli bir nüfuz kazanmıştır. Çinkay, saraydaki Hristiyan etkisini korumak adına Müslümanları ve Budistleri yönetimden uzak tutma çabası içinde olmuştur. Bu dönemde ayrıca Ögedey, Suriyeli Hristiyan rahip Simon'u, Rabbanata unvanıyla Azerbaycan'daki Hristiyan topluluklarıyla ilgilenmesi için görevlendirmiştir. Dinine bağlı bir Hristiyan olarak tanımlanan Simon, Tebriz ve Nahçıvan'da kiliseler inşa ederek Hristiyanların rahatça ibadet etmelerini ve yaşamalarını sağlamaya çalışmıştır (Kiragos, 2009, s. 47-48; Beyânî, 1389/2011, s. 87).²⁹

Moğollar, Orta Doğu'daki fetihlerle birlikte Müslümanlar ile daha yoğun ilişkiler kurmuş, benzer bir durum Hristiyanlar, Budistler ve diğer inanç grupları için de geçerli olmuştur. Özellikle Ermenistan, Gürcistan ve Jin İmparatorluğu'nun ele geçirilmesi, Moğol İmparatorluğu'nun dinî çeşitliliğini artırmıştır. Bu etkileşim, Moğolların genel olarak benimsemiş olduğu dinî tarafsızlık politikasını da güçlendirmiştir. Karakorum'da camiler, Budist tapınakları ve kiliselerin bir arada bulunması bu tarafsızlığın somut göstergelerinden biridir. Bu

²⁷ Cafer Hoca'nın Moğollardaki faaliyetleriyle ilgili kaynaklar farklı bilgiler aktarmaktadır. Kaynaklar onu elçi ya da casus olarak Jin İmparatorluğu'na gönderildiği ancak bunun özellikle Cüveynî ve Reşîdüddîn tarafından göz ardı edildiğini aktarmaktadır. bk. (May, 2021, s. 121). Cafer Hoca'nın Moğollar içerisindeki rolünün incelendiği çalışma için bk. (Qiu, 2020, s. 143-159).

²⁸ Otrar'a gönderilen heyet konusundaki farklı görüşler için bk. (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 174; Abû'l-Farac, 1999, II, s. 482). Cengiz'in Hârezmşâhlar'a gönderdiği elçiler ve sonrasında gelişen olaylarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Nesevî, 1366/1988, s. 37-39).

²⁹ Quentin, Simon'u, tüccar, tefeci, kâhin, sapkın, Katolik ve Ortodoks inançlarının düşmanı olduğu öne sürmektedir. bk. (Quentin, 2006, s. 11).

durum, Moğol bürokrasisinde doğal olarak dinî ve kültürel bir çeşitlilik ortaya çıkarmıştır (May, 2021, s. 182).

Cengiz Han'ın Müslümanlarla kurduğu yakın ilişkiler, oğlu Ögedey döneminde daha ileri bir boyuta taşınmıştır. İslâm kaynaklarında Ögedey, büyük bir Müslüman dostu olarak tanımlanmakta ve bu dönemde İslâmiyet'in yeni bölgelerde yayılmaya başladığına dikkat çekilmektedir (Cûzcânî, 2016, s. 105; Cüveynî, 1329/1951, I, s. 158-159; Benâketî, 1348/1970, s. 387). Ancak, bu olumlu yaklaşımın yanı sıra, Ögedey döneminde Müslümanların çeşitli baskılara maruz kaldığı da bilinmektedir. Özellikle, Ögedey'in kardeşi Çağatay'ın Müslümanlara yönelik açık bir düşmanlık politikası izlediği belirtilmektedir. Ögedey her ne kadar bu düşmanlığın etkisini hafifletmek için çaba göstermişse de³⁰ özellikle helal hayvan kesiminin yasaklanmasına ilişkin bir fermanın bizzat Ögedey tarafından çıkarıldığına dikkat çekmek gerekir³¹. May (2021, s. 184), helal hayvan kesimi yasağını, Ögedey'in Cengiz Yasası'nın göçebe yaşam tarzı dışındaki topluluklar üzerindeki etkisini tam anlamıyla kavrayamamasına bağlamaktadır. May'e göre, bu durum Müslümanlara yönelik bir baskı izlenimi doğurmuş olabilir. Bununla birlikte, Ögedey'in Müslümanlara yönelik olumlu tutumunu ortaya koyan en dikkat çekici kayıt, Cûzcânî'nin eserinde yer almaktadır. Cûzcânî (2016, s. 105), Ögedey'in Çin ve Tibet'te bazı şehirlerde mescitler inşa ettirdiğini ve Moğol kızlarının Müslümanlarla evlenmelerini teşvik ettiğini aktarmaktadır. Bu evliliklerin, Müslümanların Moğol toplumu ile kaynaşmasını sağlarken, Müslüman komutanlar aracılığıyla Moğol ordusunun askerî kapasitesini artırmayı amaçladığı ifade edilmektedir³². İslâm kaynaklarının bu aktarımları, May'in göçebe toplumlarla ilgili değerlendirmesi ve Karakorum'daki farklı dinlere ait ibadet mekânlarının varlığı birlikte değerlendirildiğinde, Ögedey döneminde dinî bir müsamaha ortamının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu müsamaha, yalnızca bir hoşgörü anlayışının ötesinde, bilinçli bir politikanın ürünü olarak değerlendirilmelidir.

3. Göyük Dönemi: Hristiyanların Ayrıcalığı

Annesi Töregene'nin nâibeliği sonrasında Göyük, Moğol tahtına geçmiştir. İslâm kaynakları, Göyük'ün Hristiyan yanlısı tutumu nedeniyle, bu dönemde Müslümanların ciddi baskılar ve eziyetlerle karşılaştığını belirtmektedir. Cûzcânî (2016, s. 130-132), özellikle Çin seferlerinden sonra Göyük'e bağlı putperest toplulukların Müslümanlar üzerinde baskı uygulamaya başladığını aktarmaktadır. Bu grupların, Müslümanların tamamen öldürülmesi veya çoğalmalarını engellemek amacıyla hadım edilmeleri yönünde Göyük'e baskı yaptığı ifade edilmektedir. Cûzcânî'nin anlatısına göre, Göyük, bu baskılardan etkilenmiş ve Müslümanların hadım edilmesi için bir ferman çıkarmıştır. Bu fermanın, Moğol İmparatorluğu'nun tüm topraklarında uygulanması talimatı verilmiştir. Ancak, Cûzcânî'nin aktardığına göre, sarayda yaşanan ilginç bir olay bu kararın uygulanmasını engellemiştir. Fermanı iletmekle görevli olan "tuini/toyin", sarayda bulunan bir köpek tarafından parçalanmıştır. Bu olay, saray çevresinde ilahî bir mesaj olarak yorumlanmış ve Müslümanlar aleyhine alınan kararlardan vazgeçilmiştir. Bununla birlikte, Cûzcânî'nin bu anlatısı diğer kaynaklar tarafından teyit edilmemektedir, bu da olayın doğruluğuna dair soru işaretleri yaratmaktadır. Cûzcânî, başka bir anlatısında, Hristiyan papazlar ve putperestlerin Göyük'ten, Müslümanların lideriyle bir tartışma yapılmasını talep ettiklerini aktarmaktadır. Bu tartışmada başarısız olması hâlinde idam edileceği belirtilen İmam Nûrüddin Hârezmî, tartışmadan galip çıkmıştır. Bu başarının, Müslümanlar üzerindeki baskı döneminin sona ermesine vesile olduğu ifade edilmektedir. Cûzcânî'nin anlatımları, dönemin dinî gerilimlerine ışık tutmakla birlikte, bu

³⁰ Ögedey Han'ın Müslümanları Çağatay'ın gazabından kurtardığına dair hikâyeler için bk. (Cûzcânî, 2016, s. 106-111; Cüveynî, 1329/1951, I, s. 161-187).

³¹ Bu konudaki ayrıntılar için bk. (Reşîdüddin, 1373/1995, II, s. 686).

³² Moğol kızlarının Müslümanlarla evlendirilmesi politikası için bk. (May, 2021, s. 186).

olayların güvenilirliğinin diğer kaynaklarla desteklenememesi dikkat çekicidir³³.

Göyük döneminden itibaren Moğolların semavî dinlerle ilişkilerinin somut bir boyut kazandığı görülmektedir. Özellikle bu dönemde Hristiyanlıkla olan münasebetler dikkat çekmektedir (Tural, 2021, s. 234). Göyük'ün Hristiyanlığa karşı güçlü bir sempati duyduğu ifade edilmektedir (Bausani, 1968, V, s. 540). Hatta Cüveynî, Göyük'ün atabegi Kadak'ın etkisiyle Hristiyanlığı benimsediğini öne sürmekte, ayrıca Çinkay'ın da Göyük üzerindeki etkisine değinmektedir. Bu dönemde Hristiyanlar ve rahipler sarayda özgür bir şekilde yaşarken, Müslümanların zorluklarla karşılaştığını ifade etmektedir (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 214-215). Süryani tarihçi Abû'l-Farac da Cüveynî'nin bu anlatımlarını teyit etmekte, Göyük'ün hakiki bir Hristiyan olduğunu ve Kadak'ın bu süreçteki etkisini vurgulayarak, Hristiyanların bu dönemde refah içinde bir hayat sürdüğünü belirtmektedir (Abû'l-Farac, 1999, II, s. 547).

Göyük döneminde Hristiyanlara duyulan yakınlık, saray teşrifatında da bazı değişikliklere yol açmıştır. Örneğin, Hristiyanların hükümdar önünde diz çökmesi yerine sadece eğilmelerinin yeterli görülmesi bu dönemdeki ayrıcalıklara işaret etmektedir (Beyânî, 1371/1993, II, s. 381). Ancak Spuler (2011, s. 221) ve May (2021, s. 212), Göyük'ün Hristiyanlığı kabul ettiğine dair iddiaları hatalı bulmaktadır. May ayrıca, Göyük'ün seleflerinden miras aldığı dinî hoşgörüyü sürdürdüğünü ve belirli dinî gruplara öncelik tanıdığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, Göyük döneminde genel bir dinî baskının değil, bazı grupların öne çıktığı bir dinî politikanın varlığı öne çıkmaktadır. Haining (1986, s. 26) ise Cengizli hanedanına mensup bazı kişilerin Hristiyanlıkla ilişkilendirildiğine dair tartışmalar bulunduğunu belirtmekle birlikte bu konuda kesin bir yargıya varmaktan kaçınmaktadır.

Papa IV. Innocentius'un, Göyük'ü Hristiyan olmaya ve Hristiyan dünyası ile dostane ilişkiler kurmaya davet etmek³⁴ üzere Fransisken tarikatına mensup Carpini'yi elçi olarak göndermesi, dönemin dinî ilişkilerine dair önemli bir örnektir. Carpini'nin Göyük'ün büyük han seçtiği kurultaya katılarak³⁵ Hristiyanlar için taleplerde bulunması, ancak bu taleplerin kabul görmemesi, Göyük'ün Hristiyanlarla ilişkilerindeki sınırlı yaklaşımını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu durum, Göyük'ün Hristiyanlara yönelik olumlu tutumuna rağmen, Hristiyanlıkla olan ilişkilerinin sınırlarını ortaya koymaktadır³⁶.

Göyük döneminde Müslümanlar için Cûzcânî'nin çizdiği karanlık tablo bir kenara bırakıldığında, Müslümanların bürokraside önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Örneğin, Yalavaç kardeşlerin yetkinlikleri nedeniyle mi yoksa başka sebeplerle mi tercih edildikleri tam olarak bilinmemekle birlikte, Göyük'ün bu kardeşlerin dinî inançlarına önem atfetmediği açıktır (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 212). Bu durum yalnızca Göyük dönemiyle sınırlı kalmamış, annesi Töregene'nin naibeliği sırasında da benzer bir eğilim gözlemlenmiştir. Töregene'nin yönetiminde Müslüman Abdurrahman ve Şerefüddin Hârezmî, özellikle vergi işleriyle ilgili bürokratik görevlerde aktif olarak yer almıştır. Töregene'nin Müslüman olan Fatıma ile çalışması,

³³ İmam Nürüddin Hârezmî'nin Hristiyanlar, papazlar ve putperestlerle olan tartışmasının ayrıntıları için bk. (Cûzcânî, 2016, s. 133-135).

³⁴ Carpini Moğollarla karşılaştığında niçin geldiğini şöyle ifade etmektedir: “Biz Hristiyanların efendisi ve pederi olan Papa'nın elçileriyiz. O, bizi Moğol hükümdar ve kumandanlarına gönderdi, çünkü Hristiyanların Moğolların dostu olmasına ve barış içinde yaşamalarını arzu etmektedir. Bundan başka onun en büyük arzusu (Moğolların) Tanrı tarafından göklere iyi yazılarla yazılmasıdır. Papa bu yüzden kendi mektubunda da belirttiği gibi, bizim aracılığımızla (Moğolların) Hazreti İsa'nın dinine girerek Hristiyan olmaya davet etmektedir, zira başka hiçbir surette mutlu olmaları mümkün değildir”. bk. (Carpini, 2018, s. 131; Johannes, 2022, s. 103-104).

³⁵ Kaynaklar kurultaya katılan elçiler için Frenk tabirini kullanmaktadır. bk. (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 205; Reşidüddin, 1373/1995, II, s. 805). Carpini'nin Göyük'ün tahta çıkış süreciyle ilgili gözlemlerine dair bk. (Carpini, 2018, s. 141-148; Johannes, 2022, 116-121).

³⁶ Carpini, Göyük Han'ın batıdaki bütün ülkelere saldırma istediği aktarır. bk. (Carpini, 2018, s. 153). Kim'e göre Göyük'ün Batı dünyasına saldıracağını Carpini de sezmiştir. Ayrıca planın önceden Carpini'ye açıklanmasından korktuğunun da altını çizmektedir. bk. (Kim, 2005, s. 30).

Müslümanlara karşı olumlu bir tutum geliştirdiği şeklinde yorumlanabilir (Cüveynî, 1329/1951, I, s. 199; May, 2015, s. 91-92; Söyüt, 2021, s. 219). Ancak, Töregene'nin 1240 yılında Taoist bir tapınak yapılmasına dair kendi imzasıyla yayımladığı ferman, onun İslâm inancına ihtiyatlı bir yaklaşım sergilediğini de göstermektedir³⁷. Bu durum, Töregene'nin farklı dinî gruplara yönelik pragmatik bir politika izlediğine işaret etmektedir.

4. Mönge Dönemi: Karakorum'da Misyonerlerin Faaliyetleri

Göyük dönemindeki Hristiyanlara yönelik ayrıcalıklı politikanın ardından, Toluyoğullarından Mönge'nin, selefleri gibi dinî hoşgörüye dayalı bir yönetim anlayışı benimsediği görülmektedir. Mönge döneminde Karakorum'da on iki putperest tapınağı, iki cami ve bir kilisenin bulunması, bu hoşgörülü yaklaşımın somut bir göstergesidir (Ruysbroeckli, 2010, s. 231). Mönge ayrıca dedesi Cengiz Han'ın izinden giderek Müslüman, Hristiyan ve putperest din adamlarını vergiden muaf tutmuş, ancak bu muafiyet Yahudileri kapsamamıştır (Cüveynî, 1329/1951, III, s. 77). May (2021, s. 232-233), bu vergi muafiyetinin din adamlarının Mönge'ye dua etmeleri karşılığında sağlandığını belirtirken, Yahudilerin bu ayrıcalıktan yararlanamamasını, onların siyasi açıdan yeterince güçlü olmamasına bağlamaktadır. Atwood (2004, s. 255) ise bu durumu, Yahudiliğin Moğolların dinî anlayışıyla zayıf bir bağ kurmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Öte yandan Mönge'nin dinî konulara karşı ilgisiz olduğu da öne sürülmektedir (Bausani, 1968, V, s. 540).

Mönge'nin dinî hoşgörüsü bağlamında, Cûzcânî (2016, s. 140-141)'nin aktardığı bir anekdot dikkat çekmektedir. Cûzcânî, Mönge'nin tahta çıkışı sırasında kelime-i şahadet getirerek İslâm'ı kabul ettiğini iddia etmektedir. Ancak bu iddia, dönemin diğer kaynakları tarafından doğrulanmamış ve tarihî olarak teyit edilememiştir. Eğer böyle bir olay gerçekleşmiş olsaydı, bu durumun diğer çağdaş kroniklerde de yer alması beklenirdi. Cüveynî, bu konuda daha temkinli bir yaklaşım sergilemekte ve Mönge'nin Müslümanlara karşı duyarlılığına vurgu yapmaktadır. Örneğin, 5 Aralık 1252'de Ramazan Bayramı sırasında Karakorum'da gerçekleşen bir olayda, Mönge'nin Kadı Mahmûd Hokendi'nin hutbesini dinlediği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, Mönge'nin zaman zaman benzer hutbeleri dinlediği ve Müslüman halka ihsanlarda bulunduğu da ifade edilmektedir (Cüveynî, 1329/1951, III, s. 79-80). Mönge'nin Müslümanlara yönelik müsamahasının bir başka göstergesi, sarayında Emîr 'Îmâdü'l-Mülk ve Fahrü'l-Mülk gibi Müslüman *bitikçilere* yer vermesidir (Cüveynî, 1329/1951, III, s. 87). Ayrıca, Spuler (2011, s. 262) Mönge'nin Buhara'da bir caminin inşasına yardımında bulunduğunu aktarmaktadır. Bu tür olaylar, Mönge'nin İslâm'a olan yaklaşımını ve Müslümanlara karşı izlediği hoşgörülü politikayı anlamak açısından önemlidir.

Mönge döneminin dinî atmosferini anlamak açısından Karakorum'da yürütülen misyonerlik faaliyetleri dikkate değerdir³⁸. Umberto Eco (2014, s. 21), Orta Çağ'daki seyyahların yolculuklarını bilgi arayışına bağlamakta, ancak Moğol dönemiyle birlikte bu seyahatlerin dinî bir boyut kazandığını ifade etmektedir. Karakorum'da putperestler, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında gerçekleşen dinî münazaralar, dönemin dinî çeşitliliğini yansıtmaktadır. Bu münazaralardan birine Hristiyanları temsilen katılan Rubruk, Mönge'nin naibinin kendilerine gelerek dinlerin öğretilerinin karşılaştırılacağı bir tartışma yapılacağını bildirdiğini aktarmaktadır (Rubruk, 2010, s. 239). Ancak Rubruk dışında diğer katılımcıların isimleri kaynaklarda belirtilmemiştir³⁹. Münazaranın sonunda Mönge'nin, Tanrı'ya ulaşmanın birden fazla yolu olduğunu ifade ederek tartışmayı sonlandırdığı aktarılmaktadır (Ruysbroeckli, 2010, s. 246). Mönge'nin bu

³⁷ Bu konudaki ayrıntılar için bk. (de Rachewiltz, 1981, s. 38-63).

³⁸ Moğolların özellikle Katolik misyonerlerle olan ilişkilerinin ayrıntılı bir şekilde incelendiği çalışma için bk. (Ay, 2017, s. 39-59).

³⁹ Bu münazaranın ayrıntıları için bk. (Ruysbroeckli, 2010, s. 241-245).

yaklaşımı, Rubruk açısından şaşırtıcı olmuştur. Rubruk, verilen bilgiler doğrultusunda Möngke'nin Hristiyanlığı benimseyeceğini düşünmüştür. Bu beklentisinin oluşmasında, Karakorum'da bir kilisenin bulunması ve Möngke'nin kutsanmış ekmek yemesi gibi Hristiyanlıkla ilişkilendirilebilecek bazı adetleri benimsemesinin etkili olduğu söylenebilir (Ruysbroeckli, 2010, s. 219, 222; Spuler, 2011, s. 223-224). Bu dinî atmosfer, Möngke'nin kardeşi Hülegü'yü İran coğrafyasına göndermesinden sonraki süreçte daha belirgin hale gelmiştir. Hristiyanların, Müslümanların sözde baskısından kurtarılması söylemiyle hareket edilen bu dönemde, Moğol sarayında Hristiyanların etkinliğinin arttığı gözlemlenmiştir (Bira, 2003, s. 113).

Möngke'nin dinî tutumu konusunda farklı görüşler ve iddialar da bulunmaktadır. Bu bağlamda, Hayton'un aktardıkları dikkat çekicidir. Hayton'a göre, Möngke, Ermeni Kralı I. Hetum'un isteği üzerine vaftiz olmuş ve Hristiyanlığı kabul etmiştir⁴⁰. Stepannos Orbelean (2015, s. 210) ise Möngke'nin Hristiyan olduğunu, sarayında bir kilise ve rahiplerin bulunduğunu ve bunun sonucunda Moğol ülkesinin genelinde Hristiyanlığın yaygınlaştığını ifade etmektedir. Ancak bu iddiaların tarihî gerçeklerle bağdaşmadığı görülmektedir. Rubruk'un verdiği bilgiler, Möngke'nin Hristiyan olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Rubruk, Möngke'nin Hristiyan olduğu yönündeki iddiaların geçersiz olduğunu kanıtlayan bir ifade ile Dominik rahiplerinin veya kendisinin aynı görevle tekrar Moğol sarayına gönderilmesinin anlamsız olacağını dile getirmiştir (Ruysbroeckli, 2010, s. 286). Ayrıca Rubruk, Möngke'nin genellikle şamanların öngörülerini doğrultusunda hareket ettiğini ve onların tavsiyelerine önem verdiğini belirtmiştir. Bu durum, Möngke'nin atalarının dinî geleneklerini sürdürdüğüne işaret etmektedir⁴¹. Möngke'nin diğer dinlerle olan ilişkisi, Şamanizm'in çok yönlü ve kapsayıcı doğası çerçevesinde değerlendirilebilir. Möngke'nin dinî politikası, aynı zamanda pragmatik bir yaklaşımı da yansıtmaktadır. Cengiz Han döneminde olduğu gibi, Çin'in desteğini kazanmak amacıyla keşişlerle yakın ilişkiler kurmuş ve bu doğrultuda Taoist keşiş Li Chih-ch'ang'ı en yakın danışmanları arasına almıştır (Jagchid, 1979, s. 17). Bu durum, Möngke'nin dinî tutumunun, politik hedeflerini desteklemek üzere şekillendiğini göstermektedir.

Sonuç

Görüldüğü gibi Moğollar, şamanist geleneğin yanı sıra birçok dine ilgi duymuştur. Moğol hanlarının dinî müsamahası, geniş bir coğrafi alana yayılan ve birçok farklı kültürü bünyesinde barındıran Moğol İmparatorluğu'nun çeşitliliğini yansıtmaktadır. Müsamaha, hanların dinî meselelere yaklaşımlarında belirgin bir özellik olarak ön plana çıkmaktadır. Cengiz Han, özgür dinî uygulamayı desteklemiş ve devlet işleriyle dinî otoriteleri genellikle birbirinden ayırmıştır. Oğulları da bu geleneği sürdürmüş, hatta bazıları Hristiyanlığa ve İslâm'a kendilerini daha yakın görmüştür. Hükümdarlık dönemleri boyunca, Moğol hanları genellikle dinler arasında karşılıklı saygının örneklerini sergilemişler ve bu tutumları, farklı dinî gruplar arasında barış ve ticaretin gelişmesine olanak tanımıştır. Ancak, hanların dinî yaklaşımları bir yandan stratejik ve siyasî ittifakların bir parçası olarak işlev görmüş, diğer yandan da bireysel inançlarını ve manevi arayışlarını ifade etmelerinin bir yolu olmuştur. Dolayısıyla, Moğol hanlarının dinî tutumları, onların yönettikleri geniş imparatorluk içinde uzun süreli bir istikrar ve müsamaha ortamının oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Moğol hanlarının dinî müsamahasını değerlendirilirken, onların imparatorluğun siyasî ve sosyal

⁴⁰ Özetle Hayton, Möngke'nin I. Hetum'un kendisini ziyaretinden son derece memnun olduğunu ve onu onurlandırarak herhangi bir isteğinin olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Hetum, başta kendisinin ve halkının Hristiyanlığa geçmesinin yanından benzer yedi istekte bulunmuştur. Hayton'a göre Möngke bu istekleri kabul etmiştir. Bu konudaki ayrıntılar için bk. (Hayton, 2015, s. 99-104). Yine bu ziyaretten Kiragos'ta bahsetmiş olsa da oldukça kısa geçerek ayrıntı vermemiştir. bk. (Kiragos, 2009, s. 70).

⁴¹ Möngke'nin şamanlarla olan ilişkisine dair bk. (Ruysbroeckli, 2010, s. 250-255).

yapısını sağlamlaştırmak için dinî müsamahayı bir araç olarak kullandıklarını vurgulamak önemlidir. Genel olarak, hanların bu dinî açıklığını yalnızca stratejik bir manevra olarak görmek eksik bir analiz olur; zira bu yaklaşım aynı zamanda onların kozmopolit dünya görüşünü ve farklı kültürler arasındaki etkileşime verdikleri değeri de yansıtmaktadır. Sonuç olarak, Moğol hanlarının dinî tutumları, onların imparatorlukları içindeki çeşitli halklar ve kültürler arasındaki uyumu kolaylaştırmış ve imparatorluklarının genişlemesi ve yönetimi sırasında kültürel çeşitliliği bir güç kaynağı olarak kullanmalarını sağlamıştır. Bu tutum, aynı zamanda Moğol İmparatorluğu'nun dinî ve kültürel mirasının zenginliğinin bir göstergesi olarak da önem taşımaktadır.

Kaynakça

- [1] Akkuş, Mustafa (2020), Moğollarda Din ve Siyaset İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları, Çizgi Yayınları, İstanbul.
- [2] Aknerli Grigor (2007), Okçu Milleti Tarihi, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- [3] Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî (1329 hş.), Târih-i Cihânguşâ, (Tsh. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvîni), İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb, Tahran.
- [4] Alinge, Curt (1967), Moğol Kanunları, (Çev. Coşkun Üçok), Sevinç Matbaası, Ankara.
- [5] Allsen, Thomas Theodore (1997), Commodity and Exchange in the Mongol empire A cultural history of Islamic textiles, Cambridge University Press, United Kingdom.
- [6] Atwood, Christopher Pratt (2004), “Validation by Holiness or Sovereignty: Religious Toleration as Political Theology in the Mongol World Empire of the Thirteenth Century”, The International History Review, Vol. 26, No. 2, June. (237-256)
- [7] Ay, Resul (2017), Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu’da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar), Ramazan Acun-Serhat Küçük (Ed.), Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı içinde (37-59), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- [8] Barthold, Wilhelm (2006), Türk-Moğol Ulusları Tarihi, (Çev. Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [9] Bausani, Alessandro (1968), “Religion Under the Mongols”, John A. Boyle (Ed.). Cambridge History of Iran içinde (538-549), Vol. 5, Cambridge University Press, New York.
- [10] Beyânî, Şîrîn (1371 hş.), Dîn ve Devlet der Îrân ‘Ahd-i Mogûl, C. 2, Tahran.
- [11] Beyânî, Şîrîn (1389 hş.), Mogûlân ve Hükûmet-i İlhanî der Îrân. Tahran.
- [12] Bira, Sh. (2003), “Mongolian Tenggerism and Modern Globalism: A Retrospective Outlook on Globalisation”, Inner Asia, Vol. 5, No. 2, (107-115)
- [13] Cahen, Claude (1969), The Mongols and the Near East, Robert Lee Wolf, Harry W. Hazard (Ed.), A History of the Crusades içinde (715-732), The University of Wisconsin Press, London.
- [14] Cengiz Han ve Mirasçuları Büyük Moğol İmparatorluğu (2006), İstanbul.
- [15] Ch’ang Ch’un (2019), Cengiz Han’ın ölümsüzlük Arayışı Taoist Simyası Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224), (Çev. Gülşah Hasgüçmen), Kronik, İstanbul.
- [16] Chan, Hok-Lam (1967), “Liu Ping-chung (1216-74): A Buddhist-Taoist Statesman at the Court of Khubilai Khan”, T’oung Pao, Vol. 53, No. 1-3, (98-146)
- [17] Cleaves, Francis Woodman (1955), “The Historicity of The Baljuna Covenant”, Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 18, No. 3-4, December. (357-421)
- [18] Dashdondog, Bayarsaikhan (2011), The Mongols and the Armenians (1220-1335), Brill, Leiden-Boston.

- [19]De Monte Crucis Ricoldus (2018), Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik, İstanbul.
- [20]de Rachewiltz, Igor (1966), “Personnel and Personalities in North China in the Early Mongol Period”, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 9, No. 1-2, November. (88-144)
- [21]de Rachewiltz, Igor (1981), “Some Remarks On Töregene’s Edict of 1240”, Papers on Far Eastern History (PFEH). (38-63)
- [22]Earthy, Emily Dora (1955), “The Religion of Genghis Khan (A.D. 1162-1227)”, Numen, Vol. 2, No. 3, Eylül. (228-232)
- [23]Eco, Umberto (2014), “Ortaçağ Giriş”, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Umberto Eco (Ed.), Ortaçağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar içinde (11-41), Alfa Yayınları, İstanbul.
- [24]El- Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’feri er-Rugadi İbn Bibi (2014), el-Evâmîrü’l-Alâ’iyye fi’l-umûri’l-Alâ’iyye Selçuknâme (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [25]Elvan Çelebi (2017), Nâme-i Kudsi Menâkıbu’l-Kudsiyye (Kutsal Kitap Kutsal Menkabeler), Mertol Tulum (Ed.), Çizgi Yayınları, İstanbul.
- [26]Endicott-West, Elizabeth (1989), Mongolian Rule in China: Local Administration in the Yuan Dynasty, Harvard University Press, London:.
- [27]Erdoğan, Coşkun (2019), “Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar”, Mavi Atlas, C. 7/1, Mayıs. (255-273)
- [28]Gregory Abû’l-Farac (1999), Abû’l-Farac Tarihi, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [29]Grousset, René (2017), Bozkır İmparatorluğu Attila Cengiz Han Timur, (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [30]Haining, Thomas (1986), “The Mongols and Religion”, Asian Affairs, Vol. 7, No. 1, (19-32)
- [31]Hartog, Leo De (2003), Cengiz Han, Dünyanın Fatih, (Çev. Serkan Uzun), Dost Yayınları, Ankara.
- [32]İnan, Abdülkadir (2017), Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [33]Jackson, Peter (2022), Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihden İhtidâya, (Çev. Ali Fahri Doğan), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [34]Jagchid, Sechin (1979), “The Mongol Khans and Chinese Buddhism and Taoism”, Journal of the International Association of Buddhist Studies, Vol. 2, No. 1, (7-28)
- [35]Kafesoğlu, İbrahim (2014), Türk Millî Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [36]Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia) (2014), (Trans. Dmitri Gamq’relidze), Roin Metreveli-Stephen Jones (Ed.), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi.
- [37]Kaya, Çetin (2021), “Cengiz Han’ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 11, S. 22, (189-199)

- [38]Kaya, Çetin (2022), “Moğol Tarihinde Temüğe Otçigin’e Dair Notlar”, HÜTAD, S. 37, (299-312)
- [39]Khazanov, Anatoly Mihayloviç (1993), “Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building”, Comparative Studies in Society and History, Vol. 35, No. 3, (461-479)
- [40]Khazanov, Anatoly Mihayloviç (1994), “The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes”, Michael Gervers-Wayne Schlepp (Ed.), Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic içinde (11-33), Toronto.
- [41]Kim, Hodong (2005), “A Reappraisal of Güyüing Khan”, R. Amitai, M. Biran (Ed.), Mongols, Turks, and Others Eurasian Nomads and The Sedentary World içinde (309-338), Brill, Leiden-Boston.
- [42]Korykoslu Hayton (2015), Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı, (Çev. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [43]Kushenova, Ganizhamal (2007), “Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-lü Ch’u-Ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, Bilig, S. 42, (231-242)
- [44]May, Timothy (2021), Moğol İmparatorluğu, (Çev. Evrim Uysal), Kronik, İstanbul.
- [45]Meng-Ta Pei Lu (2012), Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları, (Çev. Ankhbayar Danuu), Mustafa Uyar (Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [46]Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcâmî (2016), Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar), (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [47]Moğolların Gizli Tarihi (2016), (Çev. Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [48]Morgan, David (2007), The Mongols, Blackwell Publishers, USA.
- [49]Morgan, David (2010), “The ‘Great Yāsā of Chingiz Khān’ and Mongol Law in the Īlkhanāte”, G. R. Hawting (Ed.), Muslims, Mongols and Crusaders içinde (198-211), London-New York, Routledge Curzon.
- [50]Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând (1380 hş.), Târîh-i Ravzatu’s-safâ, (Tsh. Cemşid Kiyânfer), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran. 1380.
- [51]Müverrih Kiragos (2009), Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar, (Çev. Gürsoy Solmaz), Elips Kitap, Ankara.
- [52]Ocak, Ahmet Yaşar (1981), “Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü”, Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies), C. 2, S. 2, (31-42)
- [53]Ögel, Bahaeddin (2015), Büyük Hun İmparatorluğu, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [54]Ötemiş Hacı (2018), Çengiz-Nâme, (Haz. İlyas Kemaloğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [55]Özgüdenli, Osman Gazi (2018), “İlhanlılar’da Hükümranlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı”, MUTAD, C. 5, S. 1, (73-91)
- [56]Plano Carpini (2018), Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’dan Orta Asya’ya Yolculuk (1245-1247), (Çev. Ergin Ayan), Kronik, İstanbul.

- [57]Plano Carpinili Johannes (2022), Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi, Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri (1245-1247), (Çev. Altay Tayfun Özcan), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [58]Poppe, Nicholas (1956), “On Some Geographic Names in the Jami‘ al-Tawārīx”, HJAS, Vol. 19, No. 1-2, (33-41)
- [59]Qiu, Yihao (2020), “Ja‘far Khwāja Sayyid, Merchant, Spy, and Military Commander of Chinggis Khan”, Michal Biran vd. (Ed.), Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, Intellectuals içinde (143-159), University of California Press, California.
- [60]Ratchnevsky, Paul (1992), Genghis Khan His Life and Legacy, (Trans. Thomas Nivison Haining), Thomas Nivison Haining (Ed.), Blackwell, USA.
- [61]Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî (1373), Câmi‘u’t-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, (Tsh. Muhammed Rûşen, Mustafa Mûsevî), Neşr-i Elbruz, Tahran.
- [62]Roux, Jean-Paul (2001), Moğol İmparatorluğu Tarihi (Çev. A. Kazancıgil - A. Bereket), Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- [63]Roux, Jean-Paul (2011), Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- [64]Ruysbroeckli Willem (2010), Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk 1253–1255, (Çev. Zülal Kılıç), P. Jackson, D. Morgan (Ed.), Kitap Yayınları, İstanbul.
- [65]Safâ, Zebîhullâh (1369 hş.), Târîh-i Edebiyyât der İrân, C. 3/1, İntişârât-ı Firdovs, Tahran.
- [66]Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû’l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el Benâketî (1348 hş.), Târîh-i Benâketî, (Tsh. Ca‘fer Şi‘âr), Tahran
- [67]Simon De Saint Quentin (2006), Bir Keşiş’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), DAKTAV, Antalya.
- [68]Söyüt, Yaşar (2021) “Moğol İmparatorluğu’nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun”, Journal of Universal History Studies, C. 4, S. 2, (212-228)
- [69]Spuler, Berthold (2011), İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [70]Stepannos Orbelean (2015), History of the State of Sisakan, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch.
- [71]Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî (1366 hş.), Sîretu’s-Sultân Celâleddîn Mengübirtî, (Çev. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-i Sa‘dî, Tahran.
- [72]Tural, Murat (2021), Asya’ya Yolculuklar Hristiyan Dünyası ve Moğollar Dinî İdealler ve Politik Kaygılar, Timaş Yayınları, İstanbul.
- [73]Turan, Osman (2013), Türk Cihân Hâkimiyeti Mufkûresi Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [74]Uyar, Mustafa (2015), “Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Ed.), Yücel Özkaya’ya Armağan Yazılar içinde (211-233), Hel Yayınları, Ankara.

- [75] Uyar, Mustafa (2021), “İlhanlı Hükümdarlarının İslâm’a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri”, *Belleten*, C. 76, S. 275, (7-30)
- [76] Uyar, Mustafa (2021), “Moğol Hanlarının Müslümanlaşması”, Cem Korkut- Mürsel Doğrul (Ed.), *Cengiz Han ve Mirası içinde* (133-148), TDV Yayınları, Ankara.
- [77] Vernadsky, George (1944), “Cengiz Han Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, S. 1, (107-132)
- [78] Vladimirtsov, Boris Yakovlevich (1995), *Moğolların İçtimai Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [79] Yao, Tao-Chung (1986), “Ch’iu Ch’u-chi and Chinggis Khan”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 46, No. 1, (201-219)

Journal of Universal History Studies

Köklüce Kanyonu ve Kömürlü Deresi Vadisi'nden On Kaya Mezarı¹

Ten Rock Tombs from Köklüce Canyon and Kömürlü Stream Valley

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 19.07.2024 / 06.12.2024

pp. 163- 188

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(2) • December • 2024 •

Emrah Özdemir

Gaziantep University, Department of Archaeology, Research Assistant Dr., Gaziantep, Türkiye

Email: eozdemir@gantep.edu.tr

Orcid Number: 0000-0002-1083-9665

Timur Demir

Gaziantep University, Department of Archaeology, Dr. , Gaziantep, Türkiye

Email: tdemir@gantep.edu.tr

Orcid Number: 0000-0002-8307-0842

Cite: Özdemir, E., & Demir, T. (2024). Köklüce Kanyonu ve Kömürlü Deresi Vadisi'nden On Kaya Mezarı. Journal of Universal History Studies, 7(2), 163-188. <https://doi.org/10.38000/juhis.1518788>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

*There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/ kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Bu çalışma Gaziantep ilinde sürdürülen ‘‘Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması’’nda, Gaziantep ili Araban ilçesinde yer alan Bozdağ’da tespit edilen iki alandaki kaya mezarlarına odaklanmaktadır. Gaziantep ili, Araban ilçesi, Köklüce Mahallesi sınırlarında tespit edilen Karasu Deresi’nin oluşturduğu Köklüce Kanyonu’nda ve Karasu Deresi’nin mevsimsel bir kolu olan Kömürlü Deresi’nin oluşturduğu vadide farklı tiplerde on adet kaya mezarı tespit edilmiştir. Tespit edilen kaya mezarları ve nekropollerinin araştırılması bölgedeki ölü gömme adetlerinin anlaşılmasında ve Güney Komagene Bölgesi kaya mezarı tipolojisine katkı sunmaktadır. Kaya mezarları ayrıca Antik Çağ’da bölgedeki toplumsal ekonomik farklılıkları ve kırsal yerleşimlerin boyutlarının anlaşılmasında da önemli veriler sunmaktadır. Kömürlü Deresi Vadisi kaya mezarları bölge içinde saptanmış kaya mezarı tipolojisinden farklı olup oldukça basit bir işçilik ve plan sergilemektedir. Mezarların boyutları hem bölge içerisinde hem de bilinen genel kaya mezarı örneklerine oranla daha küçük ve daha alçak mezar odalarına sahiptir. Ayrıca mezar odalarının içerisinde özel bir ölü gömme alanlarının bulunmaması ölülerin mezar odası zeminine doğrudan bırakıldığını göstermektedir. Bu özellikleriyle bölge kaya mezar tipolojisine yeni bir kaya mezar tipi olarak yerini almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Komagene, Araban, Kaya Mezarı, Antik Çağ Kırsal Yerleşimleri, Geç Roma İmparatorluk Çağı.

Abstract

This paper focuses on the rock tombs found at two locations within the Bozdağ Hills in the Araban district of Gaziantep. The tombs were discovered during the on-going "Pleistocene Period Survey" conducted in Gaziantep. In the study, we identified ten rock tombs of different types in the Köklüce Kanyon, formed by the Karasu Deresi, and in the Kömürlü Deresi, a seasonal tributary of the Karasu Deresi, within the borders of Köklüce neighbourhood in the Araban district of Gaziantep. The study of these rock tombs and their necropolises contributes to the understanding of the burial customs in the region and the rock tomb typology of the southern Komagene region. These rock tombs also provide important data for understanding the socio-economic differences and the size of rural settlements in the region in antiquity. The rock tombs of Kömürlü Deresi Vadisi are different from the rock grave typology found in the area and exhibit simple workmanship and plan. The dimensions of these tombs are smaller and have lower tomb chambers compared to the rock tomb examples known in the region and in general. In addition, the absence of a special burial area inside the tomb chambers indicates that the dead were left directly on the floor of the tomb chamber. With these characteristics, it becomes a new type of rock tomb in the typology of the region.

Keywords: Komagene, Araban, Rock Tomb, Rural Settlements in Antiquity, Late Roman Imperial Age.

Extended Abstract

The Karasu Stream, a tributary of the Euphrates River, deposited alluvium that formed the Altintas Plain, a tectonic depression between the east-west faults within the borders of the Araban district of Gaziantep. The presence of numerous mounds in the plain area shows that the Altintas Plain and its surroundings have been a remarkable region in terms of settlements throughout history. Scientific studies on the rich archaeological heritage of the region are limited to a few surveys and short visit notes. The first phase of the “Gaziantep Pleistocene Period Survey” in 2023 focused on the mountainous areas bordering the north and south of the Altintas Plain. Ten rock tombs of different types were identified in the Köklüce Canyon formed by the Karasu Stream, which is on the Gaziantep border of the Bozdağ hills, which is one of these hilly areas, and in the valley formed by the Kömürlü Stream, which is a seasonal branch of the Karasu Stream. The rocky structure formed by Bozdağ is predominantly calcareous. At several locations within this rugged formation, ancient rock tombs, quarries, and agricultural production zones, including wine or olive oil workshops, were discovered. Among the rock tombs within the rocky structure, many examples of rock tombs in accordance with the Roman Imperial Period rock tomb typology identified in the Komagene Region were observed. The necropolises of Perre, Doliche and Zeugma, the urban centres of the Komagene region, contain the best studied and best known examples of Komagene rock tombs. It is known that this type of rock tomb was used in the Komagene Region from the 1st century BC to the 6th century AD. However, the general density is between the 1st and 4th centuries AD. These examples can be single or multi-chambered. Various types, such as *arcosolium*, *loculus*, *tabili*, and *couches*, were used as burial areas. The rock tombs that this study focuses on are associated with rural settlements, unlike the known examples. The rock tombs in the Kömürlü Deresi valley are different from the rock tomb typology found in the region and have a very simple workmanship and plan. The dimensions of the tombs are smaller than the known examples, and they have lower grave chambers. In addition, the absence of a special burial area inside the grave chambers indicates that the dead were left directly on the floor of the grave chamber. These features establish it as a new type of rock tomb within the region's rock tomb typology. No material that could help date the tombs could be identified in the study. However, with reference to the political history of the region, it is very likely that they were used in the 4th century AD and later. The simplicity and uniformity of the tombs in this area indicate that the rural community residents made concerted efforts to inter their deceased with few financial resources. The populations favouring this burial tradition likely consisted of persons from the economically medium classes of society who lacked the financial means to participate in the Roman Period multi-chambered rock grave tradition prevalent in the region but had the means to construct rock graves. This study of rock tombs and rock tomb necropolises provides valuable insights into the burial practices in the region. Furthermore, the contributions to the rock tomb typology of the Komagene region are significant for comprehending social and economic disparities as well as the structures of rural communities.

Giriş

İnsanoğlu ölümlerine duydukları saygıdan dolayı ölen yakınlarını gömme gereksinimi duymuşlardır. İnanışlar doğrultusunda “öteki dünya” düşüncesi insanların ölen kişinin cesedinin saklanması fikri birçok topluluk tarafından yaygın bir gelenek haline gelmiştir. Bu eylem sonucunda nekropol alanları oluşmuştur. Nekropol alanlarında ölen kişinin ve ailesinin ritüellerine veya ekonomik durumuna göre farklı mezar tipleri ortaya çıkmıştır. Bu mezar tiplerinden biriside kaya mezarı geleneğidir. Kayalar kalıcı ve yaygın bulunan bir yapı malzemesi olduğu için uzun yıllar ölü gömme adetleri arasında yerini almıştır (Çevik, 2000, s. 24).

Tunç Çağlarından itibaren Kuzey Suriye Bölgesi'nde kayalık alanlarda gömme faaliyetleri görülmektedir. Bu mezarlar W. Orthmann tarafından “kuyu-oda mezarlar” olarak ele alınmıştır (Orthmann, 1980, s. 101). MÖ 1. binyıl başlarından itibaren Anadolu'da kayalık alanları oda şeklinde açıp mezar odası olarak kullanan ilk medeniyet Urartulardır (Işık, 1989, s. 17; Sevin, 1999, s. 168; Çevik, 2000, s. 107; Köroğlu, 2008, s. 21-38). D. Ussishkin; Urartu kaya mezar geleneğini Fenikelerin Mısır'dan alarak Doğu Akdeniz'de Silvan'a, oradan da Urartu'ya taşıdıklarını ileri sürmektedir (Ussishkin, 1994, s. 255 vd.; Çevik, 2000, s. 95). Aynı dönemde tümülüslerle birlikte özgün ölü gömme geleneklere sahip Phrygler ile birlikte kaya mezar geleneği (Sivas, 2012, s. 260-285) Anadolu'nun orta ve batı kesimlerine yayılım göstermiştir. Akhamenid egemenliğiyle birlikte kaya mezar geleneği MÖ 5. yüzyıl başlarında Paphlagonia ve ardından MÖ 5. yüzyıl ortalarından sonra Likya'da özgün şekilleriyle görülmeye başlar (Tıbıkoğlu, 2021, s. 20). Roma hakimiyeti ile birlikte Anadolu'nun sahip olduğu heterojen kültürel yapı, farklı kaya tipleri ve toplumların sahip olduğu ekonomik güçle bağlantılı olarak farklı tiplerde kaya mezarlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Güneydoğu Toros Dağları süreç içerisinde Suriye ve Mezopotamya gibi önemli kültürel coğrafyalar ile Anadolu arasında doğal sınırı oluşturmuştur. Güneydoğu Toros Dağlarının Suriye Steplerine doğru kuzeyden güneye kademli bir şekilde azalan yükseltileri arasında çeşitli çöküntü ovaları tarımsal üretim için uygun alanlar olmaları sayesinde çok sayıda yerleşime ev sahipliği yapmıştır. Bu ovalık alanlardan birisi de günümüzde Gaziantep ili, Araban ilçesi sınırları içerisinde yer alan Altıntaş Ovası'dır.

Altıntaş Ovası doğu batı yönlü fayların arasında tektonik çöküntü olarak Fırat Nehri'nin bir kolu olan Karasu Deresi tarafından alüvyon dolgu birikimi ile oluşmuştur (Sönmez, 2016, s. 49-50). Ovalık alanda çok sayıda höyüğün varlığı tarih boyunca Altıntaş Ovası'nın yerleşimler açısından ilgi çekici bir bölge olduğunu göstermektedir. Arkeolojik miras açısından oldukça zengin olan bölgede bilimsel çalışmalar az sayıda yüzey araştırması ve kısa süreli ziyaretlerde tutulan notlar ile sınırlı kalmıştır (Archi, Pecorella vd 1971, s. 49-107).

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. İsmail Baykara başkanlığında sürdürülen “Gaziantep İli Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması (GAYA)” çalışmasının birinci aşaması olan 2023 yılın çalışmalarını Altıntaş Ovasını sınırlandıran tepelik alanlar olmuştur (Baykara; Demir vd. (Baskıda)). Yüzey Araştırması çalışmaları sırasında Altıntaş Ovasının kuzey kesimini sınırlandıran Bozdağ Tepesi'nin Araban ilçesi sınırları içinde kalan kısmında çok sayıda tekil kaya mezarı ve kaya mezarlarından oluşan nekropol alanları tespit edilmiştir. Tespit edilen kaya mezarları ve nekropollerin araştırılması bölgedeki ölü gömme adetlerinin anlaşılmasında, Güney Kommagene Bölgesi kaya mezarı tipolojisine katkı sunmalarının yanı sıra Antik Çağın toplumsal ekonomik farklılıklarını ve kırsal yerleşimlerinin boyutlarının anlaşılmasında da önemli rol oynamaktadır.

Altıntaş Ovası geçmiş yıllarda çeşitli yayınlarda Helenistik Dönem'den itibaren Kommagene'nin güney kesimi içinde değerlendirilmiştir (Blömer ve Winter 2011, s. 18-33, 181; Blömer, 2014, s. 10-13;

Wagner, 2018, s. 39-43; Blömer, Görkay vd. 2022, s. 269-270). Kommagene Bölgesi içinde değerlendirilen kaya mezarları ve kaya mezarlarından oluşan nekropol alanları çeşitli bilimsel yayınlarda ele alınmıştır. Kommagene Bölgesi'nde tespit edilmiş Roma İmparatorluk Dönemi kaya mezar tipolojisine uygun çok sayıda örnek kaya mezarı gözlemlenmiştir (Blömer ve Çobanoğlu, 2019, s. 65-69). Kommagene kaya mezarlarıyla ilgili en çok araştırılan ve bilgi sahibi olduğumuz örnekler dönemin merkezi kentleri olan Perre (Erarslan, 2003, s. 129-136; Erarslan, İnce vd. 2009, s. 171-184; Erarslan, Özman vd. 2010, s. 91-104; Erarslan, Zeyrek vd. 2011, s. 363-367; Blömer ve Winter, 2011, s. 132-137; Erarslan, 2018, s. 176-181; Yağız ve Doğan, 2023, s. 49-69.), Doliche (Ergeç, 2003, s. 1-4, Kat. No. 1-75; Blömer ve Winter, 2011, s. 261-295; Höpken, Blömer vd. 2022, s. 87-102; Ögüt, Blömer vd. 2023, s. 149-150, Fig. 2-4; Ögüt ve Lange, 2024, s. 385-396) ve Zeugma nekropollerine (Ergeç, 2003, s. 4-5, Taf. 54; Abadie-Reynal, Bucak vd. 2000, s. 279-337; Abadie-Reynal, 2001, s. 243-305; Blömer ve Winter 2011, s. 314-319; Yaman, 2013, s. 179-189; Yaman, 2019, 125-168; Yaman, 2020, s. 332-349) aittir. Söz konusu merkezi kentlerin nekropollerine bakıldığında, Perre Nekropolü genel olarak MÖ 1. yüzyıldan İslami Dönem'e kadar geniş bir kullanım görmüştür (Erarslan, Zeyrek vd. 2011, s. 369). Doliche Nekropolü ise Helenistik Dönem'den Bizans Dönemi'ne kadar geniş bir tarih aralığında kullanıldığı belirtilmektedir (Ergeç, 2003, s. 3). Zeugma Nekropolü ise MS 1.-4. yüzyıllar arasında tarihlenmektedir (Ergeç, 2003, s. 4; Yaman, 2013, s. 332). Son çalışmalara göre ise MÖ 2. yüzyıldan MS 4. yüzyıl sonlarına kadar kullanım gördüğü ortaya konmuştur (Yaman, 2019, s. 139).

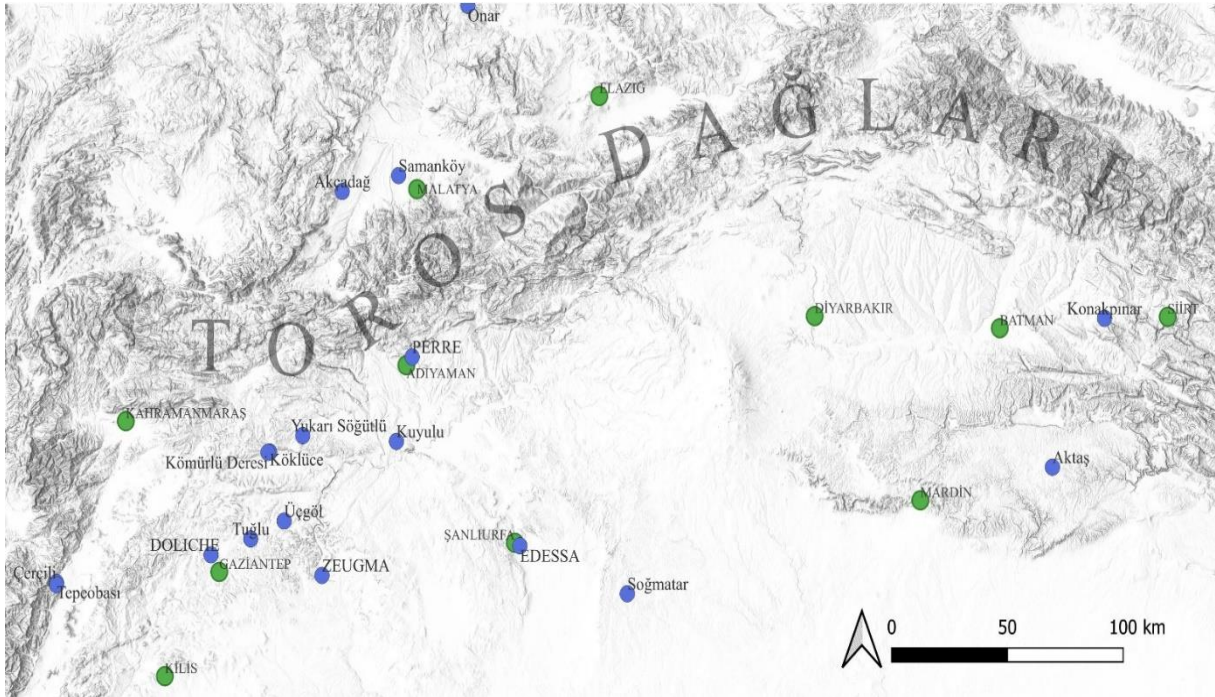
Kırsal çevrede az sayıda kaya mezarı ve nekropol bilimsel yayınlarda ele alınmıştır: Kahramanmaraş ili, Onikişubat ilçesi, Çukurhisar Nekropolü (Dölek ve İlgün, 2018, s. 139-154), Adıyaman ili, Kuyulu Mahallesi, Turuş Nekropolü (Erarslan, 2001, s. 263-272), Adıyaman ili, Besni ilçesi, Yukarı Söğütlü Nekropolü (Zeyrek, 2007a, s. 194-221; Blömer ve Winter, 2011, s. 189-191), yine Besni ilçesinde tespit edilen ancak detay yayınları gerçekleştirilmeyen çeşitli kaya mezarları (Zeyrek, 2007b, s. 807-828), Gaziantep ili, Şehitkamil ilçesi, Tuğlu kaya mezarı (Önal ve Güllüce, 2004, s. 519-548), Gaziantep ili, İslahiye ilçesi, Çerçili Nekropolü (Üngör, 2024, s. 750-763) ve Tepeobası Nekropolü (Üngör, 2015, s.2-30), Gaziantep ili, Yavuzeli ilçesi Üçgöl Mahallesi'nden iki kaya mezarı (Uysal, Güzel vd. 2017, s. 357-370; Yılmaz, 2022), Gaziantep ili, Yavuzeli ilçesinde konumu net olmayan bir mezar (Archi, Pecorella vd 1971, s. 61-62). Bilinen kaya mezarlarının büyük çoğunluğunu oda mezarlar oluşturmaktadır. Bölge için detaylı bir kaya mezarı tipolojisi oluşturmak ve tarihlendirme yapmak örnek sayısının azlığı nedeniyle zordur. Bölge içerisinde kurtarma kazısı yapılan Yavuzeli ilçesi, Üçgöl Köyü'nde yer alan iki kaya mezarı diğer örneklerinden farklı olarak düzgün taşlanan mezar odalarının duvarları doğrudan boyama yapılarak bezenmiştir. (Uysal, Güzel vd. 2017, s. 357-370). Üçgöl kaya mezarları, 1 numaralı mezar MS 3. yüzyıla, 2 numaralı mezar ise MS 4.-5. yüzyıllara tarihlenmektedir (Yılmaz, 2022, s. 48).

Kommagene Bölgesi dışında da benzer mezar tipolojisinin izleri Güneydoğu Toros Dağları'nın güney yamaçlarındaki çeşitli kayalık konilerde de gözlemlenmektedir. Bunlara örnek olarak; Siirt ili, Kurtalan ilçesi, Konakpınar kaya mezarları, Roma ve Sasani dönemlerine ait kalıntılar barındırmakla birlikte genel olarak MS 2.-6. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir (Baş, 2019, s.125-138; Barış, 2023, s. 121). Mardin ili, Midyat ilçesi sınırlarında kurtarma kazıları yapılan Aktaş Nekropolü mezarlarını Erdoğan ve Deniz, MS 3.-6. yüzyıllar arasına (Erdoğan ve Deniz, 2015, s. 180), Deniz ise MS 4. yüzyıldan MS 6. yüzyıl sonlarına kadar kullanıldığını belirtmektedir (Güzel, 2021, s. 56). Şanlıurfa'da bilimsel çalışmalar sürdürülen kaya mezarları MS 3. yüzyıldan Bizans Dönemine kadar kullanım görmüştür (Yıldırım-İlaslan, 2019, s. 52-53). Edessa nekropollerinden kent merkezinde yer alan Kızılkoyun ve Kale Eteği nekropollerinde yapılan kurtarma

kazılarında, MÖ 2.-MS 6. yüzyıllar arasında kullanım görmüş kaya mezarı tespit edilmiştir (Albayrak, 2017, s. 269-279; Çetin, 2017, s. 30-34; Albayrak, 2018, s. 179-187). Edessa kırsalından Soğmatar Nekropolü ve yakın çevresindeki kaya mezarları (Albayrak ve Çelik, 2019, s. 255-261; Albayrak, 2021, s. 32-50; Albayrak, 2022, s. 72-74), Malatya ili, Akçadağ ilçesi sınırlarında tespit edilen kaya mezarları (Şahin, 2020, s. 85-86), Malatya ili, Arapgir ilçesi, Onar Köyü (Özman, 2016, s. 1-36); Malatya-Samanköy Kaya Mezar Odası (Şahin ve Kılınç, 2011, s. 29-45) (**Harita-1**).

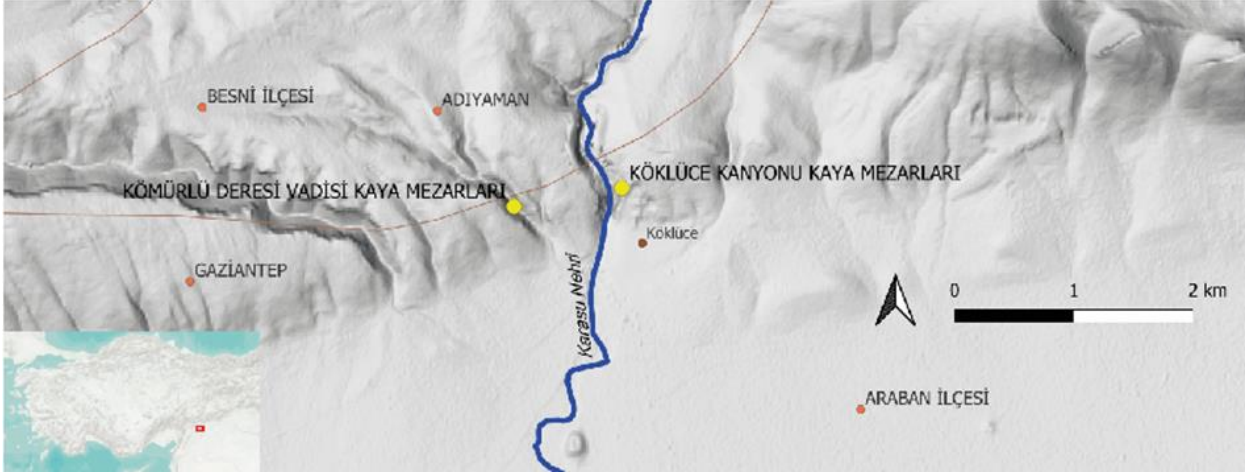
Bu çalışma bölgede bilimsel yayınları gerçekleştirilmiş oda şeklindeki kaya mezarlarından farklı özellikler sergileyen on adet kaya mezarını konu almaktadır. Mezarlar Gaziantep ili, Araban ilçesi, Köklüce Mahallesi sınırlarında tespit edilen Karasu Deresi'nin büyük kollarından biri olan Ardıl Suyu'nun oluşturduğu Köklüce Kanyonu ve Karasu Deresi'nin mevsimsel bir kolu olan Kömürlü Deresi'nin oluşturduğu vadide yer almaktadır (**Harita-2**). Yüzeysel araştırması sırasında tespit edilen kaya mezarlarının tescil edilmemiş olması nedeniyle tescil fişleri hazırlanarak Gaziantep Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğüne değerlendirilmesi için sunulmuştur.

Harita-1: Kommagene ve çevresinde yayınlanmış Nekropol ve Kaya Mezarları gösteren harita.

Kaynak: Timur Demir.

Harita-2: Köklüce Kanyonu ve Kömürlü Deresi Vadisi Kaya Mezarları gösteren harita.

Harita: Timur Demir.

1. Köklüce Kanyonu Kaya Mezarları

Fırat Formasyonunun önemli bir parçası olan Karasu Deresi'nin en büyük kollarından biri olan Ardıl Suyu'nun Bozdağ konisinde kuzey-güney ekseninde oluşturmuş olduğu Köklüce Kanyonu yaklaşık 4000 metre uzunluğa sahip olup kanyonun derinliği bazı noktalarda 100-120 metreye ulaşır (Yelken 2019, s. 271). Kanyonun çeperlerindeki açıklıklarda çeşitli kaya oyukları dikkat çekicidir. Bu kaya oyuklarının bir kısmın Prehistorik Dönemde kullanıldığını gösteren çeşitli bulgular olduğu gibi, Antik ve Geç Antik Dönemlerde kayalık yüzeylerde düzeltmeler yapılarak çeşitli mekanların oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra bu çalışmada ele alınan kaya mezarları da tespit edilmiştir.

Resim-1: Köklüce Kanyonu kaya mezarları: Köklüce Mezar-1 ve Mezar-2 genel görünüm.

Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Köklüce Kanyonu'nun kuzey kesimi Adıyaman ili sınırları içerisinde yer almasından dolayı bu kısımda detaylı belgeleme çalışmaları yapılmamış ancak bu alandaki kısa ziyarette herhangi bir kaya mezarı

gözlemlenmemiştir. Ayrıca Adıyaman kesiminde Ardıl Barajı'nın mevcudiyeti ile baraja ulaşım sağlaması amacıyla kanyonda açılan yol bazı alanlarda gözlem yapılmasını engellemiştir.

Resim-2: Köklüce Mezar-2 ve tahrip edilmiş kaya mezar kalıntıları.

Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Köklüce Kanyonu Vadisi'nde tespit edilen kaya mezarları, Kuzey: 37°28'29.19", Doğu: 37°37'06.69" koordinatlarında, 641 m rakımda, kanyonun doğu yakasındaki kayalıklarda yer almaktadır. Kanyonun içerisindeki toprak yoldan yaklaşık 30 metre yüksekte dik yükselen doğal kayalık alana oyulmuş mezarların cephesi düzgün tıraşlanmamış ve daha sonraki dönemlerde yapılan çeşitli mimari uygulamalardan etkilenmişlerdir. Bu alanda ele alınan iki kaya mezarı (**Resim-1**) ve bu mezarların bulunduğu alanda sonraki dönemlerde yapılan uygulamalarda tahribata uğramış en az iki kaya mezarına dair izler yer almaktadır (**Resim-2**). Yapılan geç dönem düzenlemeleri nedeniyle tahribata uğrayan kaya mezarların güney kısımları tamamen yok olmuş ve mezarların kuzey duvarlarında yer alan ölü yatakları ve nişler açığa çıkmıştır.

1.1. Köklüce Mezar-1

Mezar girişi kanyonun girişine, güney yönüne bakmaktadır. Giriş kapısının her iki yanı da üst kısımdan tahrip edilerek genişletilmiştir. Kapının üst cephesinde kazımayla yapılmış üçgen çatı şeklinde bir hat betimlenmiştir (**Resim-3**). Bu üçgen çatı betimlemesi, mezar cephesinde yarım bırakılmış *skeuomorfik* mimari bir tasarımının eskizi olabileceği gibi basit bir mezar cephesine basit bir uygulamayla hareket kazandırmak amacıyla yapılmış olabilir. Girişin biraz üzerine paralel olarak sıralanan hatlı yuvaları bu alanın daha sonraki dönemlerde başka mimari uygulamalara da ev sahipliği yaptığını kanıtlamaktadır. Girişin hemen önünde ise batıya doğru yükselen merdiven sırası yer almaktadır. Bu merdiven sırası mezar ile aynı dönemde veya sonraki mimari uygulamalar sırasında oyulmuş olmalıdır. Mezar girişinde 80 cm genişliğinde 70 cm derinliğinde bir eşik yer alır. Kapının doğu duvarında bir yukarıdan aşağıya uzanan 5 cm genişliğinde bir kanal ve bu kanalın önünde eşik üzerinde 10 x 10 cm ölçülerinde dörtgen bir mil yuvası yer almaktadır. Karşı duvarında ise herhangi bir kanal bulunmamasıyla birlikte 12 x 12 cm ölçülerinde dörtgen bir mil yuvası olması bu evrede mezar kapısının çift kanatlı bir kapı ile kapatıldığını göstermektedir. Bu kapı uygulaması mezar odasının ilk kullanımına ait olmalıdır. Bununla birlikte yine kapının doğu duvarının iç kısmında yukarıdan aşağıya oyularak

kapı yuvası oluşturulmuştur. Bu uygulama ile kapının biraz daha içeride kalan kısmı tıraşlanmış ve batı kanadındaki duvar ile eşit bir açı yakalanmak istenmiştir. Batı duvarda ise herhangi bir işlem bulunmamaktadır. Doğu duvarın iç kısmında görülen tıraşlanmış alandan ise mezarın kapısı bu evrede tek kanatlı bir kapıya sahip olduğu ve içeriye açıldığı anlaşılmaktadır. Bu kapı uygulaması ise mezar odasının daha sonraki kullanımına ait olduğunu göstermektedir. Mezar odası zemini düzlenmiş ve zemin üzerinde çok az bir dolgu katmanı görülmektedir. Duvarlarda özenli bir işçilik söz konusu değildir. Sonraki zamanlarda içerisinde ateş yakılması nedeniyle duvarları is ile kaplanmıştı.

Genel olarak dörtgen bir görüntü vermekle birlikte simetrik bir plan söz konusu değildir. Mezar odasında sadece kuzey duvarda bir ölü yatağı bulunmaktadır. Kuzey duvarı tavadan aşağıya doğru derinlik oluşturacak bir açı ile oyularak alt kısımda oda kuzeye doğru genişlemiştir. Bu kısımda doğu-batı doğrultuda konumlandırılmış defin alanı, zeminden 38 cm yüksekliğinde, ortalama 189 cm uzunluğunda, doğudan 40 cm olan genişlik batıda ayak ucuna doğru 34 cm'ye düşmekte, derinliği ise 21 cm ölçülerindedir (**Resim-4**). Ölü yatağının güney yan duvarının ortasının tahrip edildiği ve kırık izlerinin tazeliğinden dolayı bu tahribatın yakın zamanda yapıldığı anlaşılmaktadır. Mezar, tahribata uğradığı için içerisinde herhangi bir ölü hediyesi bulunmamıştır. (**Çizim-1**).

Resim-3: Köklüce Mezar-1 ve tahrip edilmiş kaya mezar kalıntıları.

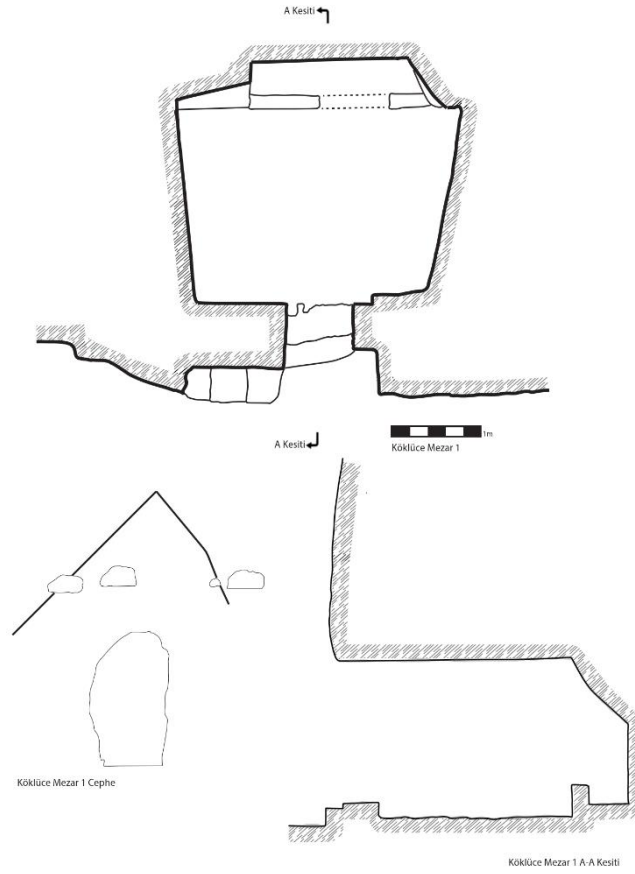
Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzeysel Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Resim-4: Köklüce Mezar-1 defin alanı.

Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzeý Arařtırması – GAYA 2023 Arřivi.

Çizim-1: Köklüce Mezar-1'in plan, kesit ve cephe çizimleri.

Çizim: Timur Demir – Emrah Özdemir.

1.2. Köklüce Mezar-2

Mezar, 1 no'lu kaya mezarının 5,75 m doğusunda yer almaktadır (**Resim-1**). Bu alanda büyük çaplı ikincil kullanım alanı oluşturulmuştur. Mezar ile doğusunda yer alan niş ve ölü gömme alanlarından burada var olan bir kaya mezarının sonraki dönemlerde alan genişletmek için tahrip edildiği anlaşılmaktadır.

Köklüce 2 no'lu mezarın girişi önünde zemine açılmış içerisi toprak dolu bir alan yer almaktadır. Mezara giriş düzgün kesilmiş 90 x 95 cm ölçülerinde bir kapı ile sağlanmaktadır. Kapı derinliği doğuda 22 cm, batıda ise 34 cm ölçülere sahiptir. Kapının her iki yanında da mezarın kapatıldığına işaret eden mil yuvası, eşik izi gibi bir uygulama görülmemektedir. Buradan bu alanda tahribata uğramış, içerisinde olasılıkla birden fazla gömüt alanı bulunan bir mezarın kuzey ölü gömme alanı olduğu anlaşılmaktadır. Ölü gömme alanı 198 cm x 78 cm ölçülerinde 95 cm yüksekliğindedir. Çok dar ve alçak olması bu alanın kendi başına bir mezar olmayıp önceki dönemlerde var olan bir kaya mezarının bir ölü gömme alanı olduğu düşüncesine katkı sağlamaktadır. Ölü gömme alanının zemininde doğu-batı doğrultulu, 198 cm x 40 cm ölçülerinde, 24 cm derinliğinde bir defin alanı yer almaktadır (**Resim-5**). Defin alanının kuzey ve güney kenarlarında yaklaşık 16 cm genişliğinde boylu boyunca bir alan bırakılması, içerisine cenaze konulduktan sonra üzerinin kapatıldığını göstermektedir.

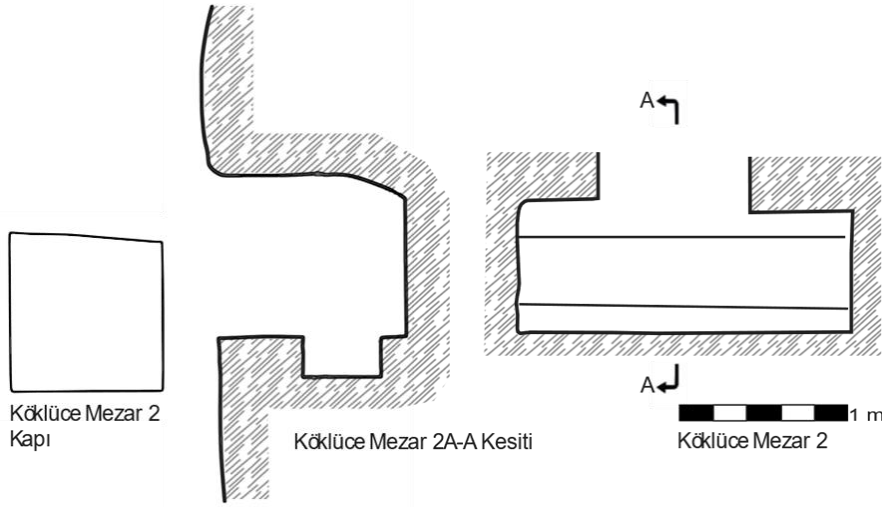
Mezar tahribata uğradığı ve sonraki dönemlerde olasılıkla farklı amaçlarla ikincil kullanım gördüğü için içerisinde herhangi bir ölü hediyesi bulunmamıştır (**Çizim-2**).

Resim-5: Köklüce Mezar-2 defin alanı.

Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması –GAYA 2023 Arşivi

Çizim-2: Köklüce Mezar-2'nin plan, kesit ve kapı çizimi.

Çizim: Timur Demir – Emrah Özdemir.

2. Kömürlü Deresi Vadisi Kaya Mezarları

Mezarlar, Köklüce Mahallesi'nin kuş uçuşu yaklaşık 850 m batısında yer alan Kömürlü Deresi Vadisi'nde, 101 ada 1 parselin güneyinde, Kuzey: 37°28'23", Doğu: 37°36'29" koordinatlarında, 650 m rakımda bulunmaktadır. Söz konusu alan, vadinin doğu yamacında, kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan bir kaya kütesinin batı yüzünde, yan yana sıralanmış 5 adet (**Resim-6**), dere yatağı içerisinde yan yana 2 adet, vadinin batı yamacında 1 adet olmak üzere toplamda 8 adet tek odalı, küçük ve basit işçilikli kaya mezarları yer almaktadır. Kaya mezarlarının etrafında alanın geçmişte taş ocağı olarak kullanıldığını gösteren taş kesme izleri gözlemlenmiştir.

Yan yana sıralı olan 5 adet mezarın bulunduğu kayalık alanın en güneyinde yer alan mezar Köklüce Kanyonu mezarlarıyla karıştırmamak adına Kömürlü Deresi Mezar-1 olarak adlandırılmış, kuzeydoğuya doğru sıralanan mezarlar ise sırasıyla Kömürlü Deresi Mezar-5'e kadar numaralandırılmıştır. Kömürlü Deresi Mezar-6 kayalığın batı yamacına oyulmuşken diğer tüm mezarlar kayalığın kuzeybatı yamacına oyulmuştur. Kömürlü Deresi Mezar-7 ve 8 numaralı mezarlar ise bu mezarların hemen batısında dere yatağına yakın bir alandadır.

2.1. Kömürlü Deresi Mezar-1

Aynı alanda bulunan mezarların en batısında yer almaktadır. Mezara giriş kuzeybatıya bakan 60 cm genişliğine, 80 cm yüksekliğine ve 60 cm derinliğine sahip kapıdan sağlanmaktadır (**Resim-7**). Kapının ve mezar odasının zemininde az miktarda toprak dolgusu bulunmaktadır. Giriş bölümünde herhangi bir eşik izi bulunmamakla birlikte giriş kısmı ile oda zemini aynı seviyededir. Kapı aralığında dış kısmı özellikle kuzey duvar üstte doğru daralan bir görünüm sergilerken iç kısımda daha dörtgen bir çerçeve oluşturmaktadır. Giriş zemininde, batı kapı duvarına yakın olarak 8 x 6 cm ölçülerinde, 2 cm derinliğinde bir zivana deliği yer almaktadır. Buradan mezar kapısının iç kesiminde tek kanatlı bir kapı ile kapatıldığı ve kapı kanadının oda içerisine doğru açıldığı anlaşılmaktadır. Mezar odası 136 x 174 cm ölçülerinde, 112 cm yüksekliğindedir. Batı ve kuzey duvar düz bir hatta sahipken doğu duvarı arkadan kapıya doğru daralan bir form vermektedir. Mezar odası içerisinde zemine açılmış bir sanduka veya duvarlara oyulmuş bir *kline* bulunmamaktadır. Buradan cenazenin doğrudan zemine bırakıldığı anlaşılmaktadır (**Çizim-3**).

Resim-6: Kömürlü Deresi kaya mezarları: Kömürlü Deresi Mezar-1 – 5 toplu görünüm.

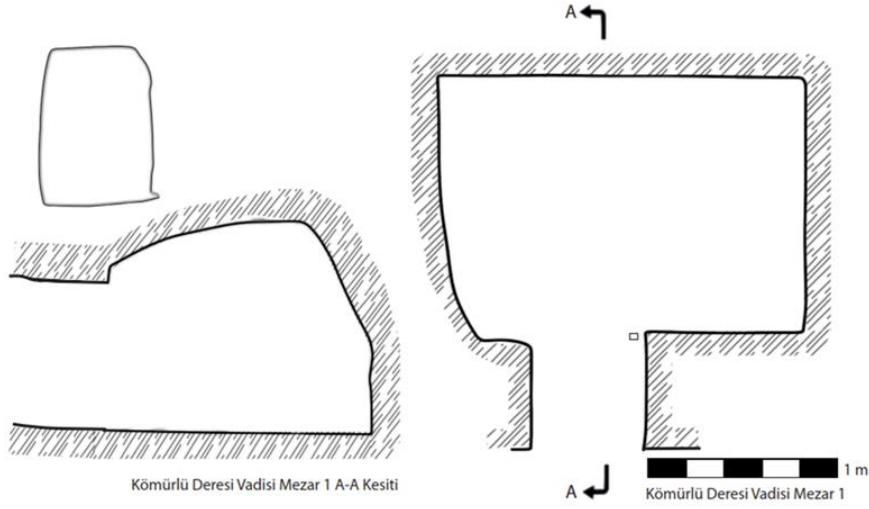
Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Resim-7: Kömürlü Deresi Mezar-1 cephe görünüm.

Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Çizim-3: Kömürlü Deresi Mezar-1'in plan, kesit ve kapı çizimleri.

Çizim: Timur Demir – Emrah Özdemir.

2.2. Kömürlü Deresi Mezar-2

Kömürlü Deresi Mezar-1'in 260 cm kuzeydoğusunda aynı kayalık alanda yer almaktadır. Mezar önünde ve içerisinde dolgu bulunmaktadır. Mezar girişinin yanları hafif düzlenirken kapının üst bölümü kemer şeklinde traşlanmıştır. Girişin alt kısmında 70 cm genişliğindeyken üst kısmında 60 cm genişliğe düşmektedir (**Resim-8**). Dolgu nedeniyle ölçülebildiği kadarıyla 76 cm yüksekliğinde ve 33 cm derinliğindedir. Giriş zemininde dolgu olması nedeniyle kapının şekli anlaşılamamıştır. Mezar odası 180 x 160 cm ölçülerinde, 72 cm yüksekliğinde dörtgen bir plana sahiptir. Kömürlü Deresi Mezar-1'de olduğu gibi bu mezarda da defin alanı bulunmayıp cenaze zemine yatırılmıştır (**Çizim-4**).

Resim-8: Kömürlü Deresi Mezar-2 ve Kömürlü Deresi Mezar-3 cephe görüntümü.

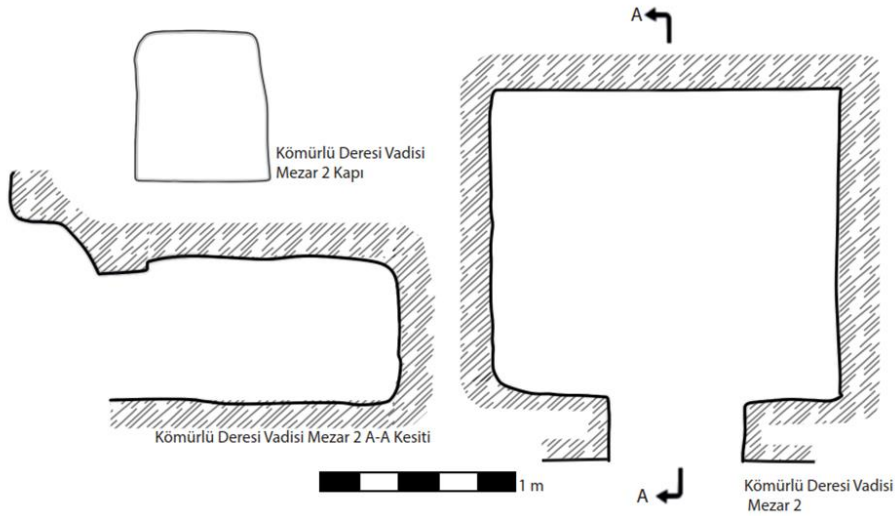
Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Resim-9: Kömürlü Deresi Mezar-4 cephe görünüm.

Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzeý Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Çizim-4: Kömürlü Deresi Mezar-2'nin plan, kesit ve kapı çizimi.

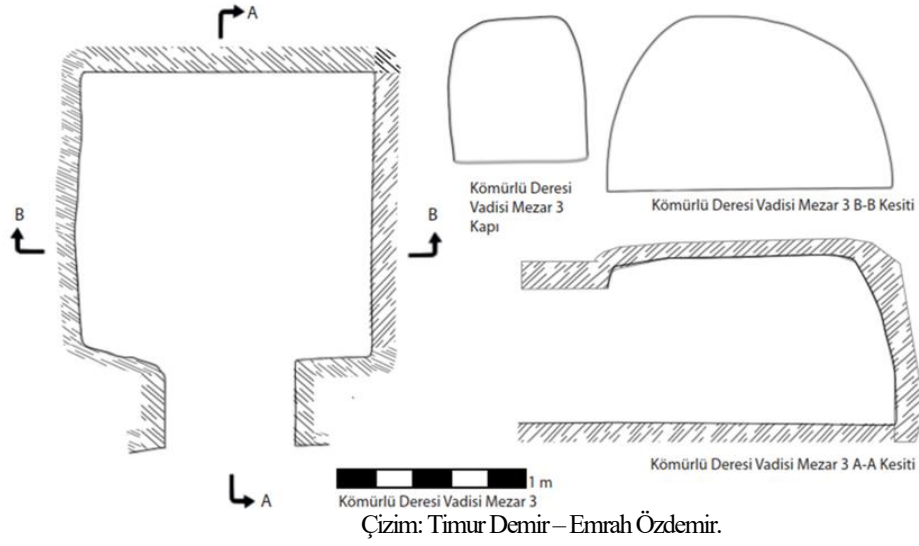

Çizim: Timur Demir – Emrah Özdemir.

2.3. Kömürlü Deresi Mezar-3

Kömürlü Deresi Mezar-2'nin 110 cm kuzeydoğusunda aynı kayalık alanda yer almaktadır. Mezar önünde ve içerisinde dolgu bulunmaktadır. Kemer formulu girişin alt kısmı 70 cm genişliğe sahipken üst kısmı 41 cm genişliğe düşmektedir (**Resim-8**). Dolgu sebebiyle ölçülebildiği kadarıyla 73 cm yüksekliğe ve 46 cm derinliğe sahiptir. Mezar odası dörtgen formulu olup 154 x 156 cm ölçülerinde, 92 cm yüksekliğindedir. Duvarlar, zeminden tavana doğru daralmaktadır. Bu mezarda da vadideki diğer iki örnekteki gibi defin alanı bulunmayıp cenaze doğrudan zemine yatırılmış olmalıdır (**Çizim-5**).

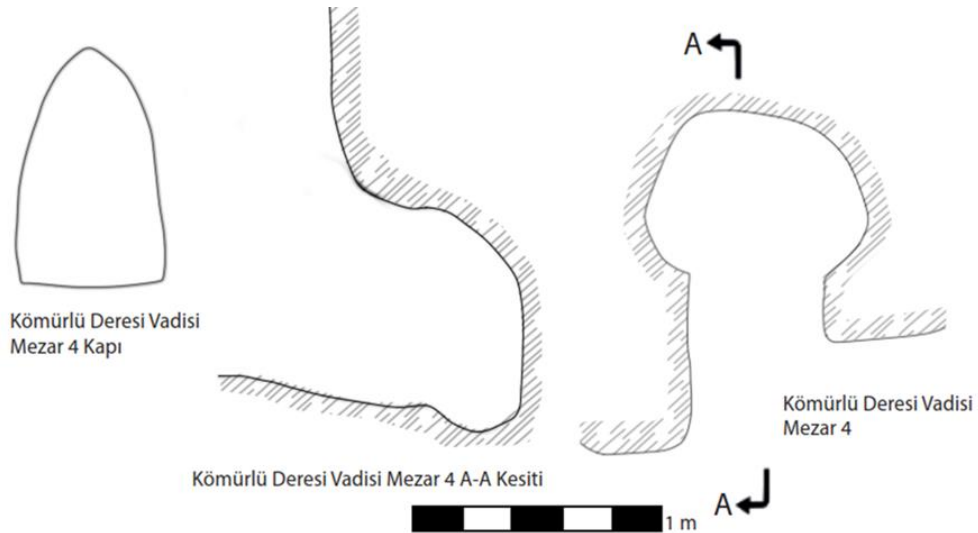
Çizim-5: Kömürlü Deresi Mezar-3'ün plan, kesit ve kapı çizimi.

2.4. Kömürlü Deresi Mezar-4

Kömürlü Deresi Mezar-3'ün 150 cm kuzeydoğusunda aynı kayalık alanda yer almaktadır. Mezarın kuzey ve doğu duvarı daha sonraki dönemlerde tahrip edilmiştir. Girişin korunan alt kısmı 58 cm genişliğe sahipken üst kısmı tahrip olduğu haliyle 96 cm yüksekliğindedir (**Resim-9**). Mezar odası diğerlerinden farklı olarak yuvarlak formudur. Bunun sebebi bu alanın doğal bir oyuktan dönüştürülmüş olmasıdır. Mezar odası 90 x 56 cm ölçülerinde, 90 cm yüksekliğindedir. Zemin 12 cm daha düşük olup yuvarlak bir çukur formu vermektedir. Arka duvarın bir kısmı düz traşlandıktan sonra tavana doğru daralmaktadır. Bu mezarda da vadideki diğer üç örnekteki gibi defin alanı bulunmayıp cenaze doğrudan zemine yatırılmış olmalıdır (**Çizim-6**).

Çizim-5: Kömürlü Deresi Mezar-4'ün plan, kesit ve kapı çizimi.

Çizim: Timur Demir – Emrah Özdemir.

2.5. Kömürlü Deresi Mezar-5

Diğer dört mezarın bulunduğu kayalığın batıya bakan yamacında, kayalığın doğal sığınak oluşturduğu alanda yer almaktadır. Doğal sığınak alanı 320 cm genişliğe, 120 cm yüksekliğe ve mezar girişine

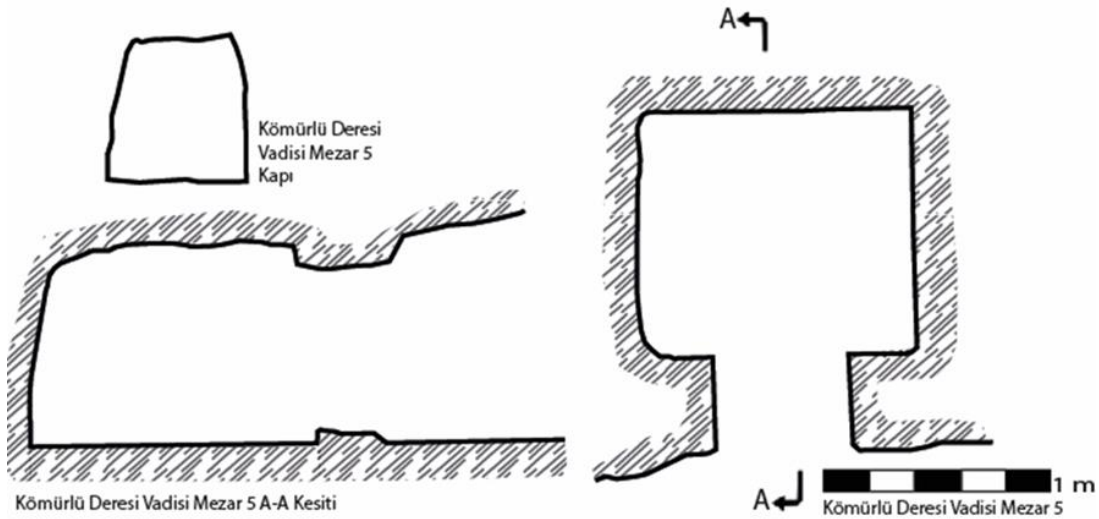
kadar yaklaşık 200 cm derinliğe sahiptir. Mezar girişi bu sığınığın bittiği alandan doğu yönünde oluşturulmuştur. Girişi hemen sağında başka bir mezar girişini andıran bir doğal bir oyuk vardır. Mezarın içerisinde ve önünde dolgu bulunmaktadır. Giriş 110 cm genişliğinde, 90 cm derinliğinde ve ölçülebildiği kadarıyla 85 cm yüksekliğindedir (**Resim-10**). Mezar odası dörtgen planlı olup 122 cm x 110 cm ölçülerinde, ölçülebildiği kadarıyla 95 cm yüksekliğindedir. Bu mezarda da vadideki diğer dört örnekte olduğu gibi defin alanı bulunmayıp cenaze doğrudan zemine yatırılmış olmalıdır (**Çizim-7**).

Resim-10: Kömürlü Deresi Mezar-5 cephe görünüm.

Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Çizim-6: Kömürlü Deresi Mezar-5'in plan, kesit ve kapı çizimi.

Çizim: Timur Demir – Emrah Özdemir.

2.6. Kömürlü Deresi Mezar-6

Kömürlü Deresi Vadisinin batı yamacındaki kayalık alanda yer almaktadır. Mezar girişi doğuya bakmaktadır. Alt kısımda 6 cm derinliğinde bir kapı eşiği alanı oluşturulmuş ve traşlanan alanla girişin üst

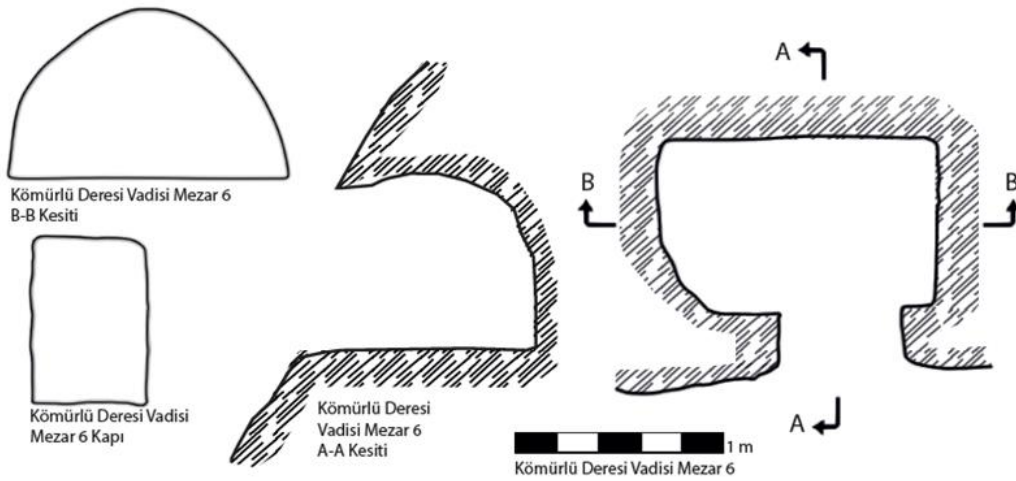
kısmıyla düz bir açı yakalanmıştır. Bu uygulama olası bir monoblok taş kapı ile kapatılması için yapılmış olmalıdır. Giriş 54 cm genişliğinde, 25 cm derinliğinde ve 80 cm yüksekliğindedir (**Resim-11**). Mezar odası içerisinde herhangi bir dolgu bulunmamaktadır. Mezar odasının doğu, batı ve kuzey duvarları düzgün tıraşlanmışken güney duvar arka duvardan kapı girişine doğru hafif daralarak uzanmaktadır. Oda 134 x 84 cm ölçülerinde, 85 cm yüksekliğindedir. Bu mezarda da vadideki diğer beş örnekte olduğu gibi defin alanı bulunmayıp cenaze doğrudan zemine yatırılmış olmalıdır (**Çizim-8**).

Resim-11: Kömürlü Deresi Mezar-6 cephe görünüm

Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzeysel Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Çizim-7: Kömürlü Deresi Mezar-6'nın plan, kesit ve kapı çizimi.

Çizim: Timur Demir – Emrah Özdemir.

2.7. Kömürlü Deresi Mezar-7 ve 8

İlk beş mezarın bulunduğu alanda, dere yatağına yakın bir konumda yana yana yer almaktadır. Kömürlü Deresi'nin taşkın zamanlarında giriş ve iç kısımları büyük oranda toprak ile dolmuştur. Bu nedenle herhangi bir ölçüm çalışması yapılamamıştır. (**Resim-12**).

Resim-12: Kömürlü Deresi Mezar-7 ve Kömürlü Deresi Mezar-8 cephe görünüm.

Kaynak: Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması – GAYA 2023 Arşivi.

Değerlendirme ve Sonuç

Gaziantep ili, Araban ilçesi sınırları içerisinde yer alan Altıntaş Ovasının kuzey sınırını oluşturan doğu-batı doğrultusunda uzanan Bozdağ'ın oluşturduğu kayalık yapı ağırlıklı olarak kalkerlidir (Gök, 2018, s. 5-9, şek. 1.5). Bu nispeten kolay işlenebilen kayalık yapının bazı noktalarında Antik ve Geç Antik Çağlara tarihlenebilecek kaya mezarları, taş ocaklarının yanı sıra şarap veya zeytinyağı işliği gibi kırsal üretim alanları yüzey araştırması sırasında tespit edilmiştir. Yazılı kaynaklar ışığında MÖ 3. binyıldan itibaren özellikle Fırat Nehri'ni takip eden ticaret yollarına ev sahipliği yapması ile ön plana çıkan bölge (Archi, 2008, s. 87-102; Şahin, 2020, s. 95), MÖ 3. yüzyılda Seleukos İmparatorluğu'nun siyasi sınırları içinde bir görünüm çizer. Özellikle Fırat Nehrinin geçişi için doğal yollara sahip olan bölgenin tarımsal üretime uygun şartları bölgeyi kırsal üretim ve ticaret açısından geliştirdiği gibi bölgedeki yerleşimlerinde sayıca artmasına neden olmuştur.

MÖ 1. yüzyılda Anadolu'da ve Suriye'de Roma egemenliğinin Fırat Nehri kıyılarına ulaşması ile birlikte bölge üretim ve ticari açıdan önemi koruduğu gibi askeri açıdan da sınır bölgesi olması ile siyasi bakımından önemini arttırmıştır. Yakın çevrede Samsat, Zeugma, Apameia, Doliche, Perre gibi büyük kentlerinde sürdürülen arkeolojik çalışmalarda özellikle askeri hareketliliğe bağlı ekonomik büyümenin bölgedeki nüfusu arttırdığını göstermiştir. Bu süreçte kırsal bölgelerdeki gelişmeler hakkında veriler ise oldukça sınırlıdır.

Gaziantep ilinin güneyinde yer alan Oğuzeli ilçesinde Doğanpınar Barajı kurtarma kazıları sırasında ortaya çıkartılan Dede Harabeleri (Kozbe, Güngör vd. 2019) ve Yenice Höyük YNC-3 alanında (Ekici, 2019; Demir, 2022a; Demir, 2002b) tespit edilen veriler kırsal yerleşimler hakkında kısmen de olsa genel bir görünüm çizmemize olanak sağlar. Oğuzeli ilçesinde Fırat'ın başka bir kolu olan Sacır Suyu Vadisi'nde yerleşim sistemlerinin süreç içerisindeki değişimine odaklanan yüzey araştırmasında da Dede Harabeleri ve Yenice Höyük YNC-3 alanı gibi kırsal yerleşimlerin MS 1-7 yüzyıllar arasında özellikle kayalık alanlarda organize olduğunu göstermiştir (Ekici, Demir vd. 2018; Ekici ve Demir 2019; Ekici 2019; Demir 2022a, s. 153-154; Demir 2022b, s. 120-121).

Araban ve yakın çevresinde gerçekleştirilen az sayıda arkeolojik çalışmada ne yazık ki kırsal yerleşimler hakkında verilere değinilmemiştir. Ancak bölgede bilinen anıtsal nitelikte mezarlar (Blömer, 2018,

s. 259-261), tümülüsler (Beyazlar ve Blömer, 2008; Blömer, 2008), kaya mezarları ve mezar *stelleri* (Blömer, 2014, s. 93 – 99) gibi ölü gömme adetleri ile bağlantılı unsurlar bölgedeki kırsal yerleşimlerin anlaşılmasında şimdilik elimizdeki en önemli veri setini oluşturur. Araban ve yakın çevresindeki mezar tipleri arasında sayıca en fazla olan grubu kaya mezarları oluşturmaktadır. Her ne kadar bölgeyi ele alan çoğu gezi rehberi niteliğindeki yayınlarda bu mezarlara zaman zaman değinilse de (Yelken, 2019, s. 141-146, 1; 56, Blömer ve Winter, 2011, s. 147-150, s. 189-191) mezar tiplerini ele alan tipolojiye, coğrafi dağılımlarına ve tarihlendirmeye yönelik çalışmalar genelde Perre, Doliche ve Zeugma Nekropollerini ile sınırlı kalmıştır. Doliche etrafındaki nekropol alanı ise hem kent ile bağlantısı hem de bölgesel uzaklığı nedeniyle, Araban gibi Helenistik Dönemden-İslam Devletleri'nin hakimiyetine değin kırsal kimliğini koruyan bir bölgenin anlaşılması için sınırlı veriler sunar. Yakın çevrede Besni Yukarı Söğütlü Nekropolü (Zeyrek, 2007a, s. 194–221; Blömer ve Winter, 2011, s. 189-191), Tuğlu Kaya Mezarı (Önal ve Güllüce, 2004, s. 519 – 548), Üç Göl Kaya Mezarı (Uysal, Güzel vd. 2017, s. 357–370; Yılmaz, 2022, s. 48) gibi az sayıda kırsal yerleşimler ile bağlantılı olduğu düşünülen mezarlara yönelik bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada ele alınan Köklüce Kanyonu ve Kömürlü Deresi kaya mezarları, bölgenin kaya mezarı tipolojisine önemli bir katkı sağlar. Köklüce Kanyonu'nun da yer alan 2 no'lu mezar (ölü alanı) ve doğu yanda görülen tahribata uğramış kaya mezarı kalıntılarının 1 no'lu mezar örneğine göre daha kaliteli ve daha simetrik işçilik göstermesi açısından bölge genelinde görülen Roma İmparatorluk Dönemi örnekleri ile çağdaş olduğu görülmektedir. Aynı alanda yer alan iki farklı döneme ait bir bu mezar kompleksinin aile veya sülale için uzun yıllar kullanım görmüş bir mezarlık alanı olduğu ihtimalini düşündürmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'nun hemen hemen her yerinde benzer kaya mezarları bilinmektedir. Bu tarz kaya mezarları Kommagene Bölgesi'nde MÖ 2. yüzyıldan MS 6. yüzyıla kadar kullanım gördüğü anlaşılmaktadır (Ergeç, 2003, s. 3; Erarslan, 2003, s. 131; Yaman, 2019, s. 139). Ancak genel yoğunluk MS 1. ve 4. yüzyıllar arasındadır (Ergeç, 2003, s. 1-5; Erarslan, 2003, s. 131). Bu örnekler genellikle tek veya çok odalı olabilmektedir. Defin alanı olarak ise *archosoliumlu*, *luculuslu*, sekili, *klineli* gibi çeşitli tipler kullanılmıştır.

Kömürlü Deresi Vadisi kaya mezarları ise bölge içinde saptanmış ve bilimsel yayınları gerçekleştirilmiş kaya mezarı tipolojisinden farklı olup, oldukça basit bir işçilik ve plan sergilemektedir. Mezarların boyutları bilinen örneklere oranla daha küçük ve daha alçak mezar odalarına sahiptir. Ayrıca mezar odalarının içerisinde özel bir ölü gömme alanlarının bulunmaması ölülerin mezar odası zeminine doğrudan bırakıldığına işaret etmektedir. Bu özellikleriyle bölge kaya mezar tipolojisine yeni bir kaya mezar tipi olarak yerini almaktadır. Bu mezarların hemen yakınında bir taş ocağı ve vadinin girişindeki kireçtaşı tabanlı alçak kayalıklar üzerinde zeytinyağı veya şarap işliklerinin bulunması yakın çevrede olasılıkla Geç Roma Dönemi'nde en azından bir kırsal yerleşim olduğuna işaret etmektedir. Buradaki mezarların oldukça basit ve tek bir tip olmaları olası kırsal yerleşimde yaşayan toplulukların ekonomik açıdan zayıflıklarının bir işareti olmalıdır. Bu mezarları tercih eden topluluklar, bölgede bilinen Roma Dönemi çok odalı kaya mezar geleneğine ekonomik olarak ulaşamayan, ancak kaya mezarı yaptıracak seviyede ekonomik gelire sahip, toplumun ekonomik açıdan orta sınıflarına ait bireyler olmalıdır.

Köklüce Kanyonu ve Kömürlü Deresi Vadisi kaya mezarları tipoloji de katkı sunduğu gibi bölgedeki Roma ve sonrası kırsal yerleşmelerin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda farklı tiplerdeki mezarların varlığı bölgedeki kırsal yerleşimlerdeki toplulukların ekonomik ve kültürel açıdan farklılıklarını da işaret etmektedir.

Bozdağ'da tespit edilen kaya mezarları bölgedeki kaya mezarı geleneğinin anlaşılmasına yönelik tipolojik ve coğrafi dağılım yönünden katkı sunduğu gibi kırsal yerleşimler, dönemin toplumsal sınıfsal farklılıkları, nüfus tahminleri, kültürel yapılanma gibi farklı konular hakkında teoriler üretmemize olanak sağlar. Çalışma kapsamında ele alınan kaya mezarlarında herhangi bir buluntunun tespit edilmemesi tarihlendirilme önerilerini güçleştirmektedir. Ancak MS 4. yüzyılla birlikte bölge kırsalında üretim ve ticaret yoğunluğunun artması (Blömer, 2014, s. 10; Kaya, 2024, s. 99), yakın çevrede yapılan arkeolojik çalışmalarda yeni yerleşim merkezlerinin aynı süreçte şekillenmeye başladığının ortaya konması (Kozbe, Güngör vd. 2019; Demir, 2022a, s. 147-163; Demir, 2022b, s. 113-130) çalışmada ele alınan kaya mezarlarının MS 4. yüzyıl ve sonrasında, Geç Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde kullanım gördükleri ihtimalinin oldukça fazla olduğuna işaret etmektedir.

Teşekkür

“Gaziantep İli Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması” projesi kapsamında verilerini bizimle paylaşan sayın Prof. Dr. İsmail Baykara'ya teşekkürlerimizi sunarız. Yüzey Araştırması iznini veren Kültür ve Turizm Bakanlığına ve bakanlık adına çalışmada temsilci olarak görev alan Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Uzmanlarından sayın Ali Uygun'a teşekkürlerimizi sunarız, Yüzey araştırması çalışmasında görev alan Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümü Yüksek Programı öğrencisi sayın Kenan Argas'a ve çizim çalışmalarında emeği geçen arkeolog sayın Halit Kılınçoğlu'na teşekkürlerimizi sunarız.

Kaynakça

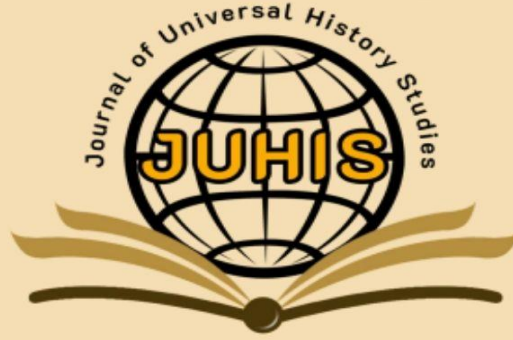
- [1] Abadie-Reynal, Catherine; Bucak, Eyüp vd. (2000), “Zeugma-Moyenne Vallée de l’Euphrate, rapport préliminaire de la campagne de fouilles de 1999”, *Anatolia Antiqua*, Tome 8. (279-337)
- [2] Abadie-Reynal, Catherine (2001), “Zeugma. Rapport préliminaire des campagnes de fouilles de 2000”, *Anatolia Antiqua*, Tome 9. (243-305)
- [3] Albayrak, Yusuf (2017), “Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü Kaya Mezarları”, *Karadeniz-36*. (269-279)
- [4] Albayrak, Yusuf (2018), “Şanlıurfa’dan Loculuslu Kaya Mezarları”, *Karadeniz-37*. (179-187)
- [5] Albayrak, Yusuf (2021), “Soğmatar Nekropolü Kaya Mezar Mimarisi”, *Karadeniz-52*. (32-50)
- [6] Albayrak, Yusuf (2022), “Erken Tunç Çağı ve Roma Dönemi’nde Soğmatar Taş Ocakları Kaya Mezar İşçiliği ve Rölyefler”, Atilla Engin, Timur Demir, Nimet Pınar Özgüner Gülhan (Ed.), *Eski Yakınoğu’da Taş Ocakları, Heykeltıraşlık Atölyeleri ve Yesemek’in Yeri, Yesemek 1. ve 2. Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri*, içinde (C. 69-87), Gazikültür Yayınları, Gaziantep.
- [7] Albayrak, Yusuf ve Çelik, Bahattin (2019), “Soğmatar Çevresi Kaya Mezarları”, *Karadeniz-43*. (255-261)
- [8] Archi, Alfonso; Pecorella Paolo Emilio vd. (1971), *Gaziantep e la sua regione. Uno studio storico e topografico degli insediamenti preclassici. Incunabula Graeca XLVIII*, Roma.
- [9] Archi, Alfonso (2008), “Hassum/Hassuwan and Ursum/Ursaum from the point of view of Ebla”, Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar (Ed.), *Muhibbe Darga Armağanı içinde* (C. 87-102), Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul.
- [10] Barış, Ömer (2023), *Kurtalan Konakpınar Köyü Kaya Mezarları*, Batman Üniversitesi, Batman. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [11] Baykara, İsmail; Demir, Timur vd. (2025), *Gaziantep Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması – GAYA 2023*, 40. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara. (Baskıda).
- [12] Beyazlar, Ahmet ve Blömer, Michael (2008), “Der Tumulus von Halilbaşı, Yavuzeli”, Engelbert Winter (Ed.), *ΠΑΤΡΙΣ ΠΑΝΤΡΟΦΟΣ ΚΟΜΜΑΓΗΝΗ. Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Kommagene*, AMS 60 içinde (C. 287–296), Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- [13] Blömer Michael (2008), “Der Tumulus von Sesönk–Ein Monument des kommagenischen Herrscher- und Ahnenkultes?”, Engelbert Winter ve Frank Biller (Ed.), *Vom Euphrat bis zum Bosporus. Kleinasien in der Antike. Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag 1*, AMS 65 içinde (C. 103–110), Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- [14] Blömer, Michael (2014), *Steindenkmäler römischer Zeit aus Nordsyrien: Identität und kulturelle Tradition in Kyrrestike und Kommagene*, AMS – 71, Dr. Rudolf Habelt GmbH – Bonn.
- [15] Blömer, Michael (2018), “Kommagene Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi Anıtları”, Jörg Wagner (Ed.), *Fırat Kıyısında Tanrı Krallar Kommagene’de Yeni Kazılar ve Araştırmalar içinde* (C. 254-265), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- [16] Blömer, Michael ve Çobanoğlu, Dilek (2019), “Kommagene ve Kyrrestike’de Roma Dönemi Kaya Oda Mezarları”, Timur Demir, Makbule Ekici, Münteha Şahan Dinç ve Çağrı Murat Tarhan (Ed.), Rifat Ergeç Armağan. Studies Presented to Rifat Ergeç içinde (C.65-82), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Gaziantep.
- [17] Blömer, Michael ve Winter, Engelbert (2011), Kommagene: Toros ve Fırat Arasındaki Tanrılar Ülkesi, Homer Kitabevi, İstanbul.
- [18] Blömer, Michael; Görkay, Kutalmış vd. (2022), “Klasik Çağlarda Gaziantep ve Çevresi: Dini, Kültürel ve Siyasi Yapı”, Atilla Engin ve Kutalmış Görkay (Ed.), Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Dönem Gaziantep Arkeolojisi içinde (C .267-300), Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü: 020, Gaziantep.
- [19] Çetin, Bekir (2017), “Şanlıurfa Kızılkoyun ve Kale Eteği Nekropolü Kurtarma Kazısı ve Temizlik Çalışmaları”. 26. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 19 -20 Nisan 2017, Hatay, Ankara. (29-44)
- [20] Çevik, Nevzat (2000), Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [21] Demir, Timur (2022a), “Oğuzeli–Sacır Suyu Çevresinde Çağlar Boyunca Kayalık Alanların Kullanımı” Prof. Dr. Atilla Engin, Dr. Öğr. Üyesi Timur Demir, Dr. Öğr. Üyesi N. Pınar Özgüner Gülhan (Ed.), Eski Yakın Doğu’da Taş Ocakları, Heykeltıraşlık Atölyeleri ve Yesemek’in Yeri -Yesemek 1. ve 2. Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri içinde (C. 147-163), Gazikültür Yayınları, Gaziantep.
- [22] Demir, Timur (2022b), “Doğanpınar Barajı Yenice Höyük Kurtarma Kazısı”, Atilla Engin ve Kutalmış Görkay (Ed.), Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Dönem Gaziantep Arkeolojisi içinde (C. 113-130), Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü, İstanbul.
- [23] Dölek, İlber ve İlgin, Nur (2018), “Çukurhisar Nekropol Alanındaki Ölü Kültü ve Mezar Tipolojisi” Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan (Ed.), I. Uluslararası Akdeniz Sempozyumu / 1. International Mediterranean Symposium, Bildiri Tam Metinleri Kitabı içinde (C. 139-154), Mer Ak Yayınları, Mersin.
- [24] Ekici, Makbule (2019), “Yenice Höyük YNC 3 Alanı Zeytinyağı İşliği” Timur Demir, Makbule Ekici, Münteha Şahan Dinç ve Çağrı Murat Tarhan (Ed.), Rifat Ergeç Armağanı içinde (C. 157–172), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Gaziantep.
- [25] Ekici, Makbule; Demir, Timur vd. (2018), “Sacır Vadisi ve Çevresi Yerleşim Sistemleri Gaziantep İli Oğuzeli İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2016-2017 Yılı Çalışmaları”. Araştırma Sonuçları Toplantısı 36, Cilt 2, Ankara. (391-406)
- [26] Ekici, Makbule ve Demir, Timur (2019), “Sacır Vadisi ve Çevresi Yerleşim Sistemleri Gaziantep İli Oğuzeli İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2018 Yılı Çalışmaları”. Araştırma Sonuçları Toplantısı 37, Cilt 3, Ankara. (467-478)
- [27] Erarslan, Fehmi (2001), “Adıyaman, Turuş Kaya Mezarları ve Temizlik Çalışması”. 11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 24–26 Nisan 2000, Denizli, Ankara. (263-272)
- [28] Erarslan, Fehmi (2003), “Perre Antik Kenti Nekropol Alanı Kaya Mezarları Kurtarma Kazısı”. 13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 22–26 Nisan 2002, Denizli, Ankara. (129-136)

- [29] Erarslan, Fehmi (2018), “Antik Kent Perrhe ve Nekropolis’i”, Jörg Wargner (Ed.), Fırat Kıyısında Tannı Krallar içinde (C. 176 – 181), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- [30] Erarslan, Fehmi; İnce, Nevruz Esmâ vd. (2009), “Perre Antik Kenti Nekropol Alanı 2007 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışması”. 17. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 28 Nisan–01 Mayıs 2008, Side, Ankara. (171-184)
- [31] Erarslan, Fehmi; Özman, Recep vd. (2010), “Perre Antik Kenti Nekropol Alanı 2008 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışmaları”. 18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 27–30 Nisan 2009, Sivas, Ankara. (91-104)
- [32] Erarslan, Fehmi; Zeyrek, Turgut Hacı vd. (2011), “Perre Antik Kenti Nekropol Alanı 2009 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışmaları”. 19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 29.04–01.05 2010, Ordu, Ankara. (363-377)
- [33] Erdoğan, Nihat ve Deniz, Mehmet (2015), “Aktaş Mevkii Nekropol Kazısı 2013”. 23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 04–07 Mayıs 2014-Mardin, Ankara. (171-186)
- [34] Ergeç, Rifat (2003), Nekropolen und Gräber in der südlichen Kommagene, AMS 47, Dr. Rudolf Habelt GmbH – Bonn.
- [35] Gök, Halime (2018), Köklüce Kanyonu (Araban-Gaziantep) Florası, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [36] Güzel, Erkan (2021), Aktaş Nekropolü Kaya Mezarları ve Buluntuları, Atatürk Üniversitesi, Erzurum. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [37] Höpken, Constance; Blömer, Michael vd. (2022), “Ein Felsgrab aus der Nekropole von Doliche”, Michael Blömer, Engelbert Winter (Ed.), Exploring urbanism in ancient North Syria (Doliche Urban Excavations Volume 1) içinde, (C. 87-165), Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston.
- [38] Işık, Fahri, (1989), “Batı Uygarlığının Kökeni: Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu <Müzeci Dostlara>”, Arkeoloji Dergisi-28. (1-39)
- [39] Kaya, Erdal (2024), Roma'nın Doğu Sınır Birliklerinin Sefer Organizasyonu (MÖ 1. yüzyıl-MS 3. yüzyıl), Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [40] Kozbe, Gülriz; Güngör, Akarcan vd. (2019), Geç Antik Çağ'da Bir Kırsal Yerleşim Dede Harabeleri, Ege Yayınları, İstanbul.
- [41] Köroğlu, Kemalettin (1999), “Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”, Arkeoloji ve Sanat Dergisi-127. (21-38)
- [42] Orthmann, Winfried (1980), “Burial Customs of the 3rd Millennium B.C. in the Euphrates Valley”, Jean Claude Margueron (Ed.), Le Moyen Euphrate: Zone de Contacts et d'échanges içinde (C. 97-105), E.J. Brill: Leyde - Université des sciences humaines de Strasbourg .
- [43] Ögüt, Birgül; Blömer, Michael vd. (2023), “Şehitkamil, Gaziantep Yüzey Araştırması İlk Sezon Ön Raporu (Land of the Storm God Survey)”, TARE 2023, Sayı: 3, (135-178)
- [44] Ögüt, Birgül ve Lange, Matthias, (2024), “2022 Yılı Gaziantep İli Şehitkamil İlçesi Yüzey Araştırması”. 39. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt -1, 16-20 Ekim 2023, Ankara. (385-396)

- [45] Önal, Mehmet ve Güllüce, Hamza (2004), “Tuğlu Resimli Kaya Mezarı”, Taner Korkut (Ed.), 60. Yaşında Fahri İşık’a Armağan: Anadolu’da Doğdu içinde (C. 519-548), Ege Yayınları, İstanbul.
- [46] Özman, Recep (2016), “Arapgir Onar Köyü Kaya Mezarları”, Tarih Dergisi, Sayı 62 (2015 / 2), İstanbul. (1-36)
- [47] Sevin, Veli (1999), Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, Geliştirilmiş 2. Baskı, İstanbul.
- [48] Sivas, Hakan (2012), “Frig Kaya Mezarları”, Taciser Tüfekçi Sivas, Hakan Sivas (Ed.), Friler: Midas’ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde içinde (C. 260-285), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [49] Sönmez, Mehmet Emin (2016), “Gaziantep Coğrafyası”, Ergün Özusu (Ed.), Şehr-i Aynyab-ı Cihan Gaziantep içinde (C. 45-60), Gaziantep.
- [50] Şahin, Hasan Ali (2020), “Eski Mezopotamya Ticaret Yolları”, Journal of Universal History Studies - 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue). (84-98)
- [51] Şahin, Hüseyin ve Kılıncı, Ziya (2011), “Malatya – Samanköy Kaya Mezar Odası Temizlik Çalışması”. 19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 29.04 – 01.05 2010, Ordu, Ankara. (29-46)
- [52] Şahin, Songül (2020), Akçadağ Kaya Mezar Odaları, İnönü Üniversitesi, Malatya. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [53] Tıbbıkoğlu, Hasan Onur (2021), Myra Kaya Mezarları, Akdeniz Üniversitesi, Antalya. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [54] Ussishkin, David (1994), “The Rock-Cut Tombs at Van and Monumental Tombs in the Near East”, Altan Çilingiroğlu, David Henry French (Ed.), Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990 içinde (C. 253-264), British Institute at Ankara, Ankara.
- [55] Uysal, Tenzile; Güzel, Erkan vd. (2017), “Üçgöl Kaya Mezarları Kurtarma Kazısı”. 26. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 19-20 Nisan 2016 – Hatay, Ankara. (357-370)
- [56] Üngör, İbrahim (2015), “Amanos Dağları Eteklerinde Bir Roma Yerleşmesi ve Tepeobası Nekropol Alanları”, Karadeniz-12. (2-30)
- [57] Üngör, İbrahim (2024), “Çerçili Nekropolü Oda Mezarları ve Kült Alanı”, Art-Sanat, 21. (745 – 770)
- [58] Wagner, Jörg (2018), “Geç Hellenistik Kommagene Krallığı’nın Tarihi”, Jörg Wagner (Ed.), Fırat Kıyısında Tanrı Krallar: Kommagene’de Yeni Kazılar ve Araştırmalar içinde (C. 38-49), İstanbul.
- [59] Yağız, Kahraman ve Doğan, Taylan (2023), “Perre Nekropolisi’nden Bir Hypogeum Mezar”, ADerg 2023/2, Ekim / October, XXXI. (49-69)
- [60] Yaman, Hüseyin (2013), Zeugma Mezar Stelleri, Ankara Üniversitesi, Ankara. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [61] Yaman, Hüseyin (2019), “Death In Zeugma: a Survey of the Tombs” Anadolu / Anatolia 45. (125-168)
- [62] Yaman, Hüseyin (2020), “Ebediyet Evleri: Zeugma’da Nekropoller ve Mezarlar”, Kutalmış Görkay (Ed.), Zeugma içinde (C. 332-349), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [63] Yelken, Hasan (2019), Gaziantep Gezi Rehberi, Gazikültür Aş., Ankara.

- [64] Yıldırım-İlaslan, Zeynep Nida (2019), Urfa İli Roma Dönemi Kaya Mezarları, Çukurova Üniversitesi, Adana. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [65] Yılmaz, Mehmet Sait (2022), Üçgöl Kaya Odası Mezarları Duvar Resimleri, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [66] Zeyrek, Turgut Hacı (2007a), “Yukarı Söğütlü Nekropollerinden Kaya Mezarları”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 6, 2. (194–221)
- [67] Zeyrek, Turgut Hacı (2007b), “Besni Nekropollerinden Kaya Mezarları”, Metin Alparslan, Meltem Doğan-Alparslan, Hasan Peker (Ed.), Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan içinde (C. 807-828), Ege Yayınları, İstanbul.

Journal of Universal History Studies

The Southern Separatist Movement and the Civil War Years in Sudan, 1955-1972¹

Sudan'da Güney Ayrılıkçı Hareketi ve İç Savaş Yılları, 1955-1972

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 23.07.2024 / 23.10.2024

pp. 189-207

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(2) • December • 2024 •

Abdullah Özdağ

Nevşehir HBV University, Department of International Relations, Associate Professor Dr., Nevşehir, Türkiye

E-mail: abdullahozdag1@gmail.com

Orcid Number: 0000-0002-5775-8264

Cite: Özdağ, A. (2024). The Southern Separatist Movement and the Civil War Years in Sudan, 1955-1972. *Journal of Universal History Studies*, 7(2), 189-207. <https://doi.org/10.38000/juhis.1520969>

¹ This article is analyzed by four reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale dört hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayım etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 4.0 (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

* There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Abstract

The diversity regarding the social construct of Sudan, co-ruled under Anglo-Egyptian Condominium, during the former half of 20th century led to remarkable crises with the administrative organisations commencing to be instituted during the process of transition into modern governmental structuring. The Southern Sudanese, unable to adapt to the Northern social construction prioritising Islam and Arabic culture regarding language, religion and traditions, claiming equal rights concerning newly organised institutions sparked civil unrest. Upon independence, Southerners struggled against the central government in an organized way to have more say on the future of their country. The dominant, sovereign and center-oriented policies of the Northerner leaders posed as the trigger underlying the Southerners being radicalized with their discourses incorporating initially autonomy, and later total independence. The 1960's, when the independence effort of the nation was carried out via armed organisations systematically, not only eradicated the peaceful atmosphere, but also brought out hostility between the parties formidable to overcome. This study analyzes the representation issue (South-North Rivalry) regarding institutions during pre and post-independence periods and the political processes bringing forth the civil war.

Keywords: Sudan, South Sudan, Separatism, Autonomy, Civil War.

Öz

20. yüzyılın ilk yarısında İngiltere ve Mısır'ın eş idaresinde yönetilen Sudan'ın toplumsal yapısındaki çeşitlilik, idari kurumların tesis edilmeye başlamasıyla modern devlet yapılanmasına geçiş aşamasında önemli krizlerin doğmasına neden olmuştur. Dil, din ve gelenekler bakımından Kuzey'in İslam'ı ve Arap kültürünü önceleyen toplumsal yapısına uyum sağlayamayan Güney Sudanlıların, yeni organize olan kurumlar üzerinde eşit haklar talep etmeleri iç huzursuzluğun çıkmasına neden olmuştur. Bağımsızlık sonrasında Güneyliler, ülkelerinin geleceğinde daha fazla söz sahibi olmak için Merkezi hükümete karşı örgütlü olarak mücadele etmişlerdir. Kuzeyli liderlerin baskın, egemen ve merkeziyetçi yönetim biçimleri, Güneylilerin otonomi ve sonrasında tam bağımsızlık söylemleriyle radikalleşmesinin arkasındaki itici güç olmuştur. Ülkenin egemenlik mücadelesinin silahlı örgütler aracılığıyla organize olarak yürütüldüğü 1960'lı yıllar Sudan'daki toplumsal barışı ortadan kaldırdığı gibi taraflar arasında onarılması güç düşmanlıklar yaratmıştır. Bu çalışmada Sudan'ın bağımsızlık öncesi ve sonrasında kurumlar üzerindeki temsil meselesi (Güney-Kuzey mücadelesi) ve iç savaşa neden olan politik süreçler analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Güney Sudan, Ayrılcılık, Otonomi, İç Savaş.

Extended Abstract

Sudan, which was administered jointly by Britain and Egypt, was one of the regions where demands for independence were strong after the Second World War. While the process of achieving independence was spearheaded by Northern Muslims, Southerners also sought to have a say in determining the future of the country prior to its declaration of independence. The growing demands of the Southerners during the 1953-1956 respecting autonomous administration were manifested in the 1955 Torit Uprising, which led to years of civil war that had a pervasive impact on the country.

Despite the fact that British administrators collaborated with more educated Northern Muslims during the Condominium period, they distinguished between Southerners and Northerners with regard to their awareness of Africa through missionary activities. Furthermore, following Sudan's independence, Egyptian influence was exerted through the use of language, religion and culture, which contributed to the intensification of the North-South division in Sudan. The political approaches of Sudanese politicians, which tended to ignore the South, exhibited a significant impact on the growth of internal turmoil in Sudan despite the influence of external factors. In particular, Sudan being perceived as an Arab and Muslim country by the deviated leaders concern among the significant non-Muslim African population residing in the south. It is important to acknowledge that, due to the relatively limited educational opportunities available to Southerners compared to those in the North; the majority of leaders spearheading internal uprisings were either educated in the West or supported by it. Despite the fact that the Anya-nya organisation was established in the South, it is challenging to assert that the Southern uprisings had constituted a mass movement until the 1980s. Notwithstanding the aforementioned circumstances, the six-year military dictatorship in Sudan had a profound impact on the Southerners. In this context, the notion that Northern political figures would suppress the Southerners' demands through the use of coercive measures has been entirely discredited. In the democratic era that followed 1965, Southerners began to engage in organised resistance against Northerners.

The Sudanisation movement, with the support of Britain, facilitated the appointment of educated Muslim Northerners to all bureaucratic mechanisms of Sudan. The exposure of non-Arab African Southerners to dominant language and cultural elements served to deepen the existing socio-political and cultural divergence. In particular, during the period of military rule between 1958 and 1964, the imposition of Islamic and Arabic culture on the Southerners resulted in their significant exodus from their homeland. Had the Khartoum central administration pursued a more democratic and conciliatory approach seeking to unite all societal groups in Sudan, the country would have been spared the devastation it experienced. During the civil war years in Sudan, the cultural and regional divisions that had already emerged were further exacerbated. The efforts of the military regime to exert pressure were ultimately unsuccessful, resulting in a reaction from the international community and prompting the Khartoum administration to reconsider its approach. The conflicts between 1955 and 1972 resulted in tremendous damage to both parties. Despite Numejri's consequent period of political détente, a more violent civil war commenced in the 1980s.

Introduction

The new administrative and economic system Britain had established over Sudan attained a partial success in Sudan, which was striving to progress. The people of Sudan, with their lingual, religious and racial distinctions, almost remained in the same state as they were under 19th century Turkish-Egyptian administration. This case was a fractional result of political struggles of Britain in the South, such as the Congo and the limited interest in the South Britain had because Britain was only paying attention to preventing another force from threatening its status in Egypt through accessing the Nile (Gray, 1971, p. 113; Collins and Herzog, 1961, p. 119, 120). The relationship Britain had based with the Arab Muslim society of Egypt was driving them to cooperate with the Muslim tribes in Sudan, which fitted the flow of history. Due to historical reasons, Britain regarded Sudan as an Arabic colony; therefore, South-North distinction had born no practical correspondence to them until the discourses of Sudanese independence (Aguda 1973, p. 185). The Muslim Arabian tribes in North Sudan had, for centuries, been affiliated with Egypt relating to a diversity of realms, chiefly trade. Naturally, Northerners possessed a relatively superior position compared to Southerners. Hence, these affinity British-Egyptian authorities had towards the North limited the Southern effect on the fate of the country during the period of Condominium. Beginning with 1884, modern Sudanese nationalism constituted the Northern nationalistic movement masterminded and supported by the Southerners. The British, before 1960s, had not believed that Sudan would become independent. Little had been done to close the economic, social and cultural gaps between the South and the North by the time Sudan gained its independence (Beshir, 1980, p. 5; Woodward 1981, p. 381).

In the South, the political steps to facilitate lingual and cultural integration with the North had fallen far behind. Undoubtedly, the struggles among the tribes in the South also had an effect that slowed the change in the South (Collins and Herzog, 1961, p. 122). However, the educational institutions instituted by the British administration like Gordon Collage led to the emergence of a more educated side to claim independence. Likewise, Northern educated youth transformed to be at a position to be the object of British authorities with respect to the future of Sudan as a whole. On the other hand, the Southerners few in number graduated from missionary schools of Britain began to act not only by bearing local patriotic spirit, but also a spirit adopting animosity against the Northerners. Although the fact that Britain overlooked the missionary activities carried out in the South beginning with Condominium had formed an incongruity regarding Northern Muslimism, the distinctions between Arab and African identities, Northern administration's preponderant leadership and political mistakes over South led to the fault lines between North and South to deepen even more (Abd Al-Rahim, 1970, p. 247, 248; Wai, 1979, p.73-75; Warburg, 1881, p. 988.).

The objective of this study is to elucidate the South-North problem by examining the influence of Britain and Egypt, as well as the underlying causes that originate from the internal dynamics of the region in question. It is evident that the racial and cultural elements inherent to Sudan's distinctive internal structure have been the most pivotal factors in shaping Sudan's future trajectory. In order to gain insight into the political and social turbulence that Sudan experienced in the period following its independence, it was deemed necessary to consult the British archives, which contain a wealth of official documents. In particular, the article examined the correspondence of British officials regarding Sudan, where they had been present for a considerable length of time during the post-independence period. Furthermore, the published works of notable British and Sudanese statesmen from that era were also included into this study.

The Beginning of Resistance in the South

Northern Arabs' discourses of self-determination during 1940 have triggered enlightenment with respect to some fractions in the South making new administrative regulations in their favour. Nevertheless, the beginning of Southern politics dates back to 1947, when the Southern leaders joined Juba Conference (Willis, 2015, p. 285, 286.; Özdağ, 2024, p. 45-47). However, this circumstance did not mean Southerners were deciding for their future. The co-sovereigns and Northern nationalists decided for the future of the South. Moreover, the future status of the South was not even brought to agenda in Juba (Rolandsen and Daly, 2016, p. 66). The fact that Sir James Robertson, the Colonial Civil Secretary, declared south to be a part of the North from then on interpreted as the congregation of Northern Arabs and Southern Black Africans around the same table. The British authorities were aware of the backwardness of the Southerners and expressed in their reports the difficulties of the representation of the Southern provinces (PRO. FO, 141/1192, 31 Mart 1947, Khartoum). The following year, the educated Southern representatives chosen by the Englishman, Robertson, in Juba bore the opportunity to be able to get into the parliament in Khartoum (Malwal, 2015, p. 17, 18; Collins, 1963, p. 19). Thuswise, the Southern representatives happened to wake up to the dawn of a new period.

The status quo instituted in Sudan via Anglo-Egyptian Treaty of 1899, also recognized the Condominium (Sudan Archive Durham (SAD), 700/10/1-13, 1899). ceased to have effect upon the resolution of autonomous government made on 12 February 1953. During the period of autonomous administration that was to last 3 years, the power of the Governor General of Sudan was placed on an international committee upon having been confined (Holt 1961, p. 162). The elections taking place in December, 1953 resulted in the victory of National Unity Party (NUP) led by Azhari (SAD, 403/10/14, 15 December 1953; Henderson 1965, p. 104). On the path to the independence process, the attention of the public was fixed on the rivalry between these two groups in the North rather than the South-Sudan issue. Although Ismail Al-Azhari was moderate to federal demands to gain the support of prominent Southern leaders, he did not disaffirm Egyptian administrators' being assigned to Southern provinces, leading to the rebellion of 1955 (A.B.H. 1955, p. 429). In actual fact, the impacts this rebellion would pose on the future of Sudan could not be utterly comprehended by the political figures in the North. Besides, the main foundation of the strong objections made by the South was based on Azhari giving less floor to Southerners regarding Sudanization policies to increase his power. Northern interpretation of public prioritizing Muslim and Arab construct concretized through Sudanization movement, and this circumstance did not escape the attention of the South (McClintock, 1970, p. 467). In pre-independence Sudan, top positions in the central government (only 14% British) were left to Sudanese. There was also an increasing number of Sudanese in the Northern provinces, with the exception of the South (SAD, 586/2/1-99, Undated, Macmichael Catalogue). In a way, the Arabism intertwining with religion and culture as well as surrounding Sudanese political elites was not allowing the floor to other agents owing to its conservative structure. Broadly, the will of the Sudanese Arabs to dominate the nation was not only based on their fear of losing the privilege of holding political power but also their faith in that they were naturally embroidered with the power to rule as they were superior to other fractions (Aguda, 1973, p. 186; Young, 2019, p. 3; Bob, 1990, p. 202).

The resolution proposals having been offered by the South since 1953 autonomy were disregarded by the Northern political figures who had been directly communicating with British and Egyptian authorities. Yet, the loose political alliance of the South politically increased its effectiveness through the support they attained from NUP. During the elections of 1953, the president of NUP, Ismail Al-Azhari, had managed to

receive the support of the Southern representatives in the parliament declaring he would especially attend to the demands of the South. Between 1954 and 1958, 8 out of 19 Southern representatives in the parliament were appointed as ministers (Howell, 1973, p. 165; Rolandsen and Daly, 2016, p. 70, 71). When Ismail Al-Azhari was elected the prime-minister, Southern politicians in their parties like Mr. Bullen Alier, later to be appointed as the minister of animal resources, offered a proposal with respect to the appointment of Southerners during the implementation of Sudanization policy. Since Azhari and other Northern politicians opposing to this proposal, the Southern parliament members Mr. Bullen Alier and Mr. Dak, Dei decided to abdicate the cabinet (SAD. 985/5/7, 1965, M.W. Daly Catalogue). Northern political leaders holding central government somehow always cooperated with some Southerners furnishing them with minor authorities inside the parliament or cabinet. Southern politicians always questioned the North. Besides, the president of Liberal Party, Benjamin Lwoki wrote to the prime minister of Britain claiming to be voicing the whole South that he demanded the South to transition to a federation or that it be separated (Willis, 2015, p. 288).

The insurrection, recognized as the Torrit mutiny as it broke out around Torrit, Southern oppositions precipitated in the state of Equatoria in 1955 in Sudan, which was on the verge of independence, stood out as a reaction to Southern leaders not having been taken seriously. (Özdağ, 2024, p. 57, 58) It began as Plan Zande was in progress as a result of Northern officers shooting at crowds during the demonstrations resulting from 300 workers having been fired. Upon the suppression of this rebellion huge masses joined (450 northerners died), 122 southerners were executed upon proceedings (PRO. FO, 371/113626, Khartoum, 20 December 1955; Rolandsen and Daly, 2016, p. 71-72). The investigatory committee formed upon this rebellion detected that some of the leaders in the riots were Muslim (Gray, 1971, p. 118) indicating that various religions and groups gathered under Southern identity. Despite this, it is not possible to consider the reaction of the South as a civil war until the 1960s, due to the lack of regular military training and support from the wider society, and inadequacies in armament (Rolandsen, 2011, p. 212). The insurrection breaking out in Equatoria built up to a degree that it could inhibit Azhari's policies. Within this 3-year transition period during which Sudan was fragile, Khartoum central government quenching the Southern rebellion by force resulted in a major crisis to begin (PRO. FO, 371/113626, Khartoum, 20 December 1955).

Liberal Party, standing as the sole spokesperson in this period, initiated a campaign for federal status. In respond to a Southern conference announcement by the Southerners, Azhari stated "*We are a transitional government. We are here to exercise Anglo-Egyptian Treaty, and we have an autonomous status. The treaty declares Sudan a whole...*" (SAD. 985/5/7, 1965, Daly Catalogue)". Later on, to expand his base, he gave the green light to Southerners' demand of federation. Likewise, Southern support was to be obtained for Sudan, which was on the verge of independence (Malwal, 2015, p. 66). In November, 1955, the parliament unanimously determined that the issue of federation be definitely discussed the following year by the constituent assembly. This condition constituted a phase where the Southerners made the North accept them. When Al-Azhari formed the government in January, 1956 right after independence, he granted the eminent Southern leaders Paysama, Lwoke and Buth Dio ministries (Howell, 1973, p. 166). Later, the constituent assembly rejected the federation demands. Thus, national consensus could not be achieved in the state-building process and new management crises emerged (Fluehr-Lobban, 1990, p. 617; Kok, 1996, p. 556).

Upon independence, the manifesto, the party programme, put forth by Al-Azhari prioritised the improvement of relations with Arab countries. Moreover, Azhari, the Prime Minister, had obtrusively stated they cared for instituting a defensive alliance with Egypt. Azhari's tendency towards Arabian territory, especially

Egypt, regarding foreign politics showed not only that he had strengthened his authority through acquiring the support of Khatmiyyas, who were Pro-Egypt in their domestic policy, but also that despite its ethnic diversity, he regarded Sudan as an Islamic Arab country (PRO. FO. 371/113592, FR. No: 31, Khartoum, 5 January 1957). Such policies pursued by Azhari both to acquire support from the Arab world and to unite diverse Northern fractions around himself led him to be distanced from the issue of South Sudan. Despite the policies embraced by several fractions that Sudan must be an utterly Islamic nation, Al Azhari rejected a constitution based on Qur'an, which the South advocated as well; nevertheless, he could proceed his communication with the political figures from South Sudan, which was an exemplary show of courage that cannot be overlooked (PRO. FO. 371/113592, FR. No: 34, Khartoum, 14 February 1957). The fact that religion had become the focus of controversy resulted in Christian population in South Sudan, which had been 8% (approximately 230.000 in 1955), to rise even more around 1960's (Willis, 1970, p. 292). But it is not correct to consider the Sudanese civil war as a conflict between the Muslim North and the non-Muslim South. Beyond religion and culture, South Sudanese aspirations for an equal share in Sudan's political life form the core of the struggle (Bob, 1990, p. 203).

Prime Minister Al-Azhari began negotiations with the United States of America with respect to the acknowledgement of Eisenhower Plan on 9 January (PRO. FO. 371/113592, FR. No: 32, Khartoum, 17 January 1957); however, upon the firm objections by pro-Egypt Khatmiyyas, he officially terminated these negotiations in August, 1957 (PRO. FO. 371/113592, FR. No: 46, Khartoum, 16 August 1957). Yet, as he had declared before, Azhari was not involved in any blocs. Sudan declaring impartiality opened up a broader path to Azhari regarding the sovereignty of the North in Sudan domestic politics before the USA and the countries of Western Bloc. Despite all, the voices of South Sudanese people were lost during this period in the competitive environment of the international conjuncture and among the political controversies in the North.

Meanwhile, the internal controversies within NUP caused the party to be split. Al-Azhari Government was replaced by a coalition government led by Abdallah Khalil in July. This political condition also gave way to controversies among Southerners. With the South congregating in Khartoum for the parliament, the separation between the proponents of Stanislaus Paysama and Benjamin Lwoki got more severe in Southern Liberal Party (PRO. FO. 371/113592, FR. No: 41, Khartoum, 6 June 1957). The rivalry among Southern leaders against one another was always to postpone the resolution to the South issue. For instance, the fact that Stanislaus Paysama was blamed for not being a Southerner for having been born in Darfur, a Northern province, showcased that political rivalry rose up to the level where there was regional discrimination (Willis, 1970, p. 289). The intemperate speeches by Northern leaders despising Southerners inconvenienced the Southern politicians collaborating with the North (Gray, 1971, p. 116). Moreover, the fact that central government had suspended development projects like Zande Industrial Plan in Zande and Jabbal Marrah plans in Darfur due to financial handicaps seriously elevated regional tension in the South. The economic troubles in Sudan not only obstructed the establishment of a coalition, but also brought pressure on decision-making mechanisms and inhibited the onsets of development oriented towards the South (Mihatsch, 2021, p. 246).

In the elections of 2 February 1958, the orthodox wing of Liberal Party led by Benjamin Lwoki supported Umma Party, and Lwoki became one of the senators of the Higher House of the Parliament² (SAD. 985/5/25, October 1965, Daly Catalogue; Gosnell, 1958, p. 409-417). An oppositional wing led by Stanislaus Paysama, on the other hand, was in a tendency to endorse NUP, and they were not hesitant to utter their regional

² In 1958, there were 1,5 million electors to vote for general elections in Sudan, which was with a population of 10 millions. For comprehensive information on 1958 elections.

separatist demands under a federal constitution. Abdallah Khalil's coalition government led by religious community appointed 3 Southern cabinet ministers as usual disregarding Liberal Party. Upon this practice drawing reaction, on 19 March, Paysama formed a federal bloc with 39 members of the parliament out of 46 parliament chairs allocated to the South. Saturnino Lohure, who was a parliament member and a Catholic priest, was elected the president of the bloc. The parliamentary government preserved its existence until 17 November 1958, when the Sudanese army came into power via a military coup with no blood shed. The new prime minister, General Ibrahim Abboud took over all legislative prerogative and executive powers through the High Council of Armed Forces and its Armed Forces Council (McClintock, 1970, p. 467, 468). Legislative, administrative and judiciary powers were granted to the council of ministers, a team of 13 people 5 of whom were civilians. Prime Minister Abboud promised that he would fulfil his international obligations and maintain the relations with African and Arab countries (Holt and Daly, 1979, p. 171.).

From 1953, when Sudan gained its independence, to the military coup in 1958, the Southern Sudanese people changed dramatically. The political circumstance that villagers had little consciousness was finally slightly brought to the agenda of the side who was able to access education. This way, the freedom furnished by democratic life facilitated the Southern representatives in the parliament to be able to get the support of significant masses (Rolandsen and Daly, 2016, p. 67).

Southern Organization upon Military Rule

The fact that the policy of Sudanization during autonomous administration had pushed the South to second class in terms of the nation's administration left the Southerner youth to get "*militantised*". In 1955, Anya-Nya organization established in 1955 by William Deng was a result of this circumstance. These militant youngsters rapidly organising began to generate a gradually advancing pressure upon the Southern politicians based in Khartoum (Howell, 1973, p. 170; Woodward, 1981, p. 381). The deep divergence regarding the most fundamental aspects of the nation like its language and religion, and the hardships like destructive competition among political parties during the 1956-58 period turned into a political deadlock, doing the groundwork for the army to seize power. The military regime considered this circumstance as a security threat needing solving. Hence, a total pressure was begun to be built up on the Southerners who had become militants by being mobilized (SAD. 985/5/8-9, 1965, Daly Catalogue). General Abboud's military coup overlapping the period when Southern voices were the loudest reflecting their rights caused suspicions that the religious government had been cooperating with the military. The close ties between Abdallah Khalil and General Abboud who had served together as senior officers enforced this suspicion even more (Wakoson, 1990, p. 49). This period constituted a breaking point regarding Sudanese political history as these initial restrictions brought upon constitutional order and democratic life by military conducted to military authorities taking advantage of their authorities as an opportunity to interfere with civil administration.

The regime of General Abboud stopped parties' political activities and acknowledged the law of "*defending Sudan*", which allowed unlimited detention without trial. Sudan Workers Trade Union Federation (SWTUF) was banned and authorities were imprisoned. After all, business organizations were banned alongside with unions being impoverished (Collins, 1976, p. 11). Abboud regime began to pursue an uncompromising policy towards the South, yet little resolution did they make against their problems concerning any realms involving economy. The government contracts in the South were monopolised, and fertile lands were nationalised (Gray, 1971, p. 119). Khartoum Government removed the Christian missionaries whom they accused of supporting the rebellions in the south out of the country; nevertheless, no definitive policy was

pursued with respect to transitioning South Sudan into Islam. The tribal leaders in the South began to resort to bearing Islamic names to ease up the pressure upon them under most occasions. Education was reunited and medium of instruction was turned to be Arabic instead of British. The outcome to this change became the deepening of Southerners' hatred against the Arabs in the North and armed resistance in place of political conflicts (Malwal, 2015, p. 40; Bob, 1990, p. 202; Fluehr-Lobban, 1990, p. 618; Warburg, 2013, p. 107). Justifiably, Southern politicians and effective leaders of the South had to flee abroad. Likewise, Southern issue fell into disfavour until the parliamentary life of 1965. However, this case did not prevent Southern political figures from being organised in various countries (Howell, 1973, p. 171). The South policy of the central government gave birth to serious social intricacies. The number of the Southerners taking refuge in Uganda by fleeing from South Sudan had reached 6 thousand 6 years after the coup (Holt and Daly, 1979, p. 179). The policies of Abboud regime kicked up a fuss in the North as well as the South. The policies of the military regime brought with it the opinions to support the South. For instance, Sudan Communist Party called for an autonomous territory in the South (Beshir, 1980, p. 6; Woodward, 1981, p. 383).

The policies followed by the central administration in Khartoum which had passivized Southerners posed an effect on the swift transformation of Saturnino Lohure's statement in 1958 that "*The South has no intention to be separated from the North, if it had, nothing on the World could hinder the demand to be separated.*" into discourses of independence (Wakoson, 1990, p. 51). From then on, the politicians on exile foregrounded their black-African identity even more, requesting support from international communities based on this racial difference. As a matter of fact, Joseph Oduho and Saturnino Lohure founded Sudan African Closed Districts National Union (SACDNU) in 1961, which was to be renamed "*Sudan African National Union*" (SANU) later on. While President Joseph Oduho mentored Father Saturnino, the Secretary-General became William Deng, returning from Europe (Kyle, 1966, p. 514; Rolandsen, 2011, p. 215). Clearly, SANU was shaped in the same pattern as were contemporary anti-imperialist movements in other African countries like Kenya African National Union and Tanganyika African National Union (Rolandsen and Daly, 2016, p. 80). Father Saturnino had become popular thanks to his strong stance in the parliament and thus was elected the president of Liberal Party then. Father Saturnino had been financially supporting this movement and Oduho from the beginning (SAD. 986/8/6, Daly Catalogue). The leaders of SANU were efficient announcing the existence of Anya Nya, which depended on a local armed rebellion movement without any consistent commanding structure. Anya Nya was expected to be a guerilla force supporting the rights of the South. In August 1963, Anya Nya declared absolute independence (Rolandsen, 2011, p. 215, 223). Shortly, Anya-Nya instituted close relationships with educated decision-makers of the South by ensuring their support. Moreover, the South Sudanese contributed for Anya-Nya to sustain their existence through paying a certain sum of money monthly (Malwal, 2015, p. 32, 33).

The president of the party, Joseph Oduho and those around him determined that they had surpassed the point where a type of relationship was possible conceivable with neither the federation nor the North. From then on, they were to maintain that they would be to assert the utter independence of the South in the name of the ex-African Kingdom of the Republic of Azania (Kyle, 1966, p. 514). On 12 October 1964, the military regime collapsed, and democratic life was restored. With the revolution of October, new and ex-politicians, southern villagers, intellectuals and Southern government authorities brought into open a popular organization by the name of "*Southern Front*". In the declaration made in October, 1964 called "National Charter", the South did not take place within the body that instituted the declaration. Hence, the phase where the fall of military regime transitioned into parliamentary regime was constituted. In the elections of April, 1965, the South attained

3 out of 15 ministries, acquiring 1 of the 5 Supreme Council members. The representatives were surely the members of the Southern Front (SAD. 985/5/25, October 1965, Daly Catalogue).

Round-Table Conference

The transition team declared using force would not resolve the issue of South Sudan. The idea by the transition team to implement a new initiative regarding South policy was a first in the history of Sudan. The government, as an outcome of the dissimilarities between the people in the North and South, not only acknowledged the Southern issue, but also signalled unprecedented political initiatives in the South (SAD. 985/5/4, 1965, Daly Catalogue). Northern and Southern political leaders envisaged a well-attended negotiation table could be the only instrument to satisfy the rightful passions of the South. Besides, these negotiations could constitute the sole mechanism to ease the fears of the North in the case of prospective Southern separation (Beshir, 1980, p. 6). In fact, through contact having been established with SANU, still on exile in Eastern Africa, they were requested to join the “*Round-Table Conference*” so that a peaceful negotiation could take place between the two sides. To the suggestions of the government declaring peaceful solution policies, the Southern front responded positively with Agrey Jaden convinced later; hence, SANU was persuaded to join the negotiations (Malwal, 2015, p. 36, 37). This constituted a significant opportunity for the South to attain a federal government. Actually, most of these groups were separatists; nevertheless, a federal government could be a noteworthy phase to lead to conclusive independence (Howell, 1973, p. 173; Leriche and Arnold, 2013, p. 24). The general amnesty demand by some Southern leaders regarding the Southerners on exile in other countries was approved. As a consequence, the government of Khartoum declared general amnesty to be effective upon 1955, January covering the Sudanese in these countries having conducted several negotiations with government of Uganda. Thereupon, the leader of SANU refused to return until the status of the South was determined. Nevertheless, within several months, Southern leaders including SANU made a decision to participate in the conference, which they regarded as an opportunity (Holt and Daly, 1979, p. 1785). The plebiscite proposition made by SANU and Southern Front with respect to the Southerners being able to determine their own future was put on the agenda of March, 1965 Round-Table Conference (SAD. 985/5/26, 1965, Daly Catalogue).

The meeting was realized with the participation of the equal number of 18 delegates from each side, an observant committee coming from 15 African countries including the bordering countries. The 7 African countries which participated in the conference and exerted to become an effective part of the resolution were Ghana, Uganda, Kenya, Tanzania, Nigeria, the United Arab Republic and Algeria (SAD. 985/5/7, 1965, Daly Catalogue; Billy Agwanda and Başak Özora, 2020, p. 62). Agrey Jaden left the conference upon his short declaration having expressed the demands of the South definitively; he stated “*There is nothing in common between the North and the South. If you want peace between us as neighbours, leave the South, so that we can have our independence*” (Malwal, 2015, p. 36, 38). However, negotiations were proceeded by the other leaders of the South. The parties made resolutions during the negotiation regarding the normalization of the situation in the South, and the South being given new rights considering every realm. A 12-people committee was appointed for constitutional and administrative reforms (Leriche and Arnold, 2013, p. 24, 25).

The initial steps to be taken for the South to be normalized were bringing back the refugees in neighbouring countries inside the country, supporting the Southerners, whose houses and properties were effaced during conflicts, alleviating the conditions like famine experienced within the South and making research to ensure this. In addition, the cases the upon which the South gained new rights were appointing appropriate, qualified people to administrative posts to Sudanese the administration, ensuring equal

opportunities regarding job and pay, ceasing discriminations based on language, religion and race, being granted the authority to open up private schools, the freedom of manoeuvre, establishing a university in the South, opening up new schools to be run by qualified Southerners (SAD. 985/5/6, 1965, Daly Catalogue).

The resolutions made at the conference indicated that the transitional government took the issue seriously and pointed to genuine exertions of normalization. Besides, these resolutions were to reinstitute the trust of the Southerners towards the Northerners and the government. Yet, the resolutions made during negotiations could not even be put into the phase of implementation. The central government in Khartoum depended the implementation of these resolutions on the Anya-Nya gangs in the South to give in to the army. Essentially, this was not anything likely to be conceded by the South. The Southerners stated that the implementation of the resolution and an agreement on the political and constitutional status of the South was the only way to farewell to arms. This was denied, and policies of peace were reversed by the central government that had been in search of solutions. In fact, the central government could not get the response they were expecting in return for their proposition of territorial dominion, and realized that the Southerners had been evolving to complete separation policies. Although innumerable issues had been discussed and settled during the negotiations, “*the issue of South’s status*” related with the integrity of Sudan was the most critical issue. Consequently, the central government had depended the ensuring of Sudan’s integrity on the total eradication of the organization Anya-Nya, which ran separatist activities (SAD. 985/5/6, 1965, Daly Catalogue).

Transition into Democratic Life and Effective Southern Organization

Following a 6-year military regime, the political life in Sudan began to revive. The cease-fire agreement between Southern fighters and the central government was violated and Northern soldiers embarked on invading Southern territories again. Northern political figures had developed a fear that the South was to be separated by resorting to force. Besides, they contemplated Western countries supported the separatist activities in the South (SAD. 985/5/13, Bona Malwal, 1965, Daly Catalogue). In addition, the relations with bordering countries had been going through a crisis in a way to expand the Southern crisis. Especially Khartoum’s mediating the delivery of the arms, which were for the rebels in Congo, from Egypt and Algeria drew the reaction of Congo’s administrators. Things went so badly that Congolese rebels withdrew, and the arms dispatched from Khartoum were seized by Anya-Nya, which was in South Sudan. Consequently, the actions committed by Anya-Nya in the first half of 1965 were observed to rise. The chief reason behind the new acceleration of Anya-Nya was probably due to the financial aid and spiritual support Congolese Government provided them with (Howell and Hamid, 1969, p. 302).

Southerners had been objecting to the elections being held in the South from the beginning as elections would not be able to be carried out fairly until the state of emergency was over and they refused to nominate candidates to the elections committee newly constituted in November, 1964. Southern villagers declined to be registered, and attendants refused to go to the polls directly or indirectly. High Council postponed all electoral procedures as they did not have the required freedom in the South. Thus, until April, 1965, the elections were only held in the North. The results did not gain the required majority to UMMA Party to govern on their own. A coalition was to be instituted to designate the new government. Just as NUP was about to draw the parliamentary majority towards themselves, they did not forget that they had handed the government over to the military. Despite each doubt NUP bore, they accepted UMMA’s proposition to coalition (SAD. 985/5/15, Bona Malwal, 1965, Daly Catalogue). Mohammad Mahgoup became the Prime Minister. This coalition owned three fourths of the chairs, and would be able to govern the country without indorsement from smaller

parties. As soon as Prime Minister Mahgoup took his office, he declared he would meliorate the relations with the neighbouring countries and implement a rigid policy towards the South (SAD. 986/8/62, Daly Catalogue).

Table 1: General Elections of April, 1965

Parties	Chairs	Parties	Chairs
Umma	74	NUP	53
Beja Congress	10	Nuba Congress	9
Islamic Charter Front	5	Darfur Front	6
P.D.P	3	Communists	11

Reference: SAD. 986/8/62, Daly Catalogue

Mahgoup Government declared that Anya-Nya (Southern Freedom Fighters) had to disarm to restore the law and order on 26 June 1965. The rebellion in the South was endeavoured to be dispersed with the army being entrusted with full authority. Hence, it was stated that the resolutions made at the Round-Table Conference could not be put to implementation until law and order were restored. Consequently, Northerners waged a substantial war against Anya-Nya by characterising them as a terrorist, rebellious and outlaw gang. A significant part of the army was deployed over to the South to exercise control around the territory. As a consequence, the people in the South had to flee to bordering countries. Besides, African Cooperation warned the North regarding their actions. As a result of the mailed fist of the army, lots of people lost their lives in many regions including Juba and Wau (SAD. 985/5/17, Bona Malwal, Daly Catalogue).

With the government of Maghoup coming into power in 1965, especially the pressure he employed over the southerners in Wau and Juba led SANU to take action more actively. SANU, which publicly went live with the participation of 2000 southerners in Omdurman on 11 April 1965, sustained its existence led by William Deng until it was split from within. In addition to SANU and Southern Front, the other small parties were Liberal Party led by Stanislaus Paysama and But Dio and Sudan Unity Party, which was founded by Santino Deng in January, 1965 (SAD. 986/8/109, Daly Catalogue). SANU was more overtly associated with Anya-Nya. After Deng had defected, Agrey Jaden decided to sustain their activities in the interior parts of Sudan by reorganising the organization (SAD. 986/8/72, Daly Catalogue). The supreme commander of Anya-Nya was to become the president of SANU, hence he was to obtrusively relate the party with the army of independence for the first time. However, it was dismembered during Udohu's leadership struggle in Equatoria, and Deng's in Bahr el Ghazal. Equatoria people did not want political leadership to belong to another region. This quotation by Bona Malwall showcases how disjointed South Sudan was: "*The political disputes in South Sudan never end up in unanimity, they tend to end up in more separation*". Thus, South's disability to institute unity led to new formations (Malwal, 2015, p. 33).

During the final week of June, Joseph Udohu and George Kwanai founded Azania Liberation Front (ALF) movement, which was committed to the principle to be utterly separated from the rest of Sudan. Other supporters of ALF were Father Saturnino, Pancrasio Ochieng, Marko Rume and Alexis Mbali. South becoming an independent sovereign power was also SANU's aim, and a short time after ALF was founded, an announcement in compliance with this was made. These two organizations splitting up due to political reasons had the same characteristics regarding their foundations and works, and in the end, ALF favoured the leadership

of Joseph Oduho to Agrey Jaden's. At the end of August, 1965, an attempt was made to unite ALF and SANU under the name of "*Sudan African Liberation Front*" (SALF). The merger of ALF and SANU was realized on 19 December, and owing to the endeavours by a conciliation committee led by Dr. Justo Muludiang, the title of the organization, ALF, was preserved and Oduho became the president while Jaden became the vice-president. Once it was founded, ALF announced its own doctrine (SAD. 986/8/74, Daly Catalogue).

ALF, the supreme authority of which was comprised of 11 members, began its activities in South Sudan. It held its first official meeting in Father Saturnino's headquarters in Sudan with at least 7 members participating on 8-12 July 1966. Incidentally, upon July, 1966, the political competition between Oduho and Father Saturnino caused the administrative council to fall apart (SAD. 986/8/76, Daly Catalogue). ALF, maintaining the utter independence of the South, was able to succeed in neither gaining the support of Anya-Nya nor bringing the leaders on exile together (Holt and Daly, 1979, p. 188). Oduho had to go to Kampala as his authority was disputed.

The rivalry among the leaders in South Sudan had been weakening the Southerners. Naturally, the government of Khartoum was inhibiting the South from reaching wider masses taking advantage of these separations. Despite this, upon a short while, all the groups led by Jaden came together and declared that "*the Interim Government of Sudan*" was established with a major treaty in Angudri in August 1967. On 19 August, when Angudri Congress was held, Jaden explained the history and goals of the struggle. His fundamental goal was not to constitute a party or a front, but a government which could bring together all the elements of Southern leadership. By the utterly civil delegates except for Anya-Nya, the name "*South Sudan Negro Interim Government*" was accepted by 30 favouring votes to 2 opposing votes (The word "*negro*" was dropped in January, 1968). Jaden was elected the president while Camillo Dhol the vice-president. On the days following, Jaden formed a new cabinet. A draft constitution and a flag were prepared. He wanted to determine to combine all types of guerilla camps under a national army called ANAF (Anya-Nya National Armed Forces). An extensional congress was held in South Sudan for the first time. Political figures tried to be successful by congregating over hardships so firmly for the first time. The circumstances like the conventional politician Father Saturnino's death, Oduho being in the East due to his weakening with regard to decision-making and Mondiri's apprehension paved the way for more educated, professional Southern political figures like Gordon Mortat and Joseph Lagu to emerge. Finally, strict compliance with the principle that all fractions were to equally represent the South was a significant factor regarding the establishment of the cabinet (Leriche and Arnold, 2013, p. 25; SAD. 986/8/87, 88, 89, Daly Catalogue). The first cabinet meeting took place in Bangu in January, 1968. Southern Sudanese Gazette began to publish on 1 March 1968 (SAD. 986/8/90, 91, Daly Catalogue).

The Southern Policy of the New Period (1965-1969)

Four different governments served in Khartoum from the elections of 1965 to 1969. Contrary to commonly perceived, these governments embedded politicians with a tendency to compromise and realistic political ideas. Despite the governance of traditional parties, the central governments of Khartoum were not numb towards the regional reactions in the South. In addition, the Southerners in the North were searching for ways to express African political awareness and their own conceptions and reflections. Thus, in March, 1965, "*Southern Front*", which emerged from the Round-Table Conference, and William Deng's SANU founded themselves as the only Khartoum-based Southern political parties. Southern Front, under the presidency of Clement Mboro, was officially registered as a political party in June (SAD. 986/8/108, Daly Catalogue). Despite every impediment, Southern politics completed its organization in cities and their sub-units to a great

extent during the period of 1965-1969. More significantly, the headquarters of both parties served as social clubs where Southerners, even including illiterate immigrant workers, could gather and be accepted (Howell, 1973, p. 174). Southern Front published a daily newspaper called "*The Vigilant*". The Vigilant appealed to a literate mass with its brave discourses promoting the unity of the South. Still, they published a tight rope regarding their discourse of total separation in order not to draw reaction from the central government (Willis, 1970, p. 295).

Meanwhile, Mahgoup Cabinet resigned due to the complications regarding internal affairs, succeeded by the coalition of UMMA-NUP led by Sadiq Al-Mahdi, the grandson of Muhammad Ahmad. Sadiq, coming into power so young, was promising regarding new policies that could resolve the Southern issue. The committee comprising of 12 people constituted as a result of Round-Table Conference presented their report on 26 September 1966, offering a series of constitutional propositions that covered a distance to meet the demands of the South even if it fell behind federalism. The proposed system was a territorial one with the key features specified below (SAD. 986/8/111, Daly Catalogue).

Each region was to hold a constitutional parliament and administration. Administrative power was to be shared between central and regional government. Security forces were to be under the control of the central government. There existed a disagreement regarding the geographical borders of the regions, so the Southern members of the committee stated the South needed to be a whole region. The circumstance where the South was a whole region might yield to a confrontation between two parties, hence the chairman of the 12-person committee, Tousif Mohammad, published a notice as a result of the negotiations (SAD. 986/8/112, Daly Catalogue). The report of this committee was to set the bases of Addis Ababa Agreement of 1972 (Wakoson, 1990, p. 23; Leriche and Arnold, 2013, p. 24, 25). Upon the report having been presented, the government of Sadiq did not ask to gather the Round-Table Conference, where the committee would have to report again. Prime Minister Sadiq externalised such an action effectively stating Round-Table Conference constituted a political gap at first. This gap was subsequently filled by the constituent assembly and political parties who had a duty to discuss and resolve national issues. Therefore, instead of revocating Round-Table Conference, Prime Minister Sadiq first held a political parties conference, and subsequently a constitution draft committee. These groups having discussed the report of the 12-person committee rejected the suggestions provided by this committee when much progress had been made. Instead, they put forward a unitary, Islamic constitution draft, which disappointed the southerners. As a matter of fact, this meant everything had to be rewound (SAD. 986/8/113, Daly Catalogue).

Sadiq visited South Sudan a few times in October and November 1966, and made statements with respect to the resolution of the "*South issue*". Meanwhile, at the conference at Addis Ababa during his tour, he declared relating to the South (SAD. 986/8/114, Daly Catalogue): "*there are major tribal groups as well as small ones; if we grant them the right to self-determination, nothing would be left to us.*" The visits paid by Prime-Minister Sadiq to the South were well-received by the people in the region. The flexibility of Sadiq, who had a well-educated and effective personality, regarding his political approaches, encouraged the Southerners.

Prime Minister Sadiq, in every region he visited, stated rebellions taking place around all districts needed ceasing, and elections needed relying upon. As a matter of fact, only Northerners had participated in the elections of 1965 (SAD. 986/8/115, Daly Catalogue). Prime-Minister Sadiq demanded completely new elections be carried out in the South by relieving the 21 parliament members representing the South. Despite the desire for a more democratic parliament to utterly represent the South, elections were able to be carried out in 39 out of 60 parliamentary constituencies. Even under neutral circumstances, it was not a policy calculated

to assure the Southerners of the fact that their democratic rights were pursued (SAD. 986/8/116, Daly Catalogue). The political figures witnessing the policies pursued over the South believed the elections would not have an outcome. Yet, the news regarding the elections yielded to another breakup in the South. While Hilary Logali mentioned they would not participate in the elections again by referring to racial differences regarding African identity, William Deng determined to take part in the elections through the indorsement of SANU stating the only party to represent the South was indeed SANU (Willis, 1970, p. 297).

As a result of the elections held in the South on 8 March 1967, UMMA sent forth 15, SANU 10, NUP 5, Sudan Unity Party 2 and Liberal Party 1 Member of Parliament (SAD. 986/8/121, Daly Catalogue). Unexpectedly, SANU was endorsed by the Southerners, and Clement Mboro attained a superior position compared to Southern Front. It was then contemplated that the determination made by Southern Front to boycott the elections was a mistake. Later on, the rising popularity of Deng inspired Mboro and Logali to campaign more in Southern regions. Deng had trusted Prime Minister Al-Sadiq indeed with respect to the federation; however, the official prime minister, Siddik el Mahdi did not specifically make him an official promise regarding a federation (Malwal, 2015, p. 46). William Teng's discourse "*We demand a federal government system. We advocate the unity of our people.*" posed a wide extent of effect within Sudan. However, SANU's success was devastated by the assassination of William Deng. Both South and North blamed someone for the assassination (SAD. 985/5/33, Aggrey Jaden's declaration, Daly Catalogue). In 1968 the constituent assembly, dominated by the Umma and the NUP, violated article 99 of the 1964 Constitution and passed the constitutional amendment banning communist activities. The Umma Party then insisted on Sudan's transition to an Islamic rule, ignoring the traditions and beliefs of the South (An-Na'im, 1989, p. 16; Bob, 1990, p. 203, 204).

The political crisis breaking out upon the elections reached its peak with the government of Sadiq not obtaining a vote of confidence. Moreover, the competition among the Mahdi family caused deep wounds in UMMA, and they were split into two wings. In place of Sadiq, who was overthrown, Mahgoup became the prime minister. The power hunger of the Sudanese politicians once more deadlock all the mechanisms that could produce solutions to economic and social conflicts in the country. Thus, in 1969, an American diplomat stated (Willis, 1970, p. 297): "*The political parties in the North are almost utterly busy with their efforts to come to power or to retain it; hence, they have little time to allocate to the urgent problems of the country.*" These political crises in Sudan led to a new coup attempt of young officers. Nimeiri was put into power by Free Officers Movement, which was based on the organization within Egyptian army bringing Colonel Gamal Abdel Nasser to power (Wai, 1979, p. 76).

When Nimeiri militarily took over the government on 25 May 1969, serious attempts to resolve the South issue had not been taken yet. Nimeiri desired to reinforce his potency via resolving the Southern issue, which had not been able to be resolved although numerous negotiations had been made with that consideration. In fact, Nimeiri compromising with the Southerners was a requirement of the period, because Anya-Nya, organized under the leadership of Joseph Lagu, had barely turned into the only substantial power in South Sudan. Besides, his substantial pressure on the opposition caused his authority to be disputed. Nimeiri's Revolutionary Council pronounced during the historical political memorandum on 9 June 1969 that the Southern region was different from the North historically and culturally, and the unity of Sudan had to be constructed on these objective facts, and that the people of the South bore the right to embrace and enhance their

own cultures and traditions in a socialist Sudan. Diversity was, for the first time, given a legitimate basis given the process of state-construction (Beshir, 1980, p. 6,7; Bob, 1990, p. 204; Young, 2019, p. 3).

Upon 1971, Nimeiri had to have more faith in the army to be able to retain his power. Another reason why Nimeiri approached the South was that his relations with Union of Soviet Socialist Republics (USSR) were on the verge of breaking up due to the allegation that he had supported communist coup (Wakoson, 1990, p. 23, 24). Nimeiri, who lost his military furnishing source, decided to take more concrete steps that former leaders could not by prioritising the Southern policy. Finally, Egypt's interest in peaceful resolutions between the South and North for more water set the basis of Addis Ababa Agreement of 1973 between Nimeiri and the South. Nimeiri regime negotiating with the South more resulted from the pressure the period imposed than legal or constitutional requirements. Therefore, an agreement to be made with the South was unfeasible to be permanent.

As an outcome of the bilateral negotiations, Addis Ababa Agreement, involving the independence demand of the South, was acknowledged on 27 March 1973. Thusly, the civil war period lasting 17 years ended, and a significant opportunity was taken to reconstruct South Sudan, which had been melting down socially and economically. A part of the civilian society that had to take refuge in neighbouring countries like Ethiopia, Uganda, Zaire and the Central African Republic during the civil war was able to return to their land again. Nevertheless, the social and economic life in South Sudan was never restored to its pre-civil war levels (Awad, 1974, p. 88).

Conclusion

The discrepancies the South bore compared to the North with regard to religion, language and race did not play a significant role in Sudanese political life during centuries. During the condominium period of joint Britain-Egypt administration, with Britain as the more effective power (1899-1956), the South Sudanese people are observed to have delved into their identity. The underlying reasons to this may be divided into two, as natural and political. Natural reasons may be classified as the lingual, religious and racial distinctions the Southerners bore compared to the Northerners. The phenomenon of religion imposed more impact on the conservative social construction of the North beyond expectations. While Northern political elites explained on every circumstance that they regarded themselves as a part of Arab world, they disregarded the pagan and Christian values the Southerners embedded. The fact that the Southerners could not be integrated to the Northerners in terms of language prevented the cooperation with Northern political elites who were working with British authorities closely. Doubtlessly, it still remains to be discussed that Sudanese (British) authorities neglected educational activities to facilitate the lingual unity of the South.

It can be stated that the most fundamental factor emerging Southern separatist movements are political developments. The fact that the youth having been graduated from Western educational institutions like Gordon College puzzled their brains on Sudan's status during 1940's and that they organized naturally transformed them into British authorities' interlocutors. This circumstance essentially gave the Northerners the upper hand in terms of determining the future of Sudan, including the South. During these years, Southerners could not exhibit any spontaneous action regarding the future of Sudan. The first sight of the South in Sudan's future can be dated back to the Governor-General of Sudan inviting Southerners to Juba Conference in 1974. Yet, this circumstance does not correspond to the fact that a separatist movement in the South began. Few educated Southerners attending these debates constituted the bases of them developing political consciousness. Even though it is little known to what extent the British supported the Southerners, it is well known that

Southern political elites visited Western countries asking for support. After all, both parties pointed to the imperialist countries as the responsible parties for the crises arising on their side of the field.

The rebellion breaking out in Equatoria after Sudan had gained autonomy in 1955 was the most outstanding emergence to point to with respect to the noteworthiness of the Southern issue. However, the Southern political elites of this period developed inconclusive political manoeuvres which postponed the Southern issue until after the utter independence. Upon independence, Khartoum government considering themselves a part of Arab world and devising discourses accordingly constituted a contradiction of South's African identity which was not Muslim. This case was parallel to the Arabicization and Islamization policies of all institutions within the context of Sudanization. During these years, Southerners founded several political parties and non-governmental organizations to act in an organized way. These organizations grew to support their rights influentially as well. Despite this, Southerners could not have Khartoum central government come to terms with their demands due to their internal conflicts. In addition to this, the military coup of 1958 prevented Southerners from becoming actively organised in Sudan until 1965. In consequence of the heavy pressure imposed on the South, a great number of Southern political figures began to conduct their activities in neighbouring countries. Likewise, Southern issue happened to reach another dimension. Despite all these developments, the civilian governments upon the coup always negotiated with Southerners like before. The fact that Southerners were represented in the North was not a case to be undermined. Already, it had been a tradition that southerners were given 3 of their political figures' ministries in the cabinet. However, these were not enough to resolve the issue of South's status. The first instance that indicated Northern politicians took Southern issue seriously and wanted to find a solution to it became the Round-Table Conference of 1965. The Conference could not transform into a prospect to ensure peace between the parties as the Northern Sudanese politicians did not wish to share their habit of administering Sudan with the Southerners who were not Muslim. In addition, the separatist discourses of the South were considered unacceptable. As a matter of fact, in 1960's, the active strife of the South developed such a fright at Northern politicians that this was the basis of applying excessive force. This internal drift in Sudan deepened the efficacy of the North, thus Southerners evolved from an autonomous status to total independence for whatever the reason was.

Undoubtedly, this civil war in Sudan battered both sides and did not provide either side with the prospects to develop modern institutions following independence. Because the confrontations in Sudan disturbed safety and peace, the governments acceding to power had to pursue more authoritarian and militarist policies.

References

- [1] A.B.H (1955), "The Sudan for the Sudanese: The Threshold of Self-Determination", *The World Today*, V.11/10, (421-230).
- [2] Abd Al-Rahim, Muddathir (1970), "Africanism, and Self-Identification in the Sudan", *The Journal of Modern African Studies*, 8/2. (233-249).
- [3] Aguda, Oluwadare (1973), "Arabism and Pan-Arabism in Sudanese Politics", *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 11, No. 2, (177-200).
- [4] Agwanda Billy and Özoral Başak (2020), "The Sixth Zone: Historical Roots of African Diaspora and Pan-Africanism in African Development", *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, 3(1), (53-72).
- [5] An-Na'im, Abdullahi Ahmed (1989), "Constitutionalism and Islamization in the Sudan", *Africa Today*, 1989, Vol. 36, No. 3/4, (11-28).
- [6] Awad, Mohamed Hashim (1974), "The Southern Sudan: Planning For National Integration", *Sudan Notes and Records*, Khartoum, Vol. 55, (88-95).
- [7] Beshir, M. O. (1980), "Ethnicity, Regionalism And National Cohesion In The Sudan", *Sudan Notes and Records*, Vol. 61, (1-14).
- [8] Bob, Ali (1990), "Islam, The State And Politics In The Sudan", *Northeast African Studies*, Vol. 12, No. 2/3, (201-220).
- [9] Collins, Carole (1976), "Colonialism and Class Struggle in Sudan", *MERIP Reports*, No: 46, (3-17).
- [10] Collins, Robert and Herzog, Richard (1961), "Early British Administration In The Southern Sudan", *The Journal of African History*, 2/1, (119-135).
- [11] Collins, Robert O. (1963), "The Independent Sudan", *Current History*, North Africa, Vol. 44, (13-21).
- [12] Fluehr-Lobban, Carolyn (1990), "Islamization in Sudan: A Critical Assessment", *Middle East Journal*, 44/4, (610-623).
- [13] Gosnell, Harold F. (1958), "The 1958 Elections in the Sudan", *Middle East Journal*, Vol. 12, No. 4, (409-417).
- [14] Gray, Richard (1971), "The Southern Sudan", *Journal of Contemporary History*, 6/1, (108-120).
- [15] Henderson, K.D.D.(1965), *Sudan Republic*, Ernest Benn Limited, London.
- [16] Holt, Peter M. (1961), *A Modern History of the Sudan*, Weidenfeld and Nicolson, London.
- [17] Holt, Peter M. and Daly, M.W. Daly (1979), *A History of The Sudan*, Longman, London.
- [18] Howell, John and M. Beshir Hamid (1969), "Sudan and the outside World, 1964-1968", *African Affairs*, 68/273. (299-305).
- [19] Howell, John (1973), "Politics in the Southern Sudan, *African Affairs*", Vol. 72, No. 287, (163-178).
- [20] Kok, Peter (1996), *Sudan: Between Radical Restructuring and Deconstruction of State Systems*, *Review of African Political Economy*, 23/70, (555-562).

- [21] Kyle, Keith (1966), The Southern Problem in the Sudan, *The World Today*, Vol. 22, No. 12, (512-520).
- [22] Leriche, Matthew and Arnold, Matthew (2013), *South Sudan From Revolution to Independence*, Oxford University Press, Newyork.
- [23] Malwal, Bona (2015), *Sudan and South Sudan*, Palgrave Macmillan, London.
- [24] McClintock, David Wm. (1970), "The Southern Sudan Problem: Evolution of an Arab - African Confrontation", *Middle East Journal*, 24/4, (466-478).
- [25] Mihatsch, Moritz A. (2021), "Dependence after independence: Sudan's bounded sovereignty 1956–1958", *Journal of Eastern African Studies*, 15/2, (236-254).
- [26] Özdağ, Abdullah (2024), "The Self-Determination Process in Sudan Towards the End of the Condominium", *Gazi Akademik Bakış*, 17(34), 43-63.
- [27] Rolandsen Øystein H. (2011), "The making of the Anya-Nya insurgency in the Southern Sudan", 1961–64, *Journal of Eastern African Studies*, 5/2, (211-232).
- [28] Rolandsen, Øystein H. and Daly, M. W. (2016), *A History of South Sudan*, Cambridge University Press, London.
- [29] Sudan Archive Durham (SAD).
- [30] The National Archive, Public Record Office Foreign Office (PRO.FO.)
- [31] Wai, Dunstan M. (1979), "Solution, Rhetoric, and Reality in the Sudan", *The Journal of Modern African Studies*, 17/1, (71-93).
- [32] Wakoson, Elias Nyamlell (1990), "Sudan's Addis Ababa Peace Treaty: Why It Failed", *Northeast African Studies*, Vol. 12, No. 2/3, (19-53).
- [33] Warburg, Gabriel (2005), "From Mahdism to Neo-Mahdism in the Sudan: The Role of the Sudanese Graduates in Paving the Way to Independence, 1881-1956", *Middle Eastern Studies*, 41/6, (975-995).
- [34] Warburg, Gabriel (2013), *Islam, Nationalism and Communism in a Traditional Society The Case of Sudan*, Routledge, London.
- [35] Willis, Justin (2015), "The Southern Problem: Representing Sudan's Southern Provinces To C. 1970", *The Journal of African History*, 2015, Vol. 56, No. 2, (281-300).
- [36] Woodward, Peter (1981), "Nationalism and Opposition in Sudan", *African Affairs*, 80/320, (379-388).
- [37] Young, John (2019), *South Sudan's Civil War Violence, Insurgency And Failed Peacemaking*, Zedbooks Ltd., London.

Journal of Universal History Studies

Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinin Baraj Davası¹

The Dam Case of Turkey's Democratic Party Era

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 27.08.2024 / 1.12.2024

pp. 208-244

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(2) • December • 2024 •

Mustafa Murat Çay

Gaziantep University, Faculty of Education, Assist. Prof. Dr., Gaziantep, Türkiye

Email: mmuratcay@gantep.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-9896-7807

Cite: Çay, M. M. (2024). Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinin Baraj Davası. Journal of Universal History Studies, 7(2), 208-244. <https://doi.org/10.38000/juhis.1539585>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/ kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Barajlar, yerine getirmiş oldukları misyonun yanı sıra birer medeniyet göstergeleri olarak da son derece önemli yapılar arasında yer almaktadır. Zengin su kaynaklarına sahip Anadolu'da Urartular, Hititler ve Romalılar tarafından dönemin teknik imkanları çerçevesinde çeşitli barajlar vücuda getirilmiştir. Osmanlı Devleti döneminde 17. yüzyıldan itibaren barajların yapıldığı bilinmektedir. Cumhuriyet'in ilanından sonra hız verilen bayındırlık faaliyetleri kapsamında su işlerine ayrıca önem verilerek Mustafa Kemal Atatürk'ün bizzat talimatlarıyla akan sulardan faydalanmak amacıyla baraj yapımını sağlayacak özel yetki ve sorumluluklarla donatılmış yeni kamu kurumları ihdas edilmiştir. 1939 yılında ise Nafia Vekaletine bağlı Su İşleri Reisliğinin faaliyete geçirilmesinden sonra baraj inşaatları artış göstermeye başlamıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan önce dünyanın alacağı durumun belirsizliği ve kısa süre sonra da İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye'de diğer bayındırlık faaliyetleri gibi baraj yapımında da bir durağanlık yaşanmıştır. 1948 yılından itibaren özellikle Amerikan yardımlarının alınmaya başlanmasıyla ve 1950 yılında Demokrat Parti (DP) iktidarı ile birlikte gittikçe hızlanan bir yatırım politikası tatbik edilerek bu durağanlık son bulmuştur. Fakat ülke yönetiminde büyük su işleri olarak adlandırılan barajlar ve hidroelektrik tesislerinin kurulması için Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi öz imkanları son derece yetersizdir. Bu durum ayrıca büyük bir sorun daha teşkil etmiş ve Türkiye'yi dış yardım almaya mecbur bırakmıştır. Özellikle kredilerin büyük kısmının Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası'ndan temin edilmesi yolunda yapılan başvurular, müşavir firma bulunması gerekliliği ve teknik ekipman ile eleman temin edilmesi gibi hususlarda yapılan girişimler adeta bir millî mücadele halini almıştır. Türkiye'yi emperyalist politikaları kapsamında ele alan Batılılar ise bu durumu kendi aksiyonları için çoğu zaman fırsat olarak kullanmışlar ve böylelikle Türkiye adeta bir emperyalist sarmal arasında kalmıştır. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri'ne yansıyan belge ve bilgiler ekseninde Demokrat Parti İktidarı döneminde barajların yapımı için dış destek sağlanması konusunda verilen mücadeleler ve bunların sonuçları değerlendirilmiştir. Makalede arşiv belgeleri dışında meclis tutanaklarından, dönemin bazı basın organlarından, telif ve tetkik eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Barajlar, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası.

Abstract

Dams, in addition to the mission they fulfil, are among the most important structures as indicators of civilization. In Anatolia, which has rich water resources, various dams were built by the Urartians, Hittites, and Romans within the framework of the technical possibilities of the period. It is known that dams were built by the Ottoman State from the 17th century onwards. Within the scope of the public works activities accelerated after the proclamation of the Republic, waterworks were given special importance, and new public institutions equipped with special authorities and responsibilities were established to ensure the construction of dams to benefit from the flowing waters with the personal instructions of Mustafa Kemal Atatürk. In 1939, after the Directorate of Water Affairs under the Ministry of Public Works became operational, dam construction started to increase. However, with the uncertainty of the world situation before World War II and the outbreak of World War II shortly thereafter, dam construction in Turkey, like other public works activities, stagnated. Beginning in 1948, this stagnation ended with the receipt of American aid and the implementation of an accelerated investment policy with the Democratic Party (DP) government in 1950. However, the Republic of Turkey's resources were extremely inadequate for the construction of dams and hydroelectric facilities, which are referred to as major water works in the country's administration. This situation also posed another major problem and forced Turkey to seek foreign aid. In particular, the applications made to obtain most of the loans from the International Bank for Reconstruction and Development, the need to find a consultant firm, and the attempts to obtain technical equipment and personnel became a national struggle. The Western states, who considered Turkey within the scope of their imperialist policies, often used this situation as an opportunity for their actions and thus Turkey was caught in an imperialist spiral. This study evaluates the struggles to secure foreign support for the construction of dams during the Democrat Party rule and the results of these struggles on the axis of the documents and information reflected in the State Archives of the Republic of Turkey. In addition to archival documents, the article utilizes parliamentary minutes, some press organs of the period, and copyrighted and analysed works.

Keywords: Democratic Party, Dams, International Bank for Reconstruction and Development.

Extended Abstract

Dams, in addition to the mission they fulfil, are among the most important structures as indicators of civilization. In Anatolia, which has rich water resources, various dams were built by the Urartians, Hittites, and Romans within the framework of the technical possibilities of the period. It is known that dams were built by the Ottoman State from the 17th century onwards. Within the scope of the public works activities accelerated after the proclamation of the Republic, waterworks were given special importance, and new public institutions equipped with special authorities and responsibilities were established to ensure the construction of dams to benefit from the flowing waters with the personal instructions of Mustafa Kemal Atatürk. In 1925, the Directorate of Water Science Committee was established under the General Directorate of Public Works, and in 1939, the Directorate of Water Affairs under the Ministry of Public Works was put into operation.

Although the construction of the Çubuk Dam, the first dam in the history of the Republic, started in 1930, the dam was only completed in 1936. Apart from the Çubuk Dam, only a few small dams for irrigation purposes were constructed until the end of World War II. This stagnation in the dam construction process in Turkey's history was caused by the uncertainty in world politics just before World War II. Shortly after the outbreak of the war, dam construction activities in Turkey were halted. The circumstances that emerged after the war turned the Republic of Turkey completely towards the developed Western democracies.

Since 1948, conditions have been favourable for all countries of the world. From this year onwards, the Republic of Turkey started to benefit from American aid, albeit in small proportions. In 1950, after the Democratic Party (DP) came to power, an accelerated investment policy was pursued. However, the DP administration faced two major obstacles in terms of major investments. The first obstacle was the budget to cover the cost expenses while the second one was the lack of technical equipment and personnel for the investments. To overcome these problems, the Menderes administration entered into diplomatic negotiations with Western states, particularly the United States, and the officials of the International Bank for Reconstruction and Development (IBRD).

The Republic of Turkey was the least beneficiary of American aid at the time. The fact that even Greece received much more aid than Turkey was frequently mentioned by the ministers of the period during the debates held in the Grand National Assembly of Turkey. However, the aid received by the Western states was also incomparable to Turkey. The DP administration wanted both to benefit from these aids at the desired level and to accelerate public works activities in the country with large investments by providing loans. In the negotiations on loans, however, obstacles were often put in the way. Some of the ideas put forward in reports prepared for Turkey carried conditions that would prevent Turkey's industrialization. For instance, the Barker Report emphasized Turkey's development as an agricultural country rather than its industrialization. It is possible to say that Turkey was also pressured in terms of energy production and limited development plans were imposed. To overcome such conditions and obtain large loans, it was especially difficult to convince the IBRD authorities. In the case of the loans obtained, it is possible to say that repayment plans put the government in a difficult situation.

This study analyses the attempts to obtain foreign loans, technical personnel, and equipment for the dams and hydroelectric facilities planned to be constructed during the DP government, how these attempts turned into a national struggle, whether the situation Turkey was in could be considered as part of the imperialist spiral, and their reflections and consequences in domestic and foreign policy. In the study, the documents available in the State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey on the subject were primarily evaluated. The information contained in the documents is compared with the minutes of the Grand National Assembly of Turkey, some press organs of the period, copyrighted and critical works, and Turkey's dam case among the imperialist spiral, which is the focal centre of the study, is discussed within the framework of the relevant sources.

Giriş

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Türkiye toprakları, yeraltı ve yer üstü zenginliklerinin de etkisiyle medeniyetlerin vücut bulduğu, Asya ve Avrupa arasında son derece mümtaz bir coğrafyayı temsil etmektedir.

Barajlar, yerine getirmiş oldukları/getirdikleri misyonun yanı sıra aynı zamanda birer medeniyet göstergeleri olarak da son derece değerlidir. Zira Anadolu tarihinde Urartulara kadar uzanan bir geçmişe sahip bulunan barajlar, alelade yapılar olmaktan ziyade birer mühendislik harikaları olarak vücuda getirilmiş ve ulaşılan medeniyet seviyelerini gösteren simge eserler olarak kabul edilmişlerdir. Anadolu’da Urartulardan sonra Hititler ve Romalılar tarafından bu konuda ciddi çalışmalar yapıldığı arkeolojik çalışmalarla da kanıtlanmıştır. Osmanlı Devleti döneminde ise 1620 yılından başlayarak İstanbul’da sadece Belgrad Ormanları’nda 7 adet barajın yapıldığı bilinmektedir (Yönten, 2013, s. 40). Hamdullah Suphi Tanrıöver de bir konuşmasında, Türklerin dünya ölçüsünde Romalılar ayarında bentler yaptığını, bunların atalardan kalma muazzam yadigârlar olduklarına vurgu yapmıştır (TBMMTD, 24.12.1952, s. 392).

Bu çalışmanın odaklanmış olduğu temel mesele, Demokrat Parti döneminde inşası düşünülmüş barajlar konusunun “*neden millî bir dava olarak algılandığı*” ve bu yolda yürütülen çabaların niçin “*emperyalist bir sarmal arasında mücadele halini aldığıdır*” şeklinde nitelendirilmesidir. Aslına bakılırsa başlangıç sorusu; “*böyle bir coğrafyada var olmakla beraber bu coğrafyanın oluşturmuş olduğu kültür dünyasının sağlamış olduğu birikimle elde edilen kazanımların neden dışa bağımlılığı gerektirdiği?*” olarak düşünülebilir. Bu sorunun tüm varyasyonlarının ortaya konulması, makalenin çerçevesi dışına çıkılmasına sebep olacağından burada sadece bir tarafının analiz edilmesiyle yetinilmiştir. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri’nde konuyla ilgili ulaşılabilen belgeler öncelikle değerlendirilmiştir. Belgelerde yer alan bilgiler, TBMM tutanakları, dönemin bazı basın organları, telif ve tetkik eserlerle karşılaştırılıp ilgili kaynaklar çerçevesinde çalışmanın odak merkezi olan emperyalist sarmal arasında Türkiye’nin baraj davası ele alınmıştır.

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından hemen sonra su işlerine ayrıca önem verilerek sadece bu konuyla ilgilenecek olan özel yetki ve sorumluluklarla donatılmış yeni kamu kurumları ihdas edilmiştir. 1925 yılında Bayındırlık İşleri Genel Müdürlüğü’ne bağlı Sular Fen Heyeti Müdürlüğü kurulmuş, 1939 yılına gelindiğinde ise Nafia Vekaletine bağlı Su İşleri Reisliği meydana getirilmiştir. Bu kurumun faaliyete geçirilmesinden sonra baraj inşaatlarının artış gösterdiği (www.dsi.gov.tr) görülmektedir. Cumhuriyet Tarihi’nin ilk barajı, ana gayesi Ankara’nın içme suyu ihtiyacını karşılamak olan Çubuk Barajı’nın yapımına 1930 yılında başlanmış ve baraj 1936 yılında tamamlanabilmiştir. Bu baraj dışında İkinci Dünya Savaşı’nın bitimine kadar sadece sulama amaçlı birkaç küçük baraj inşa edilebilmiştir (Yiğitbaşıoğlu, 1996, s. 174).

Türkiye’de baraj yapımı sürecinde karşılaşılan bu durağanlığa, savaş yıllarının getirmiş olduğu ağır şartların büyük oranda etki ettiğini söylemek mümkündür. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’de kısmen de olsa diğer bazı sanayi dalları ile birlikte baraj yapımı konusunda da bir ivme yakalanmış olduğu görülmektedir (Aşık, 2016, s. 37). Özellikle 1948 yılından itibaren şartların olumlu yönde seyretmeye başladığı anlaşılmaktadır. Haddizatında Türkiye için 1948 yılı, küçük oranlarda olsa da Amerikan yardımlarının elde edildiği bir tarihi göstermektedir. Bazı tespitlere göre 1948 yılı ilk safhada yavaş, iktidarın 1950’de değişmesinden sonra gittikçe hızlanan bir yatırım politikasının tatbik edilmesinin başlangıcını temsil etmektedir (Yaşa, 1956, s. 5). Özellikle konjonktürün yeniden şekillendirildiği İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki süper

güç halini alan Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasındaki çekişme ve bu rekabetli dünyada Avrupa Devletlerinin durumu, elbette Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasını şekillendiren ama aynı zamanda iktisadî felsefesini de kesinleştirmesini gerektiren etkileri ortaya koymuştur. Aslında çetin savaş koşullarında İsmet İnönü'nün oldukça başarılı bir diplomasi taktiği olarak değerlendirilen “yönünü Batı'ya doğru çevirme” politikası ve stratejisi, Demokrat Parti döneminde yapısal bir zorunluluk haline gelmiştir. Özellikle tarım ülkesi olan bir ülkenin sanayileşmesi ama aynı zamanda coğrafyası dolayısıyla tarımı ihmal etmemesi gerektiği bilinci, iki yönlü bir iktisadî kalkınma stratejisini ortaya koymuştur. Bu stratejinin banisi de kuşkusuz Mustafa Kemal Atatürk'tür. Atatürk, zamanla dünya devletlerinin alacağı pozisyonları ve ulaşacakları kalkınma düzeylerinin her zaman için farkında olmuştur.

Türk demokrasi tarihi açısından son derece önemli ve kritik süreçleri kapsayan Demokrat Parti dönemi ile ilgili çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Arşiv belgeleri ve dönemin basın organlarına yansıyan haberlerle de desteklenen araştırmalar, Demokrat Parti dönemi hakkında kıymetli bilgiler vermekte ve dönemi araştıranlara yol göstermektedir. DP iktidarının üzerinde özellikle çaba sarf etmiş olduğu baraj inşaatları da uzmanlar tarafından teknik yönden incelenmiş, barajların enerji üretimine katkıları, ülke tarımına sağladığı faydalar sayısal verilerle ortaya konmuştur.

Bu makalede, barajların teknik ve mühendislik yönlerinden ziyade proje ve inşaat süreçlerinde gerekli olan finansmanların nasıl sağlanmaya çalışıldığı ele alınmıştır. Literatürde “Büyük Su İşleri” olarak adlandırılan baraj inşaatları için güçlü bir ekonomiye ihtiyaç söz konusudur. Ancak dönem itibariyle Türkiye'nin bu büyük projeleri kendi öz imkânlarıyla hayata geçirmesi oldukça zordur. Bu sebeple devletin dış kaynaklara başvurması kaçınılmaz olmuştur. Bunun yanında gerekli olan teknik eleman ve ekipman için de dışa bağımlılık söz konusudur. Çalışma, özellikle bu konulara odaklanmış ve dış kaynak bulma sürecinde DP iktidarının uluslararası alanda ele almış olduğu aksiyonlar, Dünya Bankası başta olmak üzere diğer yabancı kredi kaynaklarının tutumları, projelerin ilk safhasında yer alan müşavir firmalarla ilişkiler arşiv belgeleri ışığında analiz edilmeye çalışılmıştır. Barajların proje, ihale, inşaat süreçleriyle eleman ve ekipman tedarikinde gerekli olan finansmanlar, krediler ve bu kredilerin geri ödeme koşulları incelenmiştir. Çalışmanın bu yönüyle özellikle DP döneminin iktisat politikalarıyla ilgili yapılacak olan çalışmalara da fayda sağlayabileceği düşünülmektedir.

Büyük su işleri için dış desteklere ihtiyaç duyulmasının temel gerekçeleri bu makalede tespit edilmeye çalışılmış, bazı büyük projeler için alınan dış destekler, süreç içerisinde yapılan müzakereler ve bu müzakerelerin nasıl neticlendiği ve projelere nasıl yansıtıldığı tahlil edilmiştir. Bu bağlamda Seyhan Barajı ve Hidroelektrik Tesisleri Projesi başta olmak üzere Gediz, Demirköprü, Kemer barajları ve Hidroelektrik Tesisleri, Hirfanlı Barajı ve Hidroelektrik Tesisleri, Keban Barajı ve Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ele alınmıştır. Böylece konu ile ilgili genel bir kanaat oluşması amaçlanmıştır. Bunların dışında kalan diğer projeler makalenin hacmini oldukça genişleteceğinden ya hiç değinilmemiştir ya da kısmen atıflarda bulunulmuştur. Bu çalışmada yer verilemeyen projeler ile ilgili yapılacak müstakil çalışmalarla da literatür zenginleştirilebilir.

1. Büyük Su İşleri İçin Kredilere İhtiyaç Duyulması, Türkiye'nin Uluslararası Düzeyde Girişimleri ve Müzakere Süreçleri

Demokrat Parti iktidarının büyük su işleri konusunda ortaya koymuş olduğu projeler kapsamında büyük barajların yapılmasının planlandığı, bunlardan bir kısmının ise DP iktidarından sonra tamamlanabildiği

görülmektedir². Cumhurbaşkanı Celal Bayar da konuşmalarında sıklıkla, yapılan büyük barajlar sayesinde ülkenin elde etmiş olduğu kazanımları ifade etmiştir. Bu çalışmanın asıl konusu barajların sağladığı kazanımlar olmadığı için bu konuya yer verilmemiştir. Yine DP dönemindeki baraj inşaatları ile ilgili ayrıntılı bilgilere Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın bütçe görüşmelerinde yaptığı konuşmalardan ulaşmak mümkündür (Evsile, 2021, s. 244-260). Polatkan'ın konuşmalarındaki ayrıntılara değinmeden sadece 1950-1960 yılları arasında yapılan barajların maliyetlerini göstermek bu konuda genel bir kanaat oluşturacaktır:

Tablo 1: 1950-1960 Yıllarında Tamamlanan Barajlar

Barajlar	Maliyeti (TL)	Barajlar	Maliyeti (TL)
Kesikköprü Barajı	153.000.000	Sarıyar Barajı	274.000.000
Almus Barajı	132.000.000	Kemer Barajı	316.200.000
Mamasin Barajı	17.900.000	Ayrancı Barajı	28.400.000
May Barajı	11.800.000	Damsa Barajı	2.500.000
Altınapa Barajı	9.700.000	Demirköprü Barajı	368.800.000
Apa Barajı	19.700.000	Hirfanlı Barajı	415.700.000
Seyhan Barajı	428.100.000	Sille Barajı	6.200.000

Kaynak: Güner, 1978, s. 72-73.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere sadece sulama amaçlı yapılan barajların yanı sıra Türkiye'nin sanayileşmesi adına gerekli olan enerji alt yapısını oluşturma ve ucuz enerji elde etmek için büyük projeler hazırlanmış ve maliyetleri her ne kadar büyük miktarlara ulaşmış olsa da uzun vadede sağlayacakları kazanımlar göz önüne alınarak bu projeler hayata geçirilmiştir.

² Tablo 1'de 14 barajın isimleri ve maliyetleri görülmektedir. 1960 Mali Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni ile ilgili görüşmelerde Maliye Vekili Hasan Polatkan'ın konuşmasında vermiş olduğu sayı 19'dur (TBMMTD, 23.02.1960, s. 2249). Osman Sait Dikilitaş ise basılmamış doktora tezinde, 19 sayısının doğru olmadığını ifade etmiştir. Dikilitaş, elde etmiş olduğu bilgiler doğrultusunda bu konuda resmi söylemlerde de çelişki olduğunu ifade etmiş, Bayındırlık Bakanlığı tarafından 1993 yılında yayımlanan bir yayını (Cumhuriyetin 70. Yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, s. 259.) referans olarak göstermiştir. Burada ihale aşamasında yer alan bazı barajların kategorize edilmediği, netice olarak Demokrat Parti devrine 16 barajın işlenmesinin daha doğru olacağı tespitini yapmıştır (Dikilitaş, 2007, s. 440). Dikilitaş, buna ilave olarak 1960 yılına kadarki barajlar hakkında son bir bilgi notuna da yer vermiştir. Bu bilgi notunda yer alan barajlar için bent ifadesinin kullanılmasının daha doğru olacağı yönündeki bir kanaate de dikkat çekmiştir (Dikilitaş, 2007, s. 440).

Demokrat Parti döneminde başlanılan, bitirilen veya bitirilme aşamasında olan barajlar hakkındaki sayı tartışmalarının³ yanı sıra dönem itibariyle Türkiye gündemini oldukça meşgul eden ve daha ciddi olarak değerlendirilebilecek konu, genelde su işleri, özeldede barajlar ile ilgili hizmetlere harcanan para ve maliyet rakamlarıdır. DP politikalarını eleştiren kimi çevrelere göre; geri dönüşüm oranı düşük yatırımlar olarak görülen çeşitli ihtiyaçlar için ithalata yönelim, köprü ve baraj yatırımları gibi projeler kapsamında alınan plansız dış borçlar (Ergun, 2017, s. 183) büyük sıkıntılar doğurmuştur. Özellikle projelerin keşif bedelleriyle maliyetleri arasındaki büyük farklılıklar da meclis gündemine taşınmış ve tartışma konusu olmuştur. Örneğin Seyhan Barajının 96.000.000 lira keşif bedeli olduğu halde harcanan paranın 428.184.000 liraya, Sarıyar Barajının 120.000.000 lira keşif bedeli olduğu halde 272.000.000 liraya, Hirfanlı Barajının 100.000.000 lira keşif bedeli olduğu halde 416.000.000 liraya, Kemer Barajının 90.000.000 lira keşif bedeli olduğu halde 316.000.000 liraya ulaşmış olduğu ifade edilmiştir (TBMMTD, 26.02.1960, s. 686). Buradaki farklılıklar, dikkat edileceği üzere ciddi seviyelerdedir. Bilhassa muhalefet nezdinde rakamlar arasındaki bu büyük farklılıkların asıl sebebi, iktidarın propagandasının doğurduğu kaçınılmaz sonuçlar şeklinde değerlendirilmiş, hükümetin büyük işleri ucuz fiyatlarla meydana getirdiğinin propagandasını yapmak için keşif sırasında gerçek rakamları söylememiş olduğu üzerinde durulmuştur. 1958 ve 1960 yılı bütçe görüşmelerinde Nafia Vekili Tevfik İleri'nin vermiş olduğu bilgilerden yola çıkıldığında rakamlar arasındaki farklılıkların temel sebebi de anlaşılabilir. Zira İleri'nin değindiği temel mesele kur farkıdır. Tevfik İleri, bazı barajların ihale bedelleri ile maliyetlerini örnek vermiş, büyük projelerin maliyetlerinde bu türden farklılıkların oluşmasının doğal olduğunu vurgulamıştır. Projelerin başından itibaren karşılaşılabilecek tüm maliyet kalemlerinin net bir şekilde öngörülebilmesinin ne Türkiye'de ne de yabancı bir ülkede mümkün olamayacağını ifade etmek suretiyle bilhassa muhalefetin eleştirilerine cevap vermeye çalışmıştır (Mete, 2023, s. 217).

DP içerisinde yer alan ve daha sonra da DP dönemini analiz eden eserler kaleme alan kimi isimler ise muhalefetin en güçlü ismi olan İsmet İnönü'nün, DP'nin girişmiş olduğu büyük yatırımları, "*vatandaşları aldatmak için uydurma temeller*" olarak nitelendirip alaya aldığı (Sarol, 1983, s. 235) ifade etmişlerdir. Menderes, başta İsmet İnönü olmak üzere muhalefetin DP icraatlarına yönelik eleştirilerine karşı çeşitli yurt gezilerinde kimi zaman oldukça sert açıklamalar yapmıştır. Seyhan Barajı ile ilgili yaptığı bir konuşmada Menderes, muhalefettekileri "*büyük eserleri inkâr etmek ve gayri millî boykotajlıkla*"⁴ itham etmiş, "*Bu barajı ehemmiyetsiz hatta zararlı göstermek isteyenler; iddialarının iflas ettiğini kendi vicdanlarında hissedeceklerdir*" demiştir (Milliyet, 09.04.1956, s. 1). Daha önceki yıllarda Ulus gazetesinde Seyhan Barajı'nın temel atma törenine yönelik verilen bir haberde, CHP hükümetleri zamanında projesi yapılan, inşası için teşebbüse geçilen Seyhan Barajı'nın, halkın önüne bir DP başarısı olarak sunulması sert bir şekilde eleştirilmiştir (Ulus, 26.10.1953, s. 1). Şevket Süreyya Aydemir ise Menderes'in projelerinin halk nezdinde teveccüh görmesinin yegâne sebebinin yol, baraj, fabrika tesisleri gibi çok cepheli, karışık bazen de uzun vadeli bu tür işleri Menderes'in halka, halkın istek ve ihtiyaçlarına bağlayarak sunması olduğunu belirtmiştir (Aydemir, 2000, s. 209).

2. Seyhan Barajı ve Hidroelektrik Tesisleri

Literatüre "*Büyük Su İşleri*" olarak geçen projeler zaman, teknoloji, uzmanlık, yeterli personel ve en önemlisi de ekonomik bakımdan güçlü olmayı gerektiren projeler olduğu için DP hükümeti, bu çaptaki işlerin gerek proje ve etüt gerek yapım aşamalarında uluslararası girişimlerde bulunmak zorunda kalmıştır. Dönem

³ Bknz: Dipnot 2.

⁴ "Boykotajlık" kelimesi gazetede geçtiği haliyle verilmiştir.

itibariyle DP'nin en büyük baraj projesi özellikle Çukurova bölgesini taşkınlardan kurtarmak⁵, geniş tarım arazilerinin sulanmasını sağlamak ve ucuz elektrik enerjisi elde etmek gibi amaçları haiz bulunan Seyhan Barajı Projesidir ve projeden beklentiler son derece üst seviyededir. Zira projenin Çukurova'yı Nil Deltası'ndan daha feyizli ve daha zengin bir duruma getireceği inancı hakimdir (Cumhuriyet, 26.10.1953, s. 1). Seyhan Barajı ve Hidroelektrik Tesisleri Projesi'nden asıl amaçlanan ise yılda 284 milyon kilovat saat enerji ve bu enerjinin getirisi olacak 56.800.000 lira gelir, su taşkınları sebebiyle yılda 7.500.000 lira zararın önlenmesidir. Ayrıca barajın Seyhan sularını toplamak suretiyle Çukurova'da 154 hektarlık araziye sulayabileceği hesaplanmıştır (Milliyet, 09.04.1956, s. 1).

Seyhan Projesi'nden beklenenleri gerçekleştirmek için ilk etapta gerekli incelemeleri yapmak üzere International Engineering Company ile bir anlaşma imzalanmış ve Türkiye'ye gelen Amerikalı uzmanlarla birlikte etütlere başlanmıştır. International Engineering Company, 1949 yılında *Aşağı Seyhan Vadisi'nin Ekonomik Etüdü* başlığını taşıyan raporunda; taşkın önleme, sulama ve enerji üretimi konularını ayrı ayrı ele almış ve daha sonra bu amaçları kapsayan büyük bir proje hazırlamıştır (BCA, 30.1.0.0/74.469.3). Firmanın hazırlamış olduğu bu proje, Amerika'nın önde gelen uzmanları arasında yer alan Dr. Gavage, Prof. Terzaghi ve Mr. Cotton'a da kontrol ettirilmiş, bu isimlerin konu hakkında fikir ve tavsiyeleri talep edilmiştir. Uzmanlar, projenin teknik bakımdan mükemmel bir eser olduğuna dair kanaatlerini belirtmişlerdir (Madendağ, 2018, s. 62).

Hükümet yetkilileri taşkın koruma, sulama ve enerji elde etmek amaçlarını taşıyan projenin uygulanması için kurulacak tesislerin toplam maliyetini 150.000.000 lira olarak hesap etmişlerdir. Bu maliyetin takriben 90.000.000 lirası iç, 60.000.000 lirası ise dış ödenek olarak belirlenmiştir⁶. Bir taraftan iç finansmana ait tedbirler alınırken bu tür projelerin önünde en büyük engel, kuşkusuz dış desteğin sağlanmasıdır. Daha önce belirttiğimiz gibi hükümet, büyük su işlerinin hayata geçirilmesi için mutlak surette dış desteğe mecbur kalmıştır. Bu bakımdan DP yönetiminin önünde, projelerin dış krediye denk gelen miktarlarının alınması için Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası (MİKB) yetkililerinin ikna edilmesi gibi bir zorluk da doğmuştur. Banka tarafından incelenen Türkiye'deki üç proje arasında yer almış olan Seyhan Nehri üzerindeki baraj projesi, tahmin edilenden birkaç kat fazla masrafa yol açacağından söz konusu masrafları kesin olarak belirleyebilmek için baraj bölgesinde daha fazla etüde ihtiyaç duyulmuştur (Ulus, 27. 09. 1950, s. 2). Türk yetkililerin, MİKB yetkilileriyle adeta mücadele haline gelecek müzakereleri sürecinde yaşananlara ise aşağıda yer verilmiştir. Ancak bundan önce iktidar tarafından müzakere süreci için nasıl bir hazırlık yapıldığına değinmekte fayda vardır. Menderes, projenin dile getirildiği ilk zamanlarda muhtemelen iç politika hassasiyetiyle MİKB olmaksızın bu projeyi gerçekleştirebileceğini iddia etmiştir. DP Mersin İl Kongresinde yapmış olduğu konuşmada; *"Milletlerarası Kalkınma Bankasının hesabı nedir bilmiyoruz. Fakat biz kendi hesabımızı başkalarından daha iyi biliriz. Eğer onların hesaplarına uygun gelmiyorsa ve bu mühim işin yapılmasına sermayeleri ile iştirak etmek istemezlerse biz kendimiz yapmasını bileceğiz. Çukurova'yı bütün bir vatan verimliliğine yükseltmek gayemizdir"* (Ulus, 28. 05. 1951, s. 2). Ancak büyük projelerin dönemin Türkiye'sinin öz imkanlarıyla bitirilebilmesi mümkün değildir ve mutlak suretle dış yardıma ihtiyaç söz konusudur. Bu bağlamda dış destek konusunda ilk akla gelen Marshall Planı çerçevesinde sağlanmaya çalışılan

⁵ Baraj tamamlanmadan önceleri Seyhan ve Ceyhan nehirleri zaman zaman taşkın vermiş, bu taşkınlardan büyük zararlara yol açarken halkta panik de oluşturmuştur. Taşkınlardan esnasında çoğu mahallenin boşaltılmış olduğu dönemin basın organlarına da yansımıştır (Demokrat İzmir, 10.02.1953, s. 1).

⁶ Ömer Mete de yayınlanmamış doktora tezinde özellikle arşiv kayıtlarına giren belgelerdeki rakam farklılıklarına dikkat çekmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Mete, 2023, s. 222-223).

kredilerdir. İkinci Dünya Savaşı'nın nihayetinde dünya genelinde liberal ekonomi anlayışı hızla yayılmış, Amerika Birleşik Devletleri'nin devreye girmesiyle ortaya çıkan bu anlayış, Türkiye'yi Marshall yardımları vasıtasıyla etkisi altına almıştır (Erdoğan, 2020, s. 257). Hatta Marshall yardımları, DP iktidarının başarılı geçen ilk dört yılında özellikle tarım ve sanayi alanlarında yapılan yatırımlar ve desteklemelerde önemli bir rol oynamıştır (Dokuyan ve Yüksel, 2020, s. 18). Taner Timur'a göre Türkiye'nin yeri aslında Truman Doktrini ve Marshall Planı ile belirlenmiştir. Süreç içerisinde Türkiye ile ilgili hazırlanan raporlar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Türk- Amerikan ilişkilerinin anlaşılmasında önemli argümanlar olarak değerlendirilebilir (Timur, 1991, s. 71). Ancak Türkiye, diğer devletlere sağlanan veya sağlanması planlanan yardımlardan tam anlamıyla fayda görememiştir. Bu gerçeklik, Adnan Menderes'i de derinden rahatsız eden bir durum haline almıştır. Dönemin Bursa Milletvekili Mithat San'ın konu ile ilgili olarak Menderes'i bilgilendiren bir yazısı (muhtırası) dış destek meselesindeki en önemli engeli ya da daha doğru bir ifadeyle Türkiye'ye karşı takınılan tavrı göstermesi açısından son derece dikkate değerdir. Mithat San'ın ifadelerine göre Türkiye, Marshall ve diğer yardımlardan en az faydalanan ülkelerle bile kıyas edilemeyecek derecede cüz'i bir fayda sağlamaktadır. İngiltere ve Fransa'nın aldığı yardımların Türkiye ile kıyaslanamayacak ölçüde büyüklüğüne vurgu yapan Mithat San, Türkiye nüfusunun üçte birini dahi oluşturmayan Yunanistan'ın Türkiye'ye yapılan yardımın on katından fazlasını almasını eleştirmiştir (BCA, 30.1.0.0/50.301.7).

Mithat San, diğer ülkelerin Marshall Yardımı işini takip etmek için sadece bir bakanlık ihdasıyla yetinmediklerini ayrıca birinci sınıf devlet ileri gelenlerini, dışişleri bakanlarını ve başbakanlarını görevlendirdiklerini Menderes'e ihtar etmiştir. Bu bağlamda Mithat San, MİKB'den istenilen miktarlarda kredilerin alınması için adı geçen bankanın birinci derecede yetkilileriyle temas edecek bugünkü hükümette vazife almış bir şahsın görevlendirilmesini ayrıca bu konuyu teknik, ekonomik ve mali noktalardan mükemmel bir surette savunacak derecede geleneğe vakıf uzmanlardan oluşan bir heyetin belirlenmesini istemiş ve bu suretle meselenin halledilebileceğine inanmıştır. Mithat San'ın bu düşüncelerinin Menderes tarafından dikkate alındığı ve derhal faaliyet safhasına geçilmiş olduğu, MİKB ile müzakerede bulunacak bir yetkin heyetin oluşturulmasıyla anlaşılmaktadır. Özellikle Mithat San, söz konusu kredilerin sağlanmasının kolaylaştırılması adına bazı diplomatik argümanların ön plana çıkarılmasını istemiştir. Bu argümanlardan en kuvvetli olanı ise Kore Harbi'ne Türkiye'den asker gönderilmiş olmasıdır. Mithat San'a göre bu gelişmeyle Türk Milleti Amerika halkının ve devlet adamlarının *"kalplerini fethetmişlerdir"*. Böylece Marshall Yardımı gibi MİKB da Amerikan Dışişleri'nin elinde bulunduğu bunlardan tam anlamıyla yararlanılabilecektir⁷.

Adnan Menderes'in yardımlar konusundaki şikayetleri uzun süre devam etmiştir. Planlanan yardımları alamayan Menderes, kredi bulma mücadelesi yürütürken içeride de muhalefetin eleştirilerine cevap vermek zorunda kalmıştır⁸. Kredi konusunda eleştirilerini ise dışarıdan gelebilecek tepkileri engellemek için

⁷ Mithat San, muhtırasında Menderes'e hitaben şu ifadelerle yer vermiştir: *"Yardım mevzuunu şahsen ele almanızı, memleket kalkınmasının Demokrat Parti'nin muvaffakiyetinde tetevviç etmesini (taçlandırılması) görmekten başka hiçbir emeli ve arzusu olmayan bir milletvekili sıfatıyla bizzat sizden ehemmiyetle rica ederim"* (BCA, 30.1.0.0/50.301.7). 1954 seçimlerinden sonra Amerika'ya giden Menderes, Marshall Yardımı kapsamında her yıl alınan 80-100 milyon dolara ek olarak 300 milyon dolar talep etmiştir. 1954'den 1958'e kadar bu 300 milyon dolarlık kredi konusu zaman zaman basına yansımış, kredinin alınamaması hükümetin başarısızlığı gibi gösterilmiştir (Demirer, 2012, s. 374).

⁸ Seyhan Barajı'nın iktidarla muhalefet arasındaki çekişmelerde oldukça öne çıkan bir argüman olduğu bilinmektedir. Bu çalışmanın ana konusu söz konusu tartışmalar olmadığından ayrıntılara girilmemiştir ancak yer yer kısaca atıflarda bulunulmuştur. Barajın açılışında konuşan Menderes'in konuyu bir anda muhalefete karşı alınacak tedbirlere getirmiş olması dikkate değerdir. Bununla birlikte Celal Bayar'ın açılış konuşması sırasında şu ifadeleri kullanmış olması da gözden kaçırılmamalıdır: *"Bugün konuşmayacağım çünkü eserlerimiz konuşacaktır. Bugün burada siyasi bir konuşma yapmaya gelmedim. Siyasi konuşmanı zamanı gelince elbette yapacağım. Buna kimse mani olamaz"* (Cumhuriyet, 09. 04. 1956, s. 5).

son derece diplomatik bir üslupla dile getirmiştir. İfadelerinde dikkat çeken hususlardan birisi, Türkiye'nin demokratik kalkınma yolunda olduğunu sıklıkla vurgulamasıdır. Bu da ülkenin istikametini batılı kalkınma modellerine göre şekillendirmeye çalıştığının bir çeşit ifadesidir. Özellikle Türkiye'nin Mısır ile karşılaştırılmasında Menderes, batı medeniyetinin yolunda hatta batılıların arzu ettiği bir Türkiye inşasında olduklarını açıkça beyan etmiştir. Bu durum, 24 Ocak 1956 tarihinde DP Grubu'nda yapmış olduğu konuşmasından da anlaşılmaktadır:

“Son hadiseler arasında dikkatinizi çekmiştir muhterem arkadaşlarım: Mısır'da bir Asvan (Asuan) Barajı yapılmıştır ve Mısır'da bir envestisman (yatırım) yapmak lazım geliyor. Şimdi bunun iki yüz milyon dolarını Beynelmül Kalkanma Bankası, iki yüz milyon dolarını İngilizler; iki yüz milyonunu bilmem kim on senede taksim edecekler; belki yapacaklar; bunlar bu suretle temin edecekler. Şimdi bize bilgisizlik, başarısızlık falan isnat edip de bize yardım yapılmamasının yerinde olduğunu ispata çalışanlar vicdanlarıyla baş başa kalıp düşünmek mecburiyetindedirler. Acaba Mısır'da demokratik idare tekâmül derecesine mi varmıştır? Acaba Mısır'ın dış politikası garbın ve sulhperver milletlerinin gayelerini ve hedeflerini anlar bir istikamet mi göstermiştir? Acaba Mısır, şimdiye kadar hizmetleri halka götürmek, memlekette refah ve saadeti temin etmek için küçük bir gayret mi sarf etmiştir? Beynelmül Kalkanma Bankası iki yüz milyon dolar verecek. Biz yalnız Adama Barajı'nın yapılması için lazım olan istikrazı kabul ettirmek hususunda senelerce uğraştık...Dediler ki size bir baraj yeter; Seyhan barajınız yeter. Ondan sonra muhterem arkadaşlar biz Seyhan Barajından daha mühim 4 barajı daha ihale ettik. Ama başka kaynaklardan ve başka suretlerle temin ettiğimiz imkanlarla yaptık bunu...” (TBMM, DP Meclis Grubu Müzakere Zabıtları, 24 Ocak 1956, s. 108-110).

16 Şubat 1952 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından alınan kararlarla Seyhan Barajı ve elektrik tesislerinin proje, finansman ve işletilmesiyle ilgili bir yol haritası belirlenmiştir. Buna göre MİKB ile yapılacak olan kredi anlaşmasında borçlu olarak hazinenin gösterilmesine karar verilmiştir. Projeye dahil olan baraj ve elektrik tesislerinin inşası Bayındırlık Bakanlığının sorumluluğuna verilmiştir. İnşaatın sonunda barajın devletin mülkiyetinde kalması ve işletmesinin Bayındırlık Bakanlığınca yönetilmesi, barajdan tefriki maddeten mümkün olan elektrik tesislerinin ise protokolde açıklanan esaslara göre teşkil olunacak bir anonim şirkete devredilmesi ve bu şirket tarafından işletileceği belirtilmiştir. İnşaatın iç finansmanı için gerekli görülen tahmini 30.000.000 liradan 14.000.000 lira, ileride devredilecek elektrik tesislerine karşılık avans olarak anonim şirketten alınacak, geri kalan ise gelecek yılların bütçelerinden karşılanacaktır (BCA, 30.18.1.2/128.13.13). Burada dikkat çeken nokta, 1951 yılında yukarıda adı geçen firmaya yaptırılan projede iç finansman tutarının 90.000.000 lira olarak belirlenmesine karşın hükümetin bu meblağı 30.000.000 lira olarak göstermesidir. DP iktidarının bu tutumu, muhalefetin eleştirilerinin dayanağı olan; DP yöneticilerinin büyük işleri ucuza yaptırdıklarını öne sürerek propaganda malzemesi haline getirdiklerine yönelik iddialarını da kuvvetlendirmektedir.

Dünya Bankası'na 40.000.000 dolarlık bir kredi için yapılan başvurunun ilk aşamasında, Ankara'ya gelen banka heyetinin bu meblağı vermeye razı olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira dönemin Hazine Genel Müdürü Burhan Ulutan, mevcut durumun Türkiye'nin aleyhine beslenen niyetlerin göstergesi olduğuna dikkat çekmiştir. Ulutan'ın çevresine; *“O zaman Dünya Bankasının elinde 10.000.000.000 dolar var ve her tarafta bahşiş dağıtıyor. Ama bize 40.000.000 dolar vermek istemiyor. Çünkü orada pamuk üreteceğiz. Amerikan*

pamuğuna rakip olacağız. Bilmem arz edebildim mi?” dediği dahi nakledilmiştir. Kredi ile ilgili bankanın olumsuz tavır sergilemesi üzerine Adnan Menderes’in bankanın müdür muavini olan Mr. Garner’e hitaben: “*Sen gittin gördün mü orayı? Neden böyle rastgele konuşuyorsun?*” ifadeleriyle oldukça sınırlenerek kendisini kovduğu nakledilen rivayetler arasında yer almıştır (Birand, Can vd., 2006, s. 82-83). Bu çekişmelerin sonucunda araya Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Truman’ın girmiş olduğu da dikkat çekmektedir.

Truman’ın etkisiyle müzakerelerin tekrar ılımlı bir havada ilerlemeye başlamasından sonra Dünya Bankası’nın daha önce 1951 yılı aralık ayı içinde Türkiye’ye göndermiş olduğu heyetin başkanı Mr. Iliff, projeye kredi sağlanması konusunda bankaya olumlu görüş sunacağını, kuvvetli bir ihtimalle de şubat ayının ilk haftasında bankanın Türk Hükümetine prensip mutabakatını bildirerek projenin teknik müzakerelerini yapmak üzere bir heyeti Washington’a davet edeceğini ifade etmiştir. Mr. Iliff, Amerika’ya hareketinden önce de Türk yetkililere bir muhtıra vermiş ve burada belirtilen hususların Türk Heyeti tarafından cevaplanmasının kredi görüşmelerinde kolaylık sağlayacağını vurgulamıştır (BCA, 230.0.0.0/3.9.5). Bahsedilen sorulardan projenin teknik ve ekonomik yönlerine ait cevaplar projenin etütlerini yapmış olan Elektrik İşleri Etüt İdaresi (E.İ.E) tarafından hazırlanmıştır⁹. Türk Hükümeti yetkililerinin bu hazırlıkları üzerine Mr. Iliff olumlu rapor yazmış ve Türk Heyeti Amerika’ya davet edilmiştir (BCA, 230.0.0.0/3.9.5).

7 Mart 1952 tarihindeki Bakanlar Kurulu toplantısında, Seyhan Barajı’nın finansmanı için MİKB ile Washington’da yapılacak müzakerelere Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin, Büyükelçilik Müsteşarı Melih Esenbel, Maliye Bakanlığı’ndan Müsteşar Mehmet İzmen, Hazine Genel Müdür Muavini Münir Mostar, Bayındırlık Bakanlığı’ndan Elektrik İşleri Etüt İdaresi Genel Direktör Vekili Yüksek Mühendis Emin Yümer’in katılmalarına ve heyete adı geçen Büyükelçilik Maliye Müşaviri Nahit Alper’in müşavir olarak iştirak etmesine karar verilmiştir (BCA, 30.18.1.2/128.18.10). Bu karara ek olarak 6 Haziran 1952 tarihindeki toplantıda ise Seyhan Barajı’nın inşası için MİKB ile mutabık kalınan kredi anlaşması ve buna bağlı vesikaları imzalamak üzere Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin yetkili kılınmıştır (BCA, 30.18.1.2/129.45.18). Böylelikle daha önce belirtildiği üzere Mithat San’ın uluslararası mücadele edebilecek çapta deneyimli kadro veya heyet oluşturulması konusundaki isteği de bir bakıma gerçekleşmiştir.

Müzakerelerle ilgili olarak Bayındırlık Bakanlığı’ndan Elektrik İşleri Etüt İdaresi Genel Direktör Vekili Yüksek Mühendis Emin Yümer’in 22 Mart 1952 tarihinde Washington’dan verdiği malumat, kredi sağlama konusunun adeta milli bir mücadeleye dönüştüğünün kanıtı gibidir (BCA, 30.1.0.0/74.469.4). Banka ile müzakereler 14 Mart 1952 tarihinde başlamıştır. Yümer, Seyhan Projesi’nin teknik, ekonomik, mali ve idarî yönleri hakkında bankanın daha önce gayri resmî olarak bildirmiş olduğu sorular hakkında resmi mütalaanın

⁹ Elektrik İşleri Etüt İdaresi’nin çalışmalarında doğrudan veya dolaylı yollardan yabancı mecralardan yardım almış olduğu bilinmektedir. Mesela 1952 yılında idarenin, köylere elektrik verilebilmesi için hazırlanmış olduğu program kapsamında elektrik işlerinde uzmanlaşmış devletlerin tecrübelerinden yararlanabilmek amacıyla başvurduğu kurumlardan birisi Birleşmiş Milletler Teknik Yardım Teşkilatı’dır. Yapılan incelemeler sonucunda gerekli malzeme ve aletlerin ülkede üretilebilmesine gerek duyulmuştur. Bu sebeple transformatör ve izolatör kurulması planlanmıştır (Özer, 2013, s. 257). *Milliyet* gazetesinin bir haberine göre de Türk Hükümeti ile karşılıklı güvenlik teşkilatı arasında 24 milyon liralık anlaşma gereğince 7 proje hazırlanmıştır. Bu projelerden birisi de “Sulama işlerinin geliştirilmesi ve suların faydalanma adımı taşımaktadır. Bu projenin gayesi çiftçilere mevcut suların kullanılması ile ilgili olarak gerekli teknik yardım ve ekipman temin etmektir (Milliyet, 11.03.1952, s. 1,7). Bu şekilde teknik yardım ve ekipman desteği ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Birleşmiş Milletler Teknik Yardım İdaresi, Türkiye’de köylere elektrik verilmesini sağlayacak kapsamlı bir plan üzerinde çalışmak üzere 4 mühendisi görevlendirmiştir. Bu mühendisler elektrifikasyon planı ile ilgili olarak tetkiklerde bulunacak ve hükümetin emrinde çalışacaklardır. Gruba BM teşkilatının Avrupa Bölgesi İktisat Komisyonu Elektrik Enerjisi Komitesi Sekreteri Pierre Sevette de dahil olmuştur (Milliyet, 11.02.1954, s. 7). Elektrifikasyon işleri kapsamında DP’nin iktidara geldiği 1950 yılında 43 köyde elektrik varken bu sayı 1960’a gelindiğinde 257’ye ulaşmıştır (Ceyhun, 1979, s. 33). 1950’li yıllardan itibaren elektrik enerjisi üretimi sağlayan tesislerinin kurulumu kısmen ve işletilmesi ise tamamen yerli mühendisler tarafından sağlanmıştır. (Yıldız, 2015, s. 174). Böylelikle teknik personel açısından dışa bağımlılık azaltılmaya çalışılmıştır.

açıklanmasını talep etmesi üzerine Ankara'da İngilizce olarak hazırlanan raporun, Türk Heyeti tarafından 15-16 gün tetkik edildiğini ve sonuçta banka ile yapılacak müzakerelere bu raporun esas teşkil etmek üzere verilmesi konusunda anlaşıldığını belirtmiştir. Banka, bu rapora ilave olarak Seyhan Projesi'nin tatbik sahasına konulması hakkında Bakanlar Kurulu'nun 16 Şubat 1952 tarihli karnamesini ve eki olan protokolü, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü kanun tasarısını, su işleri tahsisat kanunlarını, Çukurova Elektrik Türk Anonim Ortaklığı statüsü ile hissedarlar listesini¹⁰, şirketle imzalanacak imtiyaz anlaşması tasarısını İngilizceye tercüme ederek kendilerine verilmesini talep etmiştir.

İlk etapta Dünya Bankası, istikraz faiz haddi hakkında bir rakam bildirmemiş olsa da dönem itibarıyla ABD'de faiz haddinin yüksek seviyelerde olduğunu bildiren Yümer, bankanın son defa çıkarmış olduğu tahvilleri Kanada'da %4 ile plase¹¹ edebildiğini dolayısıyla da bu orana bankanın komisyonu da ilave edeceğinden yapılacak ikrazın en aşağı % ¾ faizle alınabileceğini tahmin ettiğini belirtmiştir (BCA, 30.1.0.0/74.469.4). Bununla birlikte bankanın istikraz müddetini 25 sene olarak kabul edebileceği düşünülmüştür. Banka, heyetin sunduğu raporda belirttiği 22.241.000 dolar dış finansmana ait keşif bedeline olağandışı giderler karşılığı olarak %15 teçhizat fiyatlarında siparişi müteakip olası artışlara karşılık olarak da 700.000 lira ve 800.000 dolar ilave edilmesini teklif etmiştir. Heyetin, ihtimal dahilinde görülen olağandışı masrafların gerçekleşmemesi halinde bu maksatla konulan tahsisatın başka işlere kullanılıp kullanılmayacağına yönelik sorusuna bankanın cevabının (BCA, 30.1.0.0/74.469.4) olumsuz olması da kayda değer bir durumdur.

Banka, projenin tatbik mevkiine konulması için derhal harekete geçilmesini ve bu maksatla ilk iş olarak bir müşavir mühendis firmasının angaje edilmesini teklif etmiştir. Bankaya göre bu suretle 1952 Temmuz'unda işe başlanarak 1953 başında temel hafriyatına girişmek mümkün olacaktır. Ancak bu hususta bankaya heyetin salahiyeti bulunmadığı bildirilmiş, kredi anlaşması imzalandıktan sonra müşavir mühendis firmasının seçilmesi işine Bayındırlık Bakanlığınca tevessül olunacağı ifade edilmiştir. Banka bu cevaba memnun olmamış, bu takdirde inşaat programının bir sene geri kalacağını ifade ederek daha süratle hareket edilmesini istemiştir. Bankanın, heyeti bu yönde sıkıştırmasının yanı sıra müşavir firma yetkileri konusunda da baskı kurmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Zira banka, bütün inşaat işlerinin idaresini, makine ve teçhizatın satın alınmasını, inşaatın ve imalatın kontrolünü, detay projelerinin ve tatbikat planlarının tanzimini üstlenecek şekilde bir mukavele akdedilmesini istemiştir. Türk Heyeti ise inşaat kontrolünün bizzat ilgili bakanlıklarca yapılacağını ve müşavir firmanın şantiyede sınırlı sayıda uzman gurubu bulundurarak daha ziyade teknik hususlarla meşgul olacağını, tatbikat projelerinin ise müteahhitlerce hazırlanıp müşavir firma tarafından tasdik edileceğini bildirince banka ile kesin bir anlaşmaya varılmamıştır (BCA, 30.1.0.0/74.469.4).

¹⁰ Buradaki hissedarlar kavramını kısaca açıklamakta fayda vardır. Hükümet finansman meselesini halletmek için iç kaynaklardan da olabildiğince yararlanmak istemiştir. Bu bakımdan iç finansman kaynaklarının değerlendirilmesine yönelik bir takım aksiyonlar almıştır. Hesaplamalarda arta kalan açıklar için 100 liralık küpürler halinde hisse senetleri çıkarmayı düşünmüştür. Hükümete göre Amerika'dan temin edilecek sermaye dışında kalan miktarın hepsinin halk tarafından karşılanması gibi bir durum ortaya çıktığı takdirde hükümet payı olan miktarlarda bu hisse senetlerine ilave olarak yine halka intikal ettirilmesi gerekecektir. İnşaatın ıkmalı ve tesislerin faaliyete geçmesine kadar çıkarılacak olan hisse senetlerine belli oranlarda faiz ödenmesi de düşünülmüştür. Hükümet, bu suretle proje tamamlanana kadar halk tarafından bu işe yatırılan paraların aynı zamanda bir gelir sağlamasını amaçlamıştır. Hükümete göre, tesisler faaliyete geçtikten sonra yukarıda bahsedilen faizin yerini işletme kârı alacaktır (Demokrat, 21.02.1952, s. 1,2). Hükümetin bu aksiyonu kısa sürede ülkede yankı uyandırmıştır. Çukurova Elektrik Türk Anonim Ortaklığı hisse senetlerine büyük rağbet olmuştur. Tanınmış iş insanları yüksek miktarlarda taahhütte bulunmuşlardır. Bununla birlikte bölgenin kalkınması bakımından geniş ölçüde kâr temin edeceği muhakkak görülen ortaklığa bilhassa halkın küçük taahhütlerle de olsa katılımı beklenmiştir (Demokrat, 08.03.1952, s. 1, 2).

¹¹ Plase etmek: Bir faaliyette para yatırmak, yatırımda bulunmak, sermaye koymak (www.hukukmedeniyeti.org).

Truman'ın yukarıda belirtilmiş olduğu gibi devreye girmesiyle birlikte kredi, talep edilen 40.000.000 dolardan 25.000.000 dolara çekilmiş ve 1951 yılı itibariyle de serbest bırakılmasına karar verilmiştir. Söz konusu projenin sorumluluğu ise Devlet Su İşleri'nde o dönem henüz genç bir proje mühendisi olan Süleyman Demirel'e verilmiştir¹². MİKB ile 18 Haziran 1952 tarihinde yapılan ve 25.200.000 dolar tutarındaki kredi anlaşmasının onaylanması için gereken kanun tasarısı görüşmelerinde, dönemin Meclis Geçici Komisyon Sözcüsü Himmet Ölçmen, inşaatın yaklaşık olarak 100.000.000 liraya mal olacağını ifade etmiş, inşaatın iç ve dış finansmanla takviye edildiğini belirterek diğer finansal detaylar hakkında bilgi vermiştir (TBMMTD, 20.06.1952, s. 374). Müzakereler esnasında söz alan Seyhan Milletvekili Cezmi Türk, projenin Çukurova'yı tamamen ihya edeceğini anlatmış, Başbakan Adnan Menderes'in kredi temininde bizzat yaptığı çalışmaları övmüş, DP iktidarının bu işi başardığı takdirde ayrıca tebrik edileceğini ifade etmiştir. Seyhan Milletvekili Reşat Güçlü de yaptığı konuşmada, Adanalı olmaktan ziyade ülkenin büyük bir enerji kaynağına sahip olacağından duyduğu haz ve heyecanı belirtmiştir. Mecliste bulunan bütün milletvekilleri tasarı lehinde oylarını kullanmışlar ve tasarı alkışlar arasında ittifakla 20 Haziran 1952 tarihinde kabul edilmiştir (Demokrat, 21. 06. 1952, s. 1).

Seyhan Barajı Projesi ile ilgili olarak MİKB'nin cevaplanmasını istediği sorulardan teknik ve ekonomik yönlerine müteallik cevapların Elektrik İşleri Etüt İdaresi (E.İ.E) tarafından hazırlanmış olduğu yukarıda ifade edilmişti. Projenin inşa ve işletmesi için düşünülen organizasyon, iç finansman kaynakları ve hususi sermayenin iştiraki gibi hususlar ise diğer bakanlıkları da ilgilendirdiğinden bunlar hakkında Dışişleri Bakanlığı'nın çağrısı üzerine yetkili kişiler, Milletlerarası İktisadi İş Birliği Teşkilatı Genel Sekreteri Fatin Rüştü Zorlu nezdinde 25 ve 26 Ocak 1952 tarihlerinde toplanmıştır. Daha önce elektrifikasyon projelerinin finansmanı konusu ile ilgili olarak çeşitli toplantılar yapmış bulunan istişare komitesinin çalışmalarında belirlenen görüşleri de dikkate alınmıştır. Fatin Rüştü Zorlu başkanlığındaki heyet, dış finansman için hesaplanan 22.241.000 dolarlık keşif bedelinin MİKB'den alınacak krediyle karşılanacağını göz önünde bulundurarak bu borcun herhangi bir bakanlık tarafından değil doğrudan doğruya hükümet tarafından üstlenilmesini uygun bulmuştur. Ayrıca inşaatın iç finansmanı için gerekli 30.000.000 liranın ise özel sektörden karşılanmak suretiyle bütçe üzerindeki yükün de hafifletileceği, MİKB'nin de bu görüşü kabul edeceği düşünülmüştür (BCA, 230.0.0.0/3.9.5).

Dünya Bankası'nın ilk etapta projeye kredi konusunda olumsuz yaklaşması ve adeta projenin yapılmamasından yana tavır sergilediği yönündeki eleştirilere -bunlardan birisi daha önce yukarıda belirtildiği üzere Hazine Genel Müdürü Burhan Ulutan'ın eleştirisidir- projeye birlikte elde edilecek kazanımların rakamsal değerleri dikkate alındığında altında yatan gerçek sebebi anlamak mümkün olmaktadır. Zira Ulutan, pamuk üretimini baz alarak elde edilecek kazanımların dünya güçlerinin işine gelmeyeceğini açıkça belirtmiştir. Yapılan hesaplamalar neticesinde elde edilen rakamlar, bir bakıma Ulutan'ı haklı çıkarmaktadır. Planlamalara göre proje bittiği takdirde 144.000 hektar arazinin sulanması sağlanacaktır. Hesaplar ise 1965 senesine kadar yılda ortalama 87.852 hektar arazinin sulanması halinde sulamadan dolayı gelir artışının hektar başına 959 liradan yılda 84.250.068 liraya (30.089.310 dolar) ulaşacağını göstermiştir. Bununla birlikte Seyhan Barajı'nın Çukurova'da 85.000 hektar araziye de taşkınlarından koruyacağı düşünülmüştür. Taşkınların dönem itibariyle bölgede yaptıkları ortalama yıllık zarar 6.464.000 liradır. Getireceği diğer bazı faydalar da ilave edildiği takdirde taşkın kontrolü sayesinde 7.756.800 liralık bir fayda elde edileceği tahmin edilmiştir. Enerji üretimi olarak da 54.000 KW takatindeki santralde yılda 284.000.000 KWH enerji edilebileceği hesaplanmıştır

¹² (Birand, Dündar vd., 2006, s. 82-83). Süreç içerisinde banka yetkililerinin zorluk çıkarmaları, Başbakan Menderes'in bu konudaki net tavır ve Süleyman Demirel'in barajın sorumluluğunu üstlenmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bknz: (Dikilitaş, 2007, s. 436-437).

(BCA, 30.1.0.0/94.587.11). Türkiye için böylesine bir kazanımın emperyalist güçlerin işine gelmeyeceği anlaşılmaktadır. 1956 yılında tamamlanması planlanan bu büyük proje için yapılan masrafların¹³ uzun vadeler dikkate alındığında boşa gitmediği aşıkardır. Zira Seyhan Barajı'nın devreye girmesiyle sulanabilir arazi miktarı 1.500.000 dönüme, taşkından korunan arazi ise 850.000.000 dönüme çıkarılmıştır (Yurtoğlu, 2014, s. 135).

Projelerin yabancı firmalara verilmesi konusunda ise 2490 Sayılı Kanun'un 45. Maddesi hükümlerine göre sınırlı eksiltme yapılması ve "Cost + Fixed Fee" (maliyet + sabit ücret) esasına dayanan bir sözleşme imzalanması esasının kabul edildiği görülmektedir. Fatih Rüştü Zorlu'nun başkanlığındaki heyet, bu prensibe ek olarak yabancı firmaların makul bir kâr karşılığında ve fazla risk altına girmeden bu projelerle ilgilenmelerini sağlamak için oluşturulacak mukavelelerin esaslarının, müşavir mühendis firmalar tarafından etraflıca incelenerek Bayındırlık Bakanlığı tarafından belirlenmesi ilkesini kabul etmiştir (BCA, 230.0.0.0/3.9.5).

Bakanlar Kurulu'nun almış olduğu 3/14482 Sayılı Karar ile Seyhan Barajı ve elektrik tesisleri ile ilgili olarak MİKB'den yapılacak olan kredi anlaşmasında borçlu olarak Hazine'nin gösterilmesine ve istikraz mürettebatının da Hazine tarafından karşılanması karara bağlanmıştır (BCA, 230.0.0.0/3.9.5). MİKB'nin Seyhan Barajı için açmış olduğu 25.200.000 dolar tutarındaki krediden 20.600.000 dolarının sarf edileceği ve 4.600.000 dolarının artacağı tahmin edilmiştir. Bu bakiyenin Demirköprü, Kemer ve Hirfanlı barajları müşavir mühendislik hizmetlerinde ve Demirköprü Barajı için Amerika'dan getirilecek olan ağır toprak hafriyatı makinelerinin %20 peşin ödemesinde kullanılması için de MİKB nezdinde teşebbüse girişilmiştir. Bunun üzerine banka, aşağıda açıklanan formülü teklif etmiş ve bu formül hükümet tarafından uygun görülünce kesin mutabakata varılması için Maliye Vekaleti tarafından Washington Maliye Müşavirliğine talimat verilmiştir. Teklif edilen formül şu şekildedir:

Tablo 2: MİKB'nin Seyhan Barajı için açtığı krediden arta kalan 4.600.000 doların geri ödemesine yönelik teklif ettiği formül

	Geri Ödeme Usulleri	Tutar (\$)
a.	1954 Senesinde Bankaya Ödenmiş Olan Faiz İade Edilecek	663.000
b.	1955 Senesi Faizi Alınmayacak	692.000
c.	1956 Senesi Faizi Alınmayacak	889.000
d.	1957 Senesi Resülmal Tediyeşi Yapılmayacak	749.000
e.	1958 Senesi Resülmal Tediyeşi Yapılmayacak	785.000
f.	1959 Senesi Resülmal Tediyeşi Yapılmayacak	822.000
	Toplam	4.600.000

Kaynak: BCA, 30.1.0.0/75.474.12.

¹³ 1956 yılında tamamlanması planlanan proje için 1 Ocak 1950-31 Aralık 1954 tarihleri arasında yapılmış masraf 20.633.880 lira, 1 Ocak 1955-31 Aralık 1955 devresinde yapılacak masraf ise 31.000.000 lira olarak hesaplanmıştır (BCA, 30.1.0.0/106.668.2).

Yukarıdaki bilgilere göre MİKB'nin sanki bir kolaylık sağlamış olduğu düşünülebilir. Ancak bu konu da açıklığa kavuşturulmuştur. Şöyle ki a ve b şıklarında gösterilen faizler, borç hesabına kaydedilerek 1960 yılından itibaren ödenecek taksitlere dahil edilecekti. C şikkındaki toplam tutar olan 2.356.000 dolar ise genel kredi yükünden düşülecek ve böylece Seyhan kredisi toplamı 22.844.000 dolara indirgenecekti. 4.600.000 doların kullanış şekli de şu şekilde olacaktı:

Tablo 3: MİKB'nin Seyhan Barajı için açtığı krediden arta kalan 4.600.000 doların kullanımına yönelik formülü.

	Artan Tutarın Kullanılacağı Yerler	Tutar (\$)	
a.	Demirköprü Toprak Hafriyatı Makinelerinin %20 Peşin Tediyesi		400.000
b.	Müşavir Mühendislik Masrafları	1954	135.600
		1955	860.000
		1956	860.000
		1957	860.000
		1958	860.000
		1959	599.800
	Toplam		4.575.400

Kaynak: BCA, 30.1.0.0/75.474.12.

Bu durum, projeler için alınan kredilerin ana paraları yanında hükümete büyük oranda faiz külfetleri de getirmiştir. Böylece uzun yıllara yansıtılan bir borçla karşı karşıya kalınmıştır. Ancak Seyhan Barajı kurulurken 10 milyon metreküp toprak kazılmış, 45 metre boyunda ve 40 metre derinliğinde o dönem için dünyanın en uzun sunî gölü meydana getirilmiş, temelinden itibaren 76 metre yüksekliğe sahip bir bentle baraj, dünyadaki büyük barajlar arasında yerini almıştır (Milliyet, 09.04.1956, s. 1).

3. Gediz Demirköprü-Kemer Barajları ve Hidroelektrik Tesisleri

Gediz Havzası'nı kapsayan büyük su projelerinin anahtarı olarak vasıflandırılmış bulunan Demirköprü Barajı, Salihli'nin takriben 25 km kuzeydoğusundadır. 1958 yılında tamamlanması planlanmış bulunan oldukça geniş kapsamlı olan bu projenin, Gediz Havzası'ndaki verimli ovaların taşkından korunmasını, sulanmasını temin edeceği ve ayrıca bent ağzında tesis edilecek olan bir santralle de 69.000 KW takat ile senede 193.000.000 KWH enerji elde edileceği hesaplanmıştır. Ayrıca elde edilecek elektrik enerjisinin İzmir dahil olmak üzere Ege Bölgesi'nin muhtelif şehir ve kasabalarına dağıtılması düşünülmüştür (BCA, 30.1.0.0/106.668.2).

Demirköprü Barajı'nın tamamlanmasıyla Marmara Gölü sistemi ile birlikte 78.000 hektar arazinin sulanmasının mümkün olacağı belirtilmiştir (BCA, 30.1.0.0/94.587.11). Dönem itibariyle verimli ovaların

sıkça yaşanan taşkınlar sebebiyle zarar gördüğü ve bu zararların büyük maddi kayıplara yol açmış olduğu bilinmektedir¹⁴. Yeni baraj sayesinde Ege Bölgesinin feyzan (taşkın) tehlikesinden kurtulacağı vurgulanmıştır (Milliyet, 24.03.1955, s. 1). Nafia Vekili Kemal Zeytinoglu'nun vermiş olduğu bilgilere göre bu baraj sayesinde 700.000 dönümlük arazinin taşkınlardan korunabileceği, 72 metre yüksekliğinde ve 610 metre boyundaki bendin arkasında toplanacak sudan 1.000.000 dönüme yakın arazinin sulanabileceği ve yine bu sudan yılda 2.000.000 KWH enerji üretileceği ve böylelikle ülke ekonomisine 184.000.000 liralık kazanç sağlanacağı hesaplanmıştır (Milliyet, 24.03.1955, s. 7). Projenin büyüklüğüne mütenasip şekilde temel atma töreninin de görkemli olması planlanmış ve bu doğrultuda tedbirler alınmıştır (Cumhuriyet, 23. 03. 1955, s. 5). 7 Haziran 1957 tarihli bir bilgilendirme notundan, projenin gerçekleşmesi için oldukça hızlı hareket edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Hatta bazı durumlarda programlamaların %15 kadar bir fazlasıyla hareket edilmiş olduğu ve işlerin planlanan zamanından daha da önce bitirilebileceği ifade edilmiştir (BCA, 30.1.0.0/74.472.10). Özellikle henüz proje tamamlanmadan dahi hemen her önemli safhada tören yapılması son derece dikkat çekmektedir. İnşaatın ikinci safhasını teşkil eden su toplanması faaliyetine başlanması dolayısıyla da bir tören düzenlenmiştir. Zira su toplanması ile birlikte Gediz Ovası'ndaki taşkınların kontrol edilmesinin yanı sıra sulama faaliyetinin ilk safhasına ulaşılması büyük bir aşama olarak değerlendirilmiştir (Cumhuriyet, 01. 01. 1959, s. 3).

Gediz-Demirköprü taşkın önleme, sulama ve hidroelektrik tesisleri için Elektrik İşleri Etüt İdaresi ile Amerika'nın en tanınmış müşavir mühendislik firmasının müştereken hazırladıkları avan projelere (ön hazırlık projelerine) müsteniden, Gediz- Demirköprü Barajı'nın dış finansmanı için MİKB'den kredi talep edilmesi kararlaştırılmıştır. Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoglu'nun açıklamalarına göre MİKB'ye yapılan müracaata olumlu cevap verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Ekim ayı başlarında banka yetkilileri tarafından Türkiye'ye bir heyet gönderileceği bildirilmiştir. Zeytinoglu, ayrıca bahsi geçen Amerikan firmasının hükümete başvurarak Gediz Barajı inşaatını ve buna gereken dış krediyi taahhüt ve temin edeceğini ifade etmiştir. Devam eden projeler hakkında bilgi veren Zeytinoglu, gelecek yılların daha büyük talepleri için Büyük Menderes üzerindeki Akçay Barajı hazırlıklarını yaptıkları müjdesini de vermiştir (Cumhuriyet, 09. 09. 1953, s. 6). Tesislerin inşası için gerekli görülen takribi 35.000.000 liralık iç finansmanının bir kısmını yerel sermayeden temin etmek amacıyla Seyhan bölgesinde kurulmuş olan Çukurova Elektrik Türk Anonim Şirketi'ne benzer şekilde Ege Elektrik Türk Anonim Şirketi adında bir şirketin kurulması düşünülmüştür. 35.000.000 lira, mütedavil sermaye ihtiyacı göz önünde bulundurularak tespit edilmiştir. Bunun 19-20 milyon lirası umumi sektöre tahsis edilecek, devlet ise mütebaki hisseyi inşaatın ikmalinde şirkete devredilecek olan tesisler karşılığında aynî sermaye şekline getirecek ve mukabilinde hisse senedi alacaktır (Cumhuriyet, 31. 07. 1953, s. 9). Devlet tarafından temin edilmesi gereken 15-16 milyon lira sermayenin ise 6089 Sayılı Kanun ile Bayındırlık Vekaletine verilmiş bulunan tahsisat yetkisinden faydalanılarak gelecek yılların bütçelerinden karşılanması kararlaştırılmıştır (BCA, 30.18.1.2/133.68.3).

Proje kapsamındaki baraj ve hidroelektrik santrali keşif bedeli istimlak masrafları hariç 92.000.000 lira olarak hesap edilmiştir. Bunun takriben 41.500.000 lirası iç ödenek, 50.500.000 lirası (18.000.000 dolar) dış

¹⁴ Bölgedeki taşkınlar oldukça yüksek maddi zararlara yol açmıştır. Hatta Demirköprü Barajı çalışmaları sırasında yaşanan bir sel felaketi zararların boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Barajın geçici seddi, iki gün üst üste yağın şiddetli yağmurlar sebebiyle yıkılmış, santralin temelleri de 15 metre suyun altında kalmıştır. Seddin yıkılması neticesinde barajda 2.000.000 lira civarında bir hasar oluşmuştur. Üç aydan beri temizlenmekte olan asil seddin inşa edileceği 700 metrelik kısım, yıkılan toprak, kil ve kaya parçalarıyla tamamen dolmuştur. Zararın giderilmesi için en az 3-4 aya ihtiyaç duyulmuştur. Hidroelektrik santralinin temeline dolan suyun tahliyesi de 10-15 günlük bir çalışmayla mümkün olabilmiş ve tüm bu çalışmaların inşaatın tamamlanmasını 5 ay geciktireceği ifade edilmiştir (Cumhuriyet, 23. 02. 1958, s. 1-5).

ödenektir. Dış ödenek için müteahhide 9 sene vadeli %5 faizli hazine bonoları ile ödeme yapılmıştır. Santralde ilk ünitenin Nisan 1958'de faaliyete geçirilmesi ve bütün tesislerin Aralık 1958'de tamamlanması planlanmıştır. Proje kapsamında Gediz Vadisi'nde diğer tesislerle birlikte 77.900 hektarlık arazinin sulanacak olması projenin büyüklüğünü göstermektedir. Sulama ile birlikte elde edilen mahsulün iç piyasa değerindeki artış yılda 76.045.000 lira ve dış piyasa değerindeki artış 74.555.000 lira olarak tahmin edilmiştir.

Ülke genelinde DP iktidarı döneminde sulama konusunda büyük bir ivme yakalandığını söylemek mümkündür. 1950 yılında sulanan arazi 9.868 hektar iken 1960 yılına gelindiğinde bu rakam yaklaşık olarak 15.000 hektara ulaşmıştır (Kürklü, 2015, s. 33). Bunların yanı sıra Demirköprü Barajı, 56.000 hektar arazinin taşkınlardan korunmasını sağlayabilecekti. Taşkın kontrolünden dolayı senelik önlenecek zarar ise 1.139.000 lira olarak tahmin edilmiştir. Enerji üretimi konusunda da proje oldukça önem arz etmektedir. 69.000 KW takatindeki santralden yılda 193.000.000 KWH enerji üretileceği hesaplanmıştır. Bu enerjinin değeri ise 29.000.000 liradır. Demirköprü Santrali; Salihli, Alaşehir, Kula, Turgutlu, Manisa, Akhisar, Ödemiş, Bayındır, Tire, Torbalı, Kemalpaşa, İzmir, Aydın, Nazilli gibi şehir ve kasabaları bağlayan Batı Anadolu enerji şebekesini besleyecek halde geniş bir alana enerji dağıtabilecek büyüklükte bir proje halini almıştır (BCA, 30.1.0.0/94.587.11).

Demirköprü Projesi haricinde bölge için son derece önemli bir proje de Kemer Barajı Projesidir. Büyük Menderes Vadisi için ciddi önemi haiz Kemer Barajı, Nazilli'nin yaklaşık 60 km güneyinde bulunmaktadır. 1954 yılında fiilen inşasına başlanılan barajın 1958 yılında tamamlanması planlanmıştır (BCA, 30.1.0.0/106.668.2). Barajın tamamlanmasıyla birlikte Büyük Menderes Havzası'nda 38.000 hektar arazinin sulanması ve taşkından korunması amaçlanmıştır. Başbakan Menderes ise Kemer Barajı'nın önemini ve projeden beklentileri şu cümlelerle ifade etmiştir: *"Evvvela Kemer Barajı nedir? Neye mal olacaktır? Ne hizmet görecektir? Kemer Barajı 120 milyon liraya olacaktır¹⁵. Senede 48.000 kilovat saat takatinde bir elektrik santralini işletecek, 400.000 dönüm arazi sulayacak, 500.000 dönüm araziye su taşkınlarından koruyacaktır"* (Cumhuriyet, 08.10.1955, s.5). Bent ağzında inşa edilecek bir santralde 48.000 KW takat ve senede 145.000.000 KWH enerji elde edilebileceği düşünülmüş olduğundan üretilecek enerjinin, Demirköprü ve Soma santralleri tarafından beslenecek olan Batı Anadolu elektrik ağına verilmesi planlanmıştır. 25 Ağustos 1955 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından alınan kararla birlikte Gediz-Demirköprü Barajı Hidroelektrik Santrali'nde enerji üretilmesi, bunun tüketim merkezlerine nakli ve toptan satış imtiyazı Ege Elektrik Türk Anonim Şirketine verilmiştir (BCA, 30.18.1.2/140.80.4).

1955 yılı kayıtlarına göre baraj ve hidroelektrik tesislerin keşif bedeli istimlak masrafları hariç 90.000.000 lira olarak hesap edilmiştir. Bunun takriben 47.500.000 lirası iç, 42.500.000 lirası (15.000.000 dolar) dış ödenektir. Dış ödenek için müteahhide 9 sene vadeli %5 faizli hazine bonoları ile ödeme yapılmıştır. Santralde ilk ünitenin Nisan 1958'de faaliyete geçeceği belirtilirken tüm tesislerin 1958 Aralık ayında tamamlanması planlanmıştır. Projenin tamamlanmasıyla birlikte Akçay ve Büyük Menderes vadilerinde toplam 38.000 hektar arazinin sulanması planlanmıştır. Sulamadan dolayı mahsulün değerindeki artış ise yılda 34.000.000 lira olarak hesaplanmıştır. Kemer Barajı ile Akçay Vadisi'nde 3.000 hektar arazinin taşkınlara karşı korunacağı ve Akçay Nehri ile Büyük Menderes kavşağının ağzındaki taşkınların da şiddetinin azaltılacağı düşünülmüştür. Planlamaya göre 48.000 KW takatindeki hidroelektrik santralinde senede 145.000.000 KWH enerji üretilecektir. Bu enerjinin değeri 21.000.000 liradır. Kemer Santrali, Nazilli, Aydın, İzmir, Manisa, Salihli,

¹⁵ Menderes barajın 120 milyon liraya mal olacağını söylemiş olsa da açılış tarihi itibarıyla Kemer Barajı'nın 183 milyon liraya mal olduğu anlaşılmaktadır (Cumhuriyet, 25. 09. 1958, s. 1).

Alaşehir, Kula, Turgutlu, Ödemiş, Akhisar, Bayındır, Tire, Torbalı, Kemalpaşa gibi şehir ve kasabaları bağlayan Batı Anadolu enerji şebekesini besleyecek kapasitede bir proje olarak karşımıza çıkmaktadır. Proje inşaatında su tutma için gerekli bütün tesisat Fransa'dan getirilmiştir (BCA, 30.1.0.0/74.472.9).

Gediz-Demirköprü'de kurulacak olan baraj ve hidroelektrik santrali ile Büyük Menderes'in Akçay kolu üzerinde kurulacak Kemer baraj ve hidroelektrik santrali inşaatı mukavelesinin tıpkı Seyhan Barajı inşaatında tatbik edilmiş olduğu gibi muayyen bir plafonla sınırlandırılmış (Maliyet + Sabit kâr) esas üzerinden yapılmasına karar verilmiştir. Yine Bakanlar Kurulu kararına göre; işin tahakkuku sırasında gurubun Türk parası ile yapacağı bircümle masrafların mukavele şartlarına göre sityasyonlar vasıtasıyla ve bununla beraber dış ödenek kısmının ise 5259 Sayılı Kanun'un verdiği yetkiye dayanılarak 9 sene vade ve 18 adet bono vasıtasıyla ödenmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre ilk altı (altı dahil) bonoya faiz uygulanmayacak, diğer bonolara 1 Temmuz 1954 tarihinden itibaren faiz uygulanması planlanmıştır. Bu bonoların faizi %5 olarak belirlenmiş, mukavelenin imzası geciktigi takdirde bonoların vadeleri ile faiz mebdelerinin (başlangıç/açış) gecikme tarihi kadar ileri alınacağı ifade edilmiştir (BCA, 30.18.1.2/135.28.12).

29 Ocak 1954 tarihinde Dünya Bankası Başkanı Black, kendisini Washington'da protokol dışı davet ettiği bir öğle yemeğinde Celal Bayar'a Demirköprü Barajı'nı kredilendirmeyeceklerini tebliğ etmiş¹⁶ bu gelişme karşısında ise Menderes, Dünya Bankası temsilcisi Pieter J. Liefinck'i kovmuştur¹⁷. Temsilcinin Türkiye'yi terk etmesiyle birlikte Dünya Bankası ile olan ilişkiler eski kredilerin yürütülmesi dışında tamamen kesintiye uğramıştır. Bu anlaşmazlık neticesinde bankanın yeni kredi açmaması, Menderes hükümetinin birçok alt yapı projesini uzun vadeli ve uygun koşullu banka kredileri yerine kısa vadeli kredilerle finanse etmesine yol açarak ciddi maliyetler getirmiştir (Özcan, 2019, s. 58). Bu sebeple Demirköprü için Dünya Bankası faizlerinden daha uygun bir Fransız kredisi bulunmuştur.

Proje işinin teknik kontrol ve fenni mesuliyetini yüklenmek üzere Akçay-Kemer Barajı için de bir yabancı müşavir firma angaje edilmesi esasları çerçevesinde Rar Türk Ltd. ve Fransız Entreprises Metropolitannes et Coloniales firmasına yaptırılması¹⁸ İcra Vekilleri Heyetince 25 Mart 1954 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA, 30.18.1.2/135.28.12). 28 Mart 1954'de Demirköprü (Gediz) ve Kemer Barajları ihalesi yapılmış, söz konusu ihale sonucu bir Fransız grubundan 11 yıllık kredi alınmıştır (Toy, 2009, s. 80). Dünya Bankası ile meydana gelen gerilim çok da fazla uzun sürmemiştir. Zira DP, ABD ve finans çevreleriyle anlaşmak zorunda kalmıştır. Bu amaçla 4 Ağustos 1958 tarihli kararlarını almış ve bu gelişme üzerine yardımlar yeniden başlamıştır (Çizmeli, 2010, s. 576).

Kemer Barajı, nihayete erdiğinde gazete sayfalarına yansıyan bazı haberlerde projenin büyüklüğüne dikkat çekilmek istenmiştir. Mesela "*Milliyet*"in bir haberine göre baraj, İstanbul ölçüsünde 10 katlı, 40 daireli,

¹⁶ Dünya Bankası'nın bu tutumunun, hükümeti özellikle de Menderes'i kızdırmaya doğal bir refleks olarak değerlendirilebilir. Zira Amerikan Kongresi'ndeki konuşması münasebetiyle Celal Bayar'ın kongre üyeleri tarafından hararetle alkışlanması ve siyasi çevrelerde "mükemmel" bir intiba bırakmış olması (Akşam, 30. 01. 1954, s. 1, 2) DP iktidarını özellikle istenilen dış desteklerin kayıtsız-şartsız elde edilebileceği yönünde umutlandırmış olmalıdır.

¹⁷ Menderes'in diplomatik çabalarında zaman zaman görülen öfkesi doğrudan kişiliğiyle ilgili olarak değerlendirilmektedir. Şevket Süreyya Aydemir, Adnan Menderes'in kişiliğiyle yapmış olduğu bir yorumda şunları ifade etmiştir: "*Büyük rakamlardan ve büyük projelerden korkmayan insandı. Öyle kalabilseydi tarihi misyonunu yerine getirmiş olacaktı. Ama enerjisinin çoğunu küçük ve değersiz kavgalarla, bir türlü kurtulamadığı sabit fikirler içinde harcıyordu...*" (Aydemir, 2000, s. 240). 27 Mayıs 1960 tarihinde Harp Okulu'na getirilen tutuklular arasında yer alan Başbakan Yardımcısı Medeni Berk de şu sözleri sarf etmiştir: "*Yazık oldu Menderes'e. Her zaman ağzından "Keban Barajı, Erdemir Fabrikası ve Boğaz Köprüsünün yapıldığını görmeden Allah canımı almasın" dileğini eksik etmezdi. Artık göremeyecek...*" (Demirel, 2012, s. 18).

¹⁸ Kemer barajı'nın inşasına bir Fransız şirketi iştirak etmiş olduğundan açılış törenine dönemin Fransız Büyükelçisi de gelmiştir (Cumhuriyet, 26.09.1958, s. 5).

700 apartman büyüklüğüne ulaşmıştır. 700 bin metreküp gövde hacmine sahip olan baraj, elektrik nakil hatları haricinde 182.865.000 liraya mal olmuştur. Gazeteye göre, baraj inşaatında kullanılan malzeme ile 11 metrelik 150 kilometre boyunda beton yol ya da 20 havaalanının uçuş pisti yapılabilirdi. Kullanılan malzemelerin çokluğunu anlatan başka bir örneğe göre ise malzeme taşıyan kamyonlar arka arkaya düşünüldüğü takdirde Üsküdar'dan Bolu'ya kadar uzanan bir katarın teşkil edilebileceği ifade edilmiştir (Milliyet, 26.09.1958, s. 1). Bayındırlık Vekili Tevfik İleri de barajın açılış konuşmasında Kemer Barajı'nın Türkiye'nin en yüksek ve yükseklikte Avrupa'nın altıncı barajı olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 26.09.1958, s. 5).

4. Hirfanlı Barajı ve Hidroelektrik Tesisleri

Hirfanlı Barajı Projesi, Kızılırmak'ın düzenlenmesini temin edecek en önemli bir tesis olarak düşünülmüştür. Bu baraj, Kızılırmak'ın sularını düzenlemek ve bu nehrin Osmancık ve Bafra deltasına zaman zaman yaptığı taşkınları önlemek ayrıca sulama yapmak gayesiyle, Kırşehir'e bağlı Kaman kazasının 25 km güney batısında Hirfanlı mevkiinde kurularak 8 Ocak 1960 yılında işletmeye açılmıştır (Yurtoğlu, 2014, s. 137). Tesisler, Ankara'nın 145 km doğusunda ve Kırıkkale'ye takriben 80 km mesafede bulunmaktadır.

Kapasitesi, 100.000 kilovat, senelik üretimi 400.000.000 kilovat saat olarak hesaplanan santralde birlikte Kuzeybatı Anadolu şebekesi ve Orta Anadolu şehir-kasabalarına enerji temin edilmesi planlanmıştır. Projeye göre barajın inşaatı kaya dolgu tipinde olacak, yüksekliği 85 metreyi bulacaktır. Baraj gölünün hacmi ise 6.300.000.000 m³ olarak hesaplanmıştır. Elektrik santralinde 4 türbin ve 4 jeneratör bulunacaktır (Cumhuriyet, 24. 04. 1955, s. 1-7). Projenin keşif bedeli, istimlak masrafları hariç 100.000.000 lira olarak belirlenmiştir. Bunun tahminen 52.000.000 lirası iç ödenek, 48.000.000 lirası (6.000.000 Sterlin) dış ödenektir (BCA, 30.1.0.0/94.587.11). Santralde ilk ünitenin Nisan 1958'de faaliyete geçirileceği, Ağustos 1958'de bütün tesislerin tamamlanacağı hesaplanmıştır. Kızılırmak sularının Hirfanlı Barajı ile düzenlenmesiyle birlikte ağızda tahminen 25.000 hektar arazinin sulanması temin edilecekti. Baraj ile birlikte Kızılırmak'taki taşkınlar tamamen kontrol altına alınabileceği için ağızda taşkınların şiddeti azaltılacak ve takriben 25.000.000 hektar arazinin taşkınlardan korunması sağlanacaktı. 128.000 KW takatindeki hidroelektrik santralde ise senede 400.000.000 KWH enerji üretiliceği ve bu enerjinin değerinin 60.000.000 lira olduğu ifade edilmiştir (BCA, 30.1.0.0/94.587.11).

Kızılırmak üzerinde yaptırılacak Hirfanlı baraj ve hidroelektrik tesislerinin de yine Seyhan Barajı inşaatında tatbik edilmekte olan muayyen bir plafonla sınırlandırılmış (maliyet + sabit kâr) esasları üzerinden yapılması, işin tahakkuku sırasında gurubun Türk parası ile yapacağı bircümle masrafların mukavele şartlarına göre sityasyonlar vasıtasıyla ödenmesi, dış ödenek kısmının ise 5259 Sayılı Kanun'un verdiği yetkiye dayanılarak 9 sene vade ve 18 adet bono vasıtasıyla ödenmesi kararlaştırılmıştır (BCA, 30.18.1.2/135.28.12). Projenin teknik kontrol ve fenni mesuliyetini yüklenmek üzere Akçay-Kemer Barajı için de bir yabancı müşavir firma angaje edilmesi, bu amaçla işin The English Electric Co. Ltd. ve George Wimpey and Co. Ltd. firmalarına pazarlıkla yaptırılmasına 3 Mart 1954 tarihinde karar verilmiştir (BCA, 30.18.1.2./135.17.17). George Wimpey firması 1954 Ağustos ayı ortalarında baraj yerinde fiilen inşaatla başlamış, Ankara-Kayseri şosesi ile baraj yeri arasındaki 24 km uzunluğundaki irtibat yolu da tamamlanmıştır. Türbin ve jeneratörler üzerindeki gerekli hazırlıklar ise imalatçı firma olan The English Electric Co. tarafından yapılmış ayrıca daimî teçhizatın bir kısmı ısmarlanmış ve imalata başlanmıştır (BCA, 30.1.0.0/94.587.11).

Proje üzerinde hassasiyetle durulduğu, işlerin hızlı ve güvenli bir şekilde yürütülmesi için yoğun bir çaba harcanmış olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin Nafia Vekili Kemal Zeytinoglu'nun Başbakan Adnan

Menderes'e göndermiş olduğu 6 Kasım 1955 tarihli bir telgrafta, Hirfanlı ve Seyhan barajlarının süratle tamamlandığı ve planlanan tarihlerde hizmete açılacağı ifade edilmiştir (BCA, 30.1.0.0/74.470.7). Süreç içerisinde işlerin gidişatıyla ilgili anlık bilgiler veren DSİ Umum Müdürü Süleyman Demirel¹⁹ de 4 Ekim 1957 tarihine gelindiğinde baraj inşaatının %70'inin başarıyla tamamlandığını belirtmiştir (BCA, 30.1.0.0/74.472.8). Hirfanlı Barajı, 8 Ocak 1960 tarihinde törenle hizmete açılmıştır. Türkiye'de dönem itibarıyla inşa edilen barajların en büyüğü olan bu baraj, Seyhan Barajı'nın takriben 5 katı kadar olmuş ayrıca baraj gölü de Avrupa'nın ve Ortadoğu'nun en büyük suni gölü halini almıştır (Cumhuriyet, 09. 01. 1960, s. 1).

5. Keban Barajı ve Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)

Demirköprü, Kemer ve Hirfanlı barajları müşavir mühendislik hizmetlerine ait mukavelelerdeki gibi mevcut esas ve nispetler göz önünde tutularak Keban Barajı'nın müşavir ve inşaat kontrolü hizmetleri için Tippetts-Abbett-McCarthy-Stratton Amerikan firması ile pazarlık suretiyle anlaşmaya varılması ve bir sözleşme imzalanmasına İcra Vekilleri Heyetince 6 Eylül 1957 tarihinde karar verilmiştir (BCA, 30.18.1.2/147.44.11). Fırat ve Murat nehirlerinin birleşme noktasında yer almasından dolayı son derece önemli bulunan Keban mevkiinde, baraj ve hidroelektrik tesislerinin yapımı işi ise Rar Türk Ltd. ve Compagnie Français D' Entreprises firmalarına pazarlık suretiyle verilmiştir (BCA, 30.18.1.2/146.40.19). Aslında Fırat ve Dicle sularının belirlenen noktalarda tutularak barajlar yapılması uzun bir süreci kapsamaktadır. Haddizatında Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında değerlendirilebilecek Fırat ve Dicle nehirleriyle ilgili olarak henüz 1936 yılında bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün akan suların değerlendirilmesi için verdiği direktifler doğrultusunda çalışmaların başlatılmış olduğunu (Gökçe, 2015, s. 278) unutmamak gerekir. Uzun bir geçmişe sahip olan GAP'ı hazırlayan temel etmen, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin sahip olduğu su ve tarım potansiyelidir. GAP, ortaya çıkışından günümüze kadar değişen ülke ve dünya şartlarına göre yöntem ve hedefler açısından sürekli geliştirilmektedir²⁰. Sonuç itibarıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleriyle enerji ve tarımsal üretimin verimliliğini artırmak hedefiyle başlatılan Keban Projesi, 1980'li yıllardan itibaren genişletilerek GAP'a dönüştürülmek suretiyle oldukça geniş bir alanı kapsayan büyük bir proje halini almıştır (Atvur, 2014, s. 288). 1935 yılında kurulmuş olan Elektrik İşleri Etüt (EİE) İdaresi tarafından yapılan araştırmalar, 1958'de sonuçlanmış, Fırat üzerinde 3, Dicle üzerinde 5 olmak üzere toplam 8 barajın kurulabileceği ve yaklaşık 20 bin hektar arazinin sulanabileceği saptanmıştır. 1954 yılında Devlet Su İşleri'nin faaliyete geçirilmesiyle birlikte proje genişletilmiştir. Fırat üzerindeki 7 proje paketi ile Dicle havzasındaki 6 proje paketi birleştirilerek 13 projeden oluşan bir projeler demeti GAP'ın alt yapısını oluşturmuştur (Gökçe, 2015, s. 278).

Demokrat Parti, iktidara geldiği ilk yıl kuraklıktan kaynaklı düşük üretimle karşılaşmış, buna çare olarak da büyük su işlerine ayrıca önem verilmesi gerektiğine, bunun sağlanması sayesinde iktidarını daha fazla sürdürebileceğine inanmıştır. Zira Menderes, baraj işlerini parti propagandası kapsamında kuvvetli enstrümanlar olarak kullanmıştır. Menderes'i, planladığı baraj projelerinde cesaretlendiren önemli unsurlar arasında Dünya Bankası'ndan sağlanan ve/veya zaman içerisinde alınması muhtemel krediler yer almaktadır. DP iktidarının giriştiği bazı projelerde maliyetin önemli bir kısmını dış destekle sağlamış olduğu görülmektedir.

¹⁹ Adnan Menderes'in özel kalem müdürlerinden Ercüment Yavuzalp, Başbakanın su konusunda her zaman görüş ve kanaatine müracaatta bulunduğu ve en çok temas ettiği teknokratlar arasında en başta gelenin, Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürü Süleyman Demirel olduğunu vurgulamıştır (Yavuzalp, 1991, s. 17). Süleyman Demirel'in genel müdür olduğu dönemde Devlet Su İşleri teşkilat tarihinin en önemli atılımlarını yapma inkânı bulmuştur. Devlet Su İşleri Genel Müdürü Süleyman Demirel, Celal Bayar ve Adnan Menderes'in büyük takdirini kazanmış ve başarıları ile de kendilerinden himaye ve telif görmüştür (Dikilitaş, 2007, s. 441).

²⁰ GAP'ın ortaya çıkışından itibaren geçmiş olduğu değişimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (Benek, 2009, s. 45-71).

Bu durumun dönemin iktidar yanlısı yayın organları için adeta bir övünç kaynağı olduğu, bu yayın organlarının ilgili haberleri veriş tarzından anlaşılmalıdır. Mesela Seyhan Barajı ile ilgili verilen bir haber içeriğinde, barajın sadece kendi misyonunu yerine getirmekle kalmayacağı, baraj ve santralle birlikte hususi teşebbüs tarafından çimento fabrikası, sebze ve meyve depoları, irili ufaklı yeni sanayi müesseseleri de kurulmak suretiyle Çukurova bölgesinde hayatın canlanacağı vurgusu yapılmıştır (Yeni Adana, 04.03.1952, s. 3). DP döneminde sağlanan dış kredilerin de etkisiyle büyük baraj inşaatlarına yabancı firmalar kendileri için açılan bu fırsat alanlarından faydalanmak istemişler ve projelere vakit kaybetmeden talip olmuşlardır.

Barajların yapımı esnasında yabancı firmaların zaman zaman hükümetle anlaşmazlığa düştükleri, bu anlaşmazlıkların ise gerek işlerin planlandığı sürede bitirilmesi gerek ödemelerin yapılması konularında hükümeti zor durumda bıraktığı anlaşılmalıdır. Söz konusu ihtilaflar kimi zaman işlerin başında imzalanan sözleşmelere ilaveten yapılan anlaşmalarla çözülmeye çalışılmıştır. Örneğin İstanbul'un su sorununu çözmek üzere inşasına başlanan ikinci Elmalı Barajı müteahhit firması Etablissement Billard ve Etudes et Entreprises Şirketi ile İstanbul Sular İdaresi arasında meydana gelen ihtilafın giderilmesi için Bakanlar Kurulu tarafından acilen bir ek anlaşma yapılmasına karar verilmiştir (BCA, 30.18.1.2/137.102.20).

DP hükümeti tarafından ödemelerin gecikmesi durumlarında ise bazı firmalar derhal sözleşmeleri feshetme yoluna gitmişlerdir. İnşaat ihale tarihi 30 Eylül 1954, makine ihale tarihi 7 Mayıs 1954 olan Kayseri ve çevresinin enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılmak istenen Sızır Barajı'nın ihalesi, dış finansman kapsamında 873.300 dolar tutar ile Siemens'e kredili olarak verilmiştir. Bunun ayrıca 32.559 doları İtalyan kredisidir. Ancak Siemens'in %10'u zamanında transfer edilmiş, %25'inin gecikmesi üzerine de söz konusu şirket mukaveleyi feshetmek istemiştir. 10 gün öncesinden 150.000 doların transfer edilmesine rağmen bunun tam olarak %25'e tekabül etmemesinin (BCA, 30.1.0.0/74.470.13) hükümeti zor duruma düşürdüğü anlaşılmalıdır. Hükümet ise projenin derhal bitirilmesini istemiştir. Zira Sızır Barajı Projesi, takati 7.200 KW olan santralle senede 22.000.000 KWH enerji üretebilecek önemli projelerden birisi olarak değerlendirildiğinden projeye sağlanacak kazanımlar dolayısıyla herhangi bir ihtilafa düşülmesi hükümet yetkililerinin arzu etmediği bir durum olmuştur.

Kredilerin ödenmesinde meydana gelen bazı aksaklıkların yabancı firmalar tarafından kullanılarak duruma ve şartlara göre Türk Hükümetini adeta tehditkâr bir tavırla uyarmaları da üzerinde durulması gereken bir konudur. Ödeme gecikmeleri, firmaların söz konusu tehditleri yapmalarında başat argümanlar olarak ele alınmıştır. Ödemelerde meydana gelen gecikmelerin kimi durumlarda neredeyse öncelikli devlet meselesi olarak algılandığını da belirtmekte fayda vardır. Aşağıda verilen sadece bir örnek dahi bu konunun hassasiyetini göstermesi bakımından yeterli görülebilir.

Sarıyar Barajını inşa eden Philipp Holzman Şirketi'nin teftiş heyeti reisi Hermann J. Abs ile Başbakan Adnan Menderes arasındaki yazışmalar, emperyalist sarmalın niteliğini gözler önüne sermesi açısından önem taşımaktadır. Hermann Abs, firmanın Hochtief A.G., Siemens-Bauunion G.M.B.H. ve Türk Rar G.M.B.H. firmalarıyla teşriki mesai etmek suretiyle Sarıyar Barajı'nın inşaatı işini üzerine almış olduğunu ve mektubun kaleme alındığı tarihlerde Holzmann Şirketi'nin, Hochtief ve Rar ile birlikte Samsun limanını inşa etmekte olduğunu hatırlatmıştır. Abs'in mektubunda yer alan ve satır aralarına yerleştirdiği tehdit cümlelerini vurgulaması açısından ismi geçen şahsın ifadelerine aynıyla burada yer verme gereği doğmuştur:

“...Son zamanda yapılan teftiş heyeti oturumlarında yeisle görmek mecburiyetinde kaldık ki inşaatı bitmiş ve usulüne uygun şekilde tesellüm edilmiş ve baraj, 1957 yılının ilk baharında

tarafınızdan hizmete açılmış ve resmi küşadı yapılmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Maliye Vekaletinin garanti vermiş bulunmasına rağmen Sarıyar Barajı inşaatından doğan takriben 1,8 milyon dolar tutarındaki matlubatımızın tahsiline muvaffak olunamamıştır. İştirakçi firmalar -maddi menfaatlerine ve para matlubatına ehemmiyet vermeksizin- (zira bir Hermes Garantisi²¹ mevcut değildi) bütüen rizikoyu üzerlerine almışlar ve inşaatı, müddetinde ve muvaffakiyetle bitirmişlerdir. Bu işi yaparken ekselanslarına ve Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı duymakta oldukları itimat hislerine istinat etmişlerdi. Kontratta doğrudan doğruya dolar olarak tediyeler yapılması hususunda mutabakata varılmış olan bu ödemelerin gecikmeye uğraması dolayısıyla firmalar ciddi neticeler doğurmaya müsait çok güç bir duruma girmiş bulunmaktadır. Firmaların ehemmiyetli surette mali ziyanları vardır. Türkiye'deki yeni tasarılar için krediler temini imkanları ile Türkiye'nin iktisadi kalkınması yolundaki arzularınız zarar görecektir. Şu anda alakalı vekaletin memnuniyetini mucip bir şekilde ilerlemekte olan Samsun Limanı'nın inşaatında durumun menfi tesirler yapabilmemesinden belki de kaçınılamayacaktır. Alakalı firmaların bu endişe verici duruma ve çetin vaziyetine lütuşkar müdahalenizin bir son vereceğini umut ediyorum. (Hermann Abs)" (BCA, 30.1.0.0/7.38.19).

Hermann Abs'ın yukarıdaki şekliyle sıralamış olduğu maddeler açık bir tehdittir. Abs'ın, Türkiye'yi sadece mevcut durumla tehdit etmekle yetinmeyerek gelecekte Türkiye'nin kalkınmasını sağlayacak projelerin uygulama safhasına konulması konusunda da fütursuzca tehditleri karşısında bizzat Menderes tarafından cevabî bir mektup yazılmıştır. 21 Temmuz 1958 tarihli bu cevapta Başbakan Menderes, söz konusu firmaya ağustos ayı başında yeterli miktarın havale edilmesi için gereken talimatı verdiğini bildirmiş, ayrıca Sarıyar Barajı'nın mükemmel bir şekilde çalıştığını, ürettiği elektriği²² Türkiye'nin çeşitli yerlerine gerek aydınlatma gerekse de diğer amaçlar için dağıttığını belirtmekten mutluluk duyduğunu ifade etmiştir. Herman Abs, Başbakan'ın bu müdahalesinden son derece memnun olmuştur ve bu tavrın her iki ülke arasındaki iktisadi iş birliğini daha da kuvvetlendireceğini belirtmiştir (BCA, 30.1.0.0/7.38.19).

Her ne kadar ülkeler arasında iktisadî bir iş birliğinden bahsedilse de özellikle Türkiye'nin planlamalarında yerini almış olan dış kaynakların veya fonların Türkiye'yi tamamen serbest bırakmaktan yana olmadıkları gerek Dünya Bankası gerek ilgili fonların yönetiminde yer alan yetkililerin dahi Türkiye'yi belirli sınırlar dahilinde tutma arzularını yeri geldiğinde gizlememiş oldukları dikkat çekmektedir. Örneğin Barker Raporuna²³ göre Türkiye'nin elektrifikasyonu tesis başına 1,2 MW ile sınırlandırılmak istenmiş hatta Sarıyar Barajından başka baraj yapılmasına dahi kesinlikle karşı olunmuştur (Toy, 2009, s. 93). Öyle ki bu rapor, Menderes'e, sanayileşmek²⁴ yolunda önemli yapı taşlarından olan hidroelektrik santralli baraj ve linyit kömürlerini değerlendiren büyük ölçekli termik santrallerden uzak durmasını "emreden" bir mahiyet

²¹ Hermes kredileri, 1949'dan itibaren Alman şirketlerinin yabancı ülkelere yönelik yatırım ve ihracatlarını garanti altına alırken savaş ve devlet el koymalarına karşı koruma sağlamıştır (www.aa.com.tr).

²² Kayıtlarda Sarıyar Barajı'nın 24 Ocak 1958 tarihinden itibaren günde 1.000.000 KWH elektrik enerjisi ürettiği belirtilmiştir (BCA, 30.1.0.0/75.473.5). Sarıyar Barajı (Hasan Polatkan Barajı) Hidroelektrik Santrali Türkiye'nin ilk büyük HES (hidroelektrik santrali) barajıdır. Türkiye'deki tek santral atölyesine sahiptir. Türkiye baraj gölü sıralamasında altıncı sırada bulunmaktadır (www.ultraenerji.com).

²³ Ayrıntılı bilgi için bknz: (Güven, 1998).

²⁴ Barker Raporu'nda, Türkiye'nin bir tarım ülkesi olduğuna vurgu yapılmakta, sanayileşmekten ziyade bu yönde kalkınma sağlanmasına salık verilmektedir. Bu bağlamda Türkiye'ye önerilen tarım ve hammadde üretimi, demiryolu yapımının yavaşlatılması, devletçiliğe son verilmesi, her alanın özel teşebbüse açılması, devlet yatırımlarının sadece altyapıyla sınırlandırılması, yabancı sermayenin önündeki engellerin kaldırılması (E.Keskin, 2019, s. 522) gibi istekler emperyalist güçlerin Türkiye'ye bakış açısını göstermektedir.

göstermiştir. Haddizatında bu konuda Barker Raporu'nun son tahlilde “*Size bir baraj yeter (Sarıyar Barajı), başka baraj yapmayın*” demek istediğine dair yoruma (Demirel, 2012, s. 331) hak vermek mümkündür. Zira Sarıyar Barajı, Barker Raporu'nun Türkiye için onayladığı tek baraj olmuştur (Demirel, 2012, s. 426). Thornburg Raporu gibi Barker Raporu da Türkiye’de tarıma öncelik veren bir kalkınma stratejisi önemmiş, bunun da özel teşebbüs öncülüğü ile gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüştür (Timur, 1991, s. 73). Oysa Türkiye'nin en önemli ihtiyacı elektrik enerjisidir. Ucuz ve bol kapasiteli elektrifikasyon Türkiye'nin hızla sanayileşmesinin de önünü açacak demektir. Sarıyar Barajı projesinin uygulanması görevi Etibank'a verilmiş, Etibank projenin finansmanını sağlamak amacıyla MİKB'na müracaat etmiştir. Girişimler sonucunda projenin onaylanması ve Marshall Planı çerçevesinde desteklenmesi sağlanmıştır. 21 Eylül 1950 tarihinde Türk Hükümeti adına Fevzi L. Karaosmanoğlu ile ABD adına Büyükelçi Russell H. Dorr arasında bir protokol imzalanarak proje maliyetinin %40'ının Marshall yardımlarıyla, %60'ının ise yerli sermayeyle karşılanması konusunda anlaşılmıştır (www.ataturkansiklopedisi.gov.tr).

DP iktidarının ilk üç senesi itibarıyla ülkede 800 milyon kilovatlık bir enerji mevcuttur. Bu enerjinin %4'ü su kuvvetinden sağlanmaktadır. Hükümet politikası gereği 12 baraj ve santralin inşaatı ele alınmış olsa da Türkiye hakkında yazılan raporlar böylesi bir gelişmeden yana değildir. 1958 yılında tamamlanması planlanan baraj projeleriyle birlikte ülkedeki enerji üretimi 3 milyar kilovat saat olarak hesaplanmıştır. Türkiye'nin sanayileşmesini tasvip etmeyen raporlara rağmen Türkiye için elzem olan enerji üretiminin hızla sağlanması için gerekli olan tek elden yönetim ilkesi gereği de Bayındırlık Vekâletine bağlı bir Enerji Umum Müdürlüğü'nün kurulması uygun görülmüştür (Zafer, 07.03.1953, s. 1). Bu bağlamda Türkiye Birinci İstisnâ Enerji Kongresi'nin de son derece önem taşıdığını hatırlatmak gerekmektedir. Kongrede, yurdun bütün enerji işlerinin bir elde toplanması suretiyle 500 köyün elektriğe kavuşacağı tespit edilmiştir. Köy Elektrifikasyon Komisyonu Başkanı Prof. Dr. Melih Koçer, ülkede o güne kadar bir enerji programı olmadığından, işlerin çeşitli müesseseler tarafından yürütülmesinin de enerji kaybına sebep olduğundan yakınmış, kongrenin şu üç mesele üzerinde durduğunu açıklamıştır:

1. Ülkenin enerji ihtiyacı ve bunu karşılamak üzere alınması gereken tedbirler.
2. Enerji işlerinin bir elden yürütülmesini sağlayacak bir müessesenin kurulması.
3. Milli köy elektrifikasyonu davamız.

Bu suretle dış ve iç kredileri temin edebilecek hükümet yardımına güvenilecek tam müstakil bünyeli bir Türk Enerji Kurumu'nun tesis edilerek Türkiye’de yapılacak bütün enerji tesislerinin bu kurum marifetiyle gerçekleştirilmesi kabul edilmiştir. Ayrıca enerji davasına lüzumlu alet ve malzemenin de yerli olarak imalinin Teknik Üniversite tarafından yapılabileceği ifade edilmiştir (Zafer, 11.04.1953, s. 1-3).

Büyük projelerin bitirilebilmesi için gereken dış finansman tutarları kimi zaman projeler kadar büyük meblağlara ulaşmıştır. Fikir vermesi açısından aşağıdaki tablo önem taşımaktadır:

Tablo 4: Devlet Su İşleri Umum Müdürlüğü Tarafından İnşa Edilmekte Olan Barajların Başlama-Bitme Tarihleri ile Yıllara Ayrılan Döviz İhtiyacı

Barajın İsmi	İhale Tarihi	İkmal Tarihi	Yıllara Göre Dış Ödenek İhtiyacı (\$)			
			1955	1956	1957	1958
Seyhan	Temmuz 1953	30 Haziran 1956	Seyhan Barajı'nın dış ödenek ihtiyacı MİKB'den temin edilen 25.000.000 dolarlık kredi ile karşılanmıştır. Bu kredinin geri ödemesine 1957 yılında başlanacağı belirtilmiştir.			
Demirköprü	Nisan 1954	Aralık 1958	190.000	700.000	700.000	700.000
Kemer	Nisan 1954	Aralık 1958	100.000	1.300.000	2.300.000	300.000
Hirfanlı	Nisan 1954	Aralık 1958	100.000	300.000	300.000	300.000
Toplam			390.000	2.300.000	3.300.000	1.300.000

Kaynak: BCA, 30.1.0.0/106.668.3.

Yukarıdaki tabloya göre Demirköprü, Kemer ve Hirfanlı barajları için gösterilen döviz ihtiyaçları Amerikan dolarıdır ve bu döviz, müşavir mühendislik hizmetleri ile mesela Demirköprü toprak makineleri, yedek parça ve lastik ihtiyaçları için de zaruri olmuştur. Hatta Kemer Barajı için ihtiyaç duyulan çimento da bu kredilere dahil edilmiştir. Demirköprü ve Kemer barajları, Fransızlardan temin edilen ve miktarı takriben 32.000.000 dolar olan orta vadeli kredi ile ve Hazine bonoları ihracı suretiyle finanse edilmiştir. Hirfanlı Barajı'nın dış ödenek ihtiyacı olan 6.000.000 sterlin ise Hazine bonoları ihracı suretiyle İngilizlerden temin edilen orta vadeli kredi ile karşılanmıştır (BCA, 30.1.0.0/106.668.3). Kesikköprü Barajı Hidroelektrik Santrali daimî teçhizatının ise GIE (Gruppo Industrie Elettro Meccaniche Per Impianti All'estero) adlı İtalyan firmasından pazarlıkla satın alınmasına İcra Vekilleri Heyeti tarafından 18 Ocak 1960 tarihinde karar verilmiştir. (BCA, 30.18.1.2/154.71.8).

Sonuç

Cumhuriyet tarihinin ilk barajı, Ankara'nın içme suyu ihtiyacını karşılamak amacıyla meydana getirilen Çubuk Barajı'dır. Barajın inşasına 1930 yılında başlanılmış ve baraj 6 sene sonra tamamlanabilmiştir. Bu süre, baraj inşaatları için eldeki imkanların ne kadar kısıtlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Çubuk Barajı dışında İkinci Dünya Savaşı'nın nihayetine kadar ancak sulama amaçlı birkaç küçük baraj dışında baraj inşaatının yapılamadığı görülmektedir. Bu durumu dönem itibarıyla dünyanın almış olduğu tabloyla açıklamak mümkündür. Zira 1929 yılında yaşanan ekonomik buhranın ardından genel manzaranın bir savaş halini almış olması, istikrarlı yatırım politikalarının yürütülememesinde de etkili olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte dünya genelinde istikrarlı politikaların devreye alınmaya çalışıldığı ve savaş ortamından azade bir düzen oluşturulması kapsamında özellikle 1948 yılından itibaren şartların Batı demokrasileri için olumlu hale getirilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamında Batılı demokrasilerin desteklenmesine yönelik çabalar, Türkiye'yi de

iki kutuplu hale gelen dünyada kesin bir politika belirlemeye itmiştir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti yönünü, Batı demokrasilerine çevirmiştir.

DP iktidarı, ülke genelinde büyük yatırımlar yapmak için dış yardımlara daima ihtiyaç duymuştur. Bu yatırımlar, büyük bütçelerle birlikte teknik eleman ve ekipman gerektiren büyük projelerdir. Bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden barajlar da devlet literatüründe büyük su işleri olarak adlandırılan projelerdir. Bu projelerin faaliyet safhasına geçirilmesi için gereken maddi kaynaklar, Türkiye'nin tek başına karşılayabileceğinin çok ötesindedir. Bu sebeple mutlak surette dış yardımlara ihtiyaç hasıl olmuştur. Türkiye'nin dış politikada Batılı müttefiklerini ikna edebilmek için birtakım aksiyonlar aldığı, bunlardan en önemlisinin Kore'ye asker göndermek olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekmektedir. Ancak Türkiye'nin bu tür hamleleri, dış yardımların istenilen ölçülerde olmasına yetmemiştir. Bu durum, Menderes ve yönetimini oldukça meşgul etmiştir. Yardımlar konusunda Türkiye'ye getirilen kısıtlamalar yanında hazırlanan bazı raporlarda Türkiye, bir tarım ülkesi olarak ele alınmış, sanayileşerek gelişmesi adeta istenmemiştir. Thornburg Raporu gibi Barker Raporu'nda Türkiye için öne sürülenler bu gerçeği göstermeleri açısından son derece önemlidir.

Adnan Menderes, her ne kadar ülke genelinde tabanını yanında tutmak ve oylarını arttırmak gayesiyle bir takım popülist söylemlerde bulunmak suretiyle dış destek konusunda zaman zaman Batıya yönelik cesur çıkışlarda bulunsa da gerçeğin böyle olmadığını farkındadır. Menderes, gerekli görülen dış desteklerin alınmaması halinde büyük projelerin Türkiye'nin imkanlarıyla gerçekleştirilebileceğini yurt gezilerinde sıkça dile getirmiştir. Ancak bu makalede de vurgulandığı gibi dönem itibarıyla Türkiye'nin öz imkanlarıyla büyük projeleri hayata geçirmesi mümkün olmamıştır/olamamıştır. Bu temel sorun sebebiyle bizzat Menderes ve kadrosunun dış destek arama ve bulma konusunda oldukça fazla mesai yaptığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Demokrat Parti iktidarının Batılıların Türkiye'ye yönelik algılarını değiştirmek ve bunun sonucunda da istenilen yardımları veya kredileri alabilmek için ortaya koyduğu diplomatik müzakereleri zaman içerisinde adeta millî bir mücadele halini almıştır. DP yönetimi, Türkiye'yi baskılamayan şartları haiz yardımlar yanında geri ödemeleri uygun kredileri alabilmek için büyük mücadelelere girmiştir. Bununla birlikte baraj projelerinin yapılması için gerekli ekipman ve teknik eleman desteği konusunda müşavir firmalarla anlaşmak zorunda kalmıştır.

Yatırımlar için gerekli kredilerin sağlanmasının yolu Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası (MİKB) yetkililerinin ikna edilmesinden geçmiştir. Bu sebeple DP yönetimi diplomatik bilgi ve tecrübeye sahip heyetleri sıklıkla Amerika'ya göndermiştir. Müzakerelerin oldukça zorlu geçtiği, kimi zaman Menderes'in hayal kırıklığıyla birlikte endişeli bir hal aldığı, bazen öfkesine de hâkim olamadığı hatta Türkiye'ye yönelik tutumundan dolayı MİKB yetkilisini kovduğu görülmektedir. İstenilen kredilerin alınamaması muhalefet nezdinde başarısızlık olarak değerlendirilmiş ve zaman zaman sert şekilde eleştirilmiştir. Dönemin bazı basın organlarında çıkan haberlerde de muhalefetin bu eleştirileri yer almıştır. Mesela 1954 seçimlerinden sonra Amerika'ya giden Menderes, Marshall Yardımı kapsamında her yıl alınan 80-100 milyon dolara ek olarak 300 milyon dolar talep etmiştir. 1954'den 1958'e kadar bu 300 milyon dolarlık kredi konusu tekraren basına yansımış, kredinin alınamaması hükümetin başarısızlığı olarak vurgulanmıştır. CHP'nin ve muhalif basının üzerinde durduğu noktalardan birisi de DP'nin baraj projeleri kapsamında açıkladığı rakamlar olmuştur. Zira DP yönetiminin vermiş olduğu bazı projelerin keşif bedelleriyle maliyetleri arasında ciddi farklılıklar görülmektedir. Arşiv belgelerinde de tespit edilmiş olduğu üzere bir projenin keşif bedeli ile maliyetlerini bildiren rakamlarda çelişkiler söz konusudur. Bu durum iktidar ve muhalefet arasında süregelen tartışmaların

da bir yönünü temsil etmektedir. İktidar yetkilileri bu rakamlardaki farklılıkların özellikle kur farklarından kaynaklandığını vurgulamışlar ayrıca hesaplanan kalemler haricinde ilave masrafların meydana geldiğini ifade etmişlerdir. CHP yetkilileri ise DP yönetiminin halkı manipüle ettiğini ve büyük işleri ucuza yaptırdıkları propagandasıyla oy devşirmeye çalıştıklarını ancak projelerin bitimiyle karşılaşılan borçların milleti büyük bir borç yükü altına ittiğini iddia etmişlerdir. Genel olarak ifade etmek gerekirse DP yönetiminin özellikle kur farklarına yönelik açıklamalarının gerçekçi olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra DP, bu projeleri popülist bir yaklaşımla ele almış, özellikle açılış törenleri çoğu zaman muhalefete yönelik eleştirilerin yapıldığı birer miting havasına dönüştürülmüştür. Bu yaklaşımın da tenkite açık olduğunu belirtmekte fayda vardır.

DP iktidarı, sadece krediler konusunda dış desteğe mecbur olmamıştır. Ayrıca projelerin yapımı, teknik eleman ve ekipman temini konusunda da dışa bağımlı durumda kalmıştır. Özellikle müşavir firmaların yabancı olmaları, bu firmaların dahi zaman zaman Türkiye aleyhinde aksiyon aldıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Sarıyar Barajını inşa eden Philipp Holzman Şirketi'nin teftiş heyeti reisi Hermann J. Abs ile Başbakan Adnan Menderes arasındaki yazışmalar, emperyalist sarmalın niteliğini gözler önüne sermesi açısından önem taşımaktadır. Bahsi geçen şirket yetkilisi, Türkiye'nin ödemeleri zamanında yapmadığından şikayetle bu durumun diğer yatırımların yapılmasına engel olacağı şeklinde adeta tehditkâr bir üslupla Menderes'i uyarmıştır. Tek başına bu mektup bile emperyalist sarmalın Türkiye'yi ne şekilde etkisi altına aldığını göstermesi bakımından önemli bulunabilir.

Sonuç olarak DP iktidarı, büyük su işlerini halletmek, ülkenin enerji üretiminde de son derece önemli kaynak olan hidroelektrik tesislerini vücuda getirebilmek için dış yardımlara, kredilere, yabancı müşavir firmalarına gereksinim duymuştur. Bununla birlikte bu konuda dışa bağımlılığı ortadan kaldırmak için birtakım düzenlemelere girişmiş ve yerli alternatifleri etkin kılmak istemiştir. Bu bağlamda Türkiye Birinci İstisarı Enerji Kongresi'nin son derece önem taşıdığını vurgulamak gerekir. DP yönetiminin tüm zorluklara rağmen bayındırlık faaliyetleri kapsamında meydana getirmiş olduğu baraj ve hidroelektrik tesisleri, Türkiye adına son derece önemli iktisadî kalkınma hamleleri olarak tarihteki yerini almıştır.

Kaynakça

- [1] Akşam Gazetesi, 30 Ocak 1954, Nu: 12689.
- [2] Aşık, Yusuf (2016), “Barajların Kontrolü ve Denetiminin Önemi”, Gümüşhane Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, S. 6/1, (33-40).
- [3] Atvur, Senem (2014), “Baraj Politikalarına Karşı Toplumsal Tepkiler: Hindistan ve Türkiye’deki Toplumsal Hareketlerin Karşılaştırılması”, Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi, S. 21/1, (281-298).
- [4] Aydemir, Şevket Süreyya (2000), İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- [5] Benek, Sedat (2009), “Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, S. 64/3, (45-71).
- [6] Birand, Mehmet Ali; Dündar, Can vd.(2006), Demirkırat (Bir Demokrasinin Doğuşu), Doğan Kitapçılık, İstanbul.
- [7] BCA, 30.1.0.0/74.472.15.
- [8] BCA, 30.1.0.0/50.301.7.
- [9] BCA, 30.1.0.0/106.668.2.
- [10] BCA, 230.0.0.0/3.9.5.
- [11] BCA, 30.1.0.0/74.469.3.
- [12] BCA, 30.18.1.2/128.13.13.
- [13] BCA, 30.18.1.2/128.18.10.
- [14] BCA, 30.18.1.2/129.45.18.
- [15] BCA, 30.1.0.0/74.469.4.
- [16] BCA, 230.0.0.0/3.9.5.
- [17] BCA, 30.1.0.0/94.587.11.
- [18] BCA, 30.1.0.0/75.474.12.
- [19] BCA, 30.1.0.0/74.471.12.
- [20] BCA, 30.1.0.0/74.472.10.
- [21] BCA, 30.18.1.2/133.68.3.
- [22] BCA, 30.18.1.2/140.80.4.
- [23] BCA, 30.1.0.0/74.472.9.
- [24] BCA, 30.18.1.2/135.28.12.
- [25] BCA, 30.18.1.2/135.17.17.
- [26] BCA, 30.1.0.0/74.470.7.

- [27] BCA, 30.1.0.0/74.472.8.
- [28] BCA, 30.18.1.2/147.44.11.
- [29] BCA, 30.18.1.2/146.40.19.
- [30] BCA, 30.18.1.2/137.102.20.
- [31] BCA, 30.1.0.0/74.470.13.
- [32] BCA, 30.1.0.0/7.38.19.
- [33] BCA, 30.1.0.0/106.668.3.
- [34] BCA, 30.18.1.2/154.71.8.
- [35] BCA, 30.1.0.0/75.473.5.
- [36] Ceyhun, Ekrem (1979), *Kalkınan Türkiye*, Yeni Asya Yayınevi, İstanbul.
- [37] Cumhuriyet Gazetesi, 26 Ekim 1953, Nu: 10502; 8 Ekim 1955, Nu: 11204; 25 Eylül 1958, Nu: 12272; 26 Eylül 1958, Nu: 12273; 23 Mart 1955, Nu: 11010; 1 Ocak 1959, Nu: 12370; 9 Nisan 1956, Nu: 11388; 31 Temmuz 1953, Nu: 10418; 9 Eylül 1953, Nu: 10455; 23 Şubat 1958, Nu: 12063; 24 Nisan 1955, Nu: 11042; 9 Ocak 1960, Nu: 12738.
- [38] Çizmeli, Şevket (2010), *Menderes Demokrasi Yıldızı*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- [39] Demirer, Mehmet Arif (2012), *27 Mayıs Masallar ve Gerçekler*, Toplumsal Yayıncılık, İstanbul.
- [40] Demokrat Gazetesi, 21 Şubat 1952, Nu: 1606; 8 Mart 1952, Nu: 1620; 21 Haziran 1952, Nu: 1718.
- [41] Demokrat İzmir Gazetesi, 10 Şubat 1953, Nu: 2984.
- [42] Dikilitaş, Osman Sait (2007), *Demokrat Parti Hükümetlerinin Sosyo-Ekonomik Alandaki İcraatları (1950-1960)*, Selçuk Üniversitesi, Konya. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [43] Dokuyan, Sabit; Yüksel, Büşra (2020), “Adnan Menderes’i İdama Götüren Süreç ve İdamı”, *Journal of Universal History Studies*, C. 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), (15-42).
- [44] E. Keskin, Nuray (2019), *Ellili Yıllarda Kamu Yönetimi*, Mete Kaan Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1950’li Yılları içinde*, (505-533), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [45] Erdoğan, Haşim (2020), “Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Ekseninde Türkiye Cumhuriyeti’nin Kalkınma Politikası ve Tarımsal Üretim”, *Journal of Universal History Studies*, C. 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), (252-268).
- [46] Ergun, A. Yavuz (2017), *CHP’li Menderes 1931-1945*, Boyut Yayıncılık, İstanbul.
- [47] Evsile, Mehmet (2020), *Tek Parti Döneminde Türkiye’de Günlük Hayat (1923-1950)*, Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- [48] Evsile, Mehmet (2021), “Demokrat Parti Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri”, *History Studies*, S. 13/1, (241-263).

- [49] Gökçe, Birsen (2015), Bir Bölgesel Dönüşüm Projesi Olarak Gap'ın Dünü ve Bugünü, Türkkaya Ataöv (Ed.), Ufkun Ötesini Gören Kadın Prof. Dr. Aysel Ekşi içinde (278-293), Beşiktaş Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- [50] Güner, Ağâh Oktay (1978), Türkiye'nin Kalkınması ve İktisadî Devlet Teşekkülleri, Damla Yayınevi, İstanbul.
- [51] Güven, Sami (1998), 1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- [52] <https://www.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/692> (Erişim Tarihi: 25.07.2023)
- [53] <https://www.hukukmedeniyeti.org/plase-etmek/nedir/> (Erişim Tarihi: 01.06.2023)
- [54] <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/almanya-rusyaya-ihracata-yonelik-hermes-kredi-garantilerini-askiya-aldi/2514451> (Erişim Tarihi: 21.05.2023)
- [55] <https://www.ultraenerji.com/hidroelektrik/hidroelektrik-santraller/turkiyede-bulunan-hidroelektrik-santralleri-hangileridir.html> (Erişim Tarihi: 05.06.2023)
- [56] <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sariyar-hasan-polatkan-hidroelektrik-santrali/?pdf=5871> (Erişim Tarihi: 17.11.2024)
- [57] Kürklü, Ahmet (2015), Demokrat Parti Tarım Politikaları, (1950-1960), Fırat Üniversitesi, Elâzığ. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [58] Madendağ, Gülten (2018), Demokrat Parti Döneminde Adana'da Gündelik Hayat, Sakarya Üniversitesi, Sakarya. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [59] Mete, Ömer (2023), Demokrat Parti Dönemi Bayındırlık Politikaları, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [60] Milliyet Gazetesi, 11 Mart 1952, Nu: 660; 11 Şubat 1954, Nu: 1352; 24 Mart 1955, Nu: 1743; 9 Nisan 1956, Nu: 2120; 26 Eylül 1958, Nu: 3008.
- [61] Özcan, Feridun Cemal (2019), Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi, Mete Kaan Kaynar (Haz.), Türkiye'nin 1950'li Yılları içinde, (39-69), İletişim Yayınları, İstanbul.
- [62] Özer, Sevilay (2013), Demokrat Parti'nin Köy ve Köylü Politikaları (1946-1960), Berikan Yayınevi, Ankara.
- [63] Sarol, Mükerrerem (1983), Bilinmeyen Menderes, C. I, Kervan Yayınları, İstanbul.
- [64] TBMMTD, 15 Aralık 1950.
- [65] TBMMTD, 20 Haziran 1952.
- [66] TBMMTD, 23 Şubat 1960.
- [67] TBMMTD, 26 Şubat 1960.
- [68] TBMM, DP Meclis Grubu Müzakere Zabıtları, 24 Ocak 1956.
- [69] Timur, Taner (1991), Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İletişim Yayınları, İstanbul.

- [70] Toy, Erkan (2009), Demokrat Parti Döneminde Yabancı Sermaye ve Yatırımlar (1950-1960), Ankara Üniversitesi, Ankara. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [71] Ulus Gazetesi, 27 Eylül 1950, Nu: 10507; 28 Mayıs 1951, Nu: 10747; 26 Ekim 1953, Nu: 11612.
- [72] Yönten, Aslı (2013), Türkiye’de Baraj Yönetimi ve Stratejik Yaklaşımlar, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [73] Yıldız, Murat (2015), Demokrat Parti Dönemi Türkiye’de Sanayi Politikaları, Fırat Üniversitesi, Elâzığ. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [74] Yaşa, Memduh (1956), “Türkiye’de Âmme Masraflarının Seyri ve Bünyesi”, İstanbul İktisat Dergisi, (1-24).
- [75] Yavuzalp, Ercüment (1991), Menderes’le Anılar, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- [76] Yeni Adana Gazetesi, 4 Mart 1952, Nu: 8127.
- [77] Yiğitbaşıoğlu, Hakan (1996), “Türkiye’deki Barajlar”, A.Ü. Türkiye Coğ. Arş. ve Uyg. Merkezi Dergisi, S. 5, (171-181).
- [78] Yurtoğlu, Nadir (2014), Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasî, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri: 1950-1960, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [79] Zafer Gazetesi, 7 Mart 1953, Nu: 1401; 11 Nisan 1953, Nu: 1436.

EKLER

Ek-1: Nafia Vekaleti tarafından 1923-1957 Yılları Arasında Muhtelif Devrelerdeki Su İşlerine Yapılan Harcamalar.

	Senesi	Harcanan Para (TL)
1923-1929 Yılları Arasında Yapılan Su İşleri	1924	300.000
	1925	270.000
	1926	300.000
	1927	470.000
	1928	500.000
	Toplam	1.840.000
	1937-1949 Yılları Arasında Yapılan Su İşleri	Senesi
1937		2.052.759
1938		5.378.032
1939		7.969.490
1940		7.834.772
1941		8.460.850
1942		10.193.610
1943		13.515.318
1944		12.284.079
1945		8.033.927
1946		15.499.433
1947		15.398.735
1948		15.989.988
1949		23.952.782
Toplam	146.563.775	
1950-1957 Yılları Arasında Yapılan Su İşleri	Senesi	Harcanan Para (TL)
	1950	21.051.731
	1951	38.499.010

	1952	63.315.537	
	1953	88.293.292	
Senesi	Harcanan Para (TL)		
	Adi Bütçeden	Yatırım Bütçesinden	786 Fasıldan
1954	5.685.723	138.334.439	96.739.184
1955	9.187.655	215.895.252	156.626.830
1956	10.304.084	289.174.729	200.918.606
1957	12.159.678	337.467.579	311.728.000

Bu harcamalarla Seyhan Barajı, Hirfanlı Barajı, Kemer Barajı, Ayrancı, Sille, Damsa barajları olmak üzere 219 adet su mevzuu üzerinde barajlar ve yeraltı suyu araştırmaları dahil 384 adet ihale ele alınmış ve tamamlanmıştır. Ele alınan 219 işten 43 adedi, 1937-1949 devresinde tamamlanmayan işlerin tamamlanmasına yönelik olup geriye kalan 176 adet iş, 1950-1956 devresinde ele alınan işlerdir. Kaynak: BCA, 30.1.0.0/74.471.12.

Ek-2: Amme Sektörüne Dahil Daire ve Teşekküllerin 01.01.1950-31.12.1954 Devresinde Yaptıkları ve Bu devre İçinde Fiilen Tamamlanarak Faaliyete Geçmiş Yatırım Projelerine Taalluk Eden Yatırım Masraflarını Gösterir Cetvel.

Projenin Adı ve Konusu	Projenin Fiilen İnşasına Başlandı Yılı	Projenin Tamamlandığı Yılı	Projenin Umumi Balığı TL	Proje İçin 01.01.1950-31.12.1954 Devresinde Yapılan Masraf		Projenin Yıllık Nominal Kapasitesi (Fiziki Ölçülerle)
				Yekûn TL	Döviz Kısmı TL	
1.Sulama Tesisleri (48)	1949/53	1953/54	29.062.000	29.062.000	---	60.900 (1)
2.Bataklık Kurutma Tesisleri (35)	1949/53	1952/54	15.195.000	15.1905.000	---	79.740 ha (2)
3.Taşkın ve Selden Arazi Koruma Tesisleri (48)	1949/53	1952/54	24.591.000	24.591.000	---	143.935 ha (3)
4.Taşkın ve Selden Şehir, Kasaba ve Köy	1949/53	1952/54	10.579.000	10.579.000	---	49 (4)

Koruma Tesisleri (49)						
5.Hidroelektrik Santralleri (1)	1949/53	1952/54	2.626.000	2.626.000	--	8.000.000 kwh (5)
			82.053.000	82.053.000	---	

Kaynak: BCA, 30.1.0.0/106.668.2.

Ek-3: 1950-1960 Devresinde Kurulan Barajlar.

Hidroelektrik Santral Adı	Bulunduğu İl	Bulunduğu İlçe	Kurulduğu Yıl	Tipi	Kurulu Güç (MW)
Sarıyar Hasan Polatkan Barajı ve HES	Ankara	Nallıhan	1956	Baraj	160
Gezende Barajı ve HES	İçel	Mut	1954	Baraj	159,37
Hirfanlı Barajı ve HES	Kırşehir	Kaman	1960	Baraj	128
Demirköprü Barajı ve HES	Manisa	Salihli	1960	Baraj	69
Seyhan I Barajı ve HES	Adana	Merkez	1956	Baraj	60
Kemer Barajı ve HES	Aydın	Bozdoğan	1958	Baraj	48
Kepez I Barajı ve HES	Antalya	Merkez	1961	Kanal	26,4
Tortum Barajı ve HES	Erzurum	Uzundere	1960	Göl	26,2
İkizdere Barajı ve HES	Rize	İkizdere	1961	Kanal	18,6
Göksu Barajı ve HES	Konya	Hadim	1959	Kanal	10,8
Kovada I Barajı ve HES	Isparta	Eğirdir	1960	Göl	8,25
Seyhan II Barajı ve HES	Adana	Merkez	1962	Kanal	7,5
Sızır Barajı ve HES	Kayseri	Gemerek	1961	Kanal	6,78
Ceyhan Barajı ve HES	Kahramanmaraş	Merkez	1958	Kanal	3,6
Girlevik Barajı ve HES	Erzincan	Merkez	1953	Kanal	3,04
Kayaköy Barajı ve HES	Kütahya	Gediz	1960	Kanal	2,56
Botan Barajı ve HES	Siirt	Merkez	1957	Kanal	1,58
Ahlat Barajı ve HES	Bitlis	Ahlat	1960	Kanal	1,06

Durucasu Barajı ve HES	Amasya	Taşova	1951	Kanal	0,8
M.Kemal Paşa-Suuçtu Barajı ve HES	Bursa	M.Kemal Paşa	1952	Kanal	0,47
Kayadibi Barajı ve HES	Bartın	Merkez	1950	Kanal	0,46
Karaçay Barajı ve HES	Osmaniye	Merkez	1955	Kanal	0,4
Ladik-Büyükkızoğlu Barajı ve HES	Samsun	Ladik	1954	Kanal	0,4
Bayburt Barajı ve HES	Bayburt	Merkez	1950	Kanal	0,39
Besni Barajı ve HES	Adıyaman	Besni	1956	Kanal	0,27
İnegöl-Cerrah Barajı ve HES	Bursa	İnegöl	1952	Kanal	0,27
Kuzuculu Barajı ve HES	Hatay	Dört Yol	1954	Kanal	0,27
Haraklı-Hendek Barajı ve HES	Sakarya	Hendek	1953	Kanal	0,26
İznik-Dereköy Barajı ve HES	Bursa	İznik	1952	Kanal	0,24
Koyulhisar Barajı ve HES	Sivas	Koyulhisar	1957	Kanal	0,2
Pazarköy-Akyazı Barajı ve HES	Sakarya	Akyazı	1953	Kanal	0,17
Çemişgezek Barajı ve HES	Tunceli	Çemişgezek	1961	Kanal	0,11
Bozkır Barajı ve HES	Konya	Bozkır	1952	Kanal	0,07

Kaynak: www.ultraenerji.com.

Ek-4: Sarıyar Barajı'nı inşa eden Philipp Holzman Şirketi'nin teftiş heyeti reisi Hermann J. Abs ile Başbakan Adnan Menderes arasındaki yazışmalar. Hermann J. Abs'in Mektubu.

Exzellenz,

Ihr liebenswürdiges Schreiben vom 21.d.M. habe ich erhalten und daraus zu meiner grossen Freude entnommen, dass Sie so gütig waren, zu Gunsten der von mir genannten Firma zu intervenieren, so dass diese noch im August mit einer Dollar-Zahlung rechnen kann. Es ist mir ein Bedürfnis, Ihnen, Exzellenz, hierfür meinen aufrichtigen Dank auszusprechen.

Mit grosser Befriedigung erfüllte mich die Nachricht, dass der unter Mitwirkung deutscher Firmen gebaute Staudamm Sariyar gute Arbeit leistet und elektrischen Strom für die verschiedensten Landesteile der Türkei erzeugt.

Indem auch ich meiner Überzeugung Ausdruck gebe, dass die wirtschaftliche Zusammenarbeit unserer zwei Länder sich zum beiderseitigen Vorteil noch weiter verstärken wird, verbleibe ich mit dem Ausdruck meiner ausgezeichneten Hochachtung

Ihr sehr ergebener
Hermann J. Abs.

Kaynak: BCA, 30.1.0.0/7.38.19.

Ek-5: Adnan Menderes'in Hermann J. Abs'a cevabı.

Dear Mr. Abs,

I thank you for your letter which I have unfortunately received with some delay. I am indeed very glad to hear from you for I always remember integrally and with pleasure the interesting talks we have had together in Bonn.

I have given personal attention to the matter to which you have referred to in your letter. I would like to inform you that taking into consideration your letter I have given instructions so that an adequate sum will be transferred to the said firm at the beginning of August.

It is also a pleasure for me to mention here that the Sariyer Dam works perfectly and distributes electrical power for lighting and other purposes to various parts of Turkey.

I am confident that the close collaboration between our two countries which has given so many valuable

Kaynak: BCA, 30.1.0/7.38.19.

Ek-6: Devlet Su İşleri Umum Müdürlüğüne ve Müteahhitlerine Makine ve Malzeme Alımı İçin Yapılan FOA (Foreign Operations Administration) Yardımı.

DEVLET SU İŞLERİ UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Devlet Su İşleri Umum Müdürlüğüne ve Müteahhitlerine
makine ve malzeme mübayaası için yapılan
FOA yardımı

Davre	Tahsis olan	Kullanılacak yer	\$ Tahsis Mkt.
1950-1951	Su İşleri Reisliği	U.S.A.	369,000
1950-1951	" " "	Traf(Avrupa)	1.059,494
1951-1952	" " "	/	/
1952-1953	" " "	Traf(Avrupa)	650,000
1952-1953	Su İşleri Reisliği Müteahhitliği	U.S.A.	605,000
1952-1953	Su İşleri Reisliği	U.S.A.	500,000
1953-1953	Su İşleri Reisliği Müteahhitliği	U.S.A.	560,000
1953-1954	DSİ,Umum Müdürlüğü	U.S.A.	208,000
1953-1954	DSİ,Umum Müdürlüğü müteahhitleri	U.S.A.	800,000
1953-1954	" " "	U.S.A.	396,000
1953-1954	" " "	U.S.A.	788,000
1954-1955	DSİ,Umum Müdürlüğü	U.S.A.	2.062,000
1954-1955	DSİ,Umum Müdürlüğü Müteahhitleri	U.S.A.	1.026,000
			9.023,494

Kaynak: BCA, 30.1.0/106.668.F23.2.

Journal of Universal History Studies

Arap Yarımadası'nda Osmanlı- İbni Reşid İttifakı¹

Ottoman-Ibn Rashid Alliance in the Arabian Peninsula

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 19.07.2024 / 06.12.2024

pp. 245-266

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(2) • December • 2024 •

Mustafa Çabuk

Sütücü Imam University, Department of History, Assoc. Prof. Dr., Kahramanmaraş, Türkiye

Email: cabukm@yahoo.com

Orcid Number: 0000-0001-5560-8193

Cite: Çabuk, M. (2024). Arap Yarımadası'nda Osmanlı- İbni Reşid İttifakı. Journal of Universal History Studies, 7(2), 245-266. <https://doi.org/10.38000/juhis.1519178>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

*This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

*There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/ kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Osmanlı Devleti Hicaz bölgesini ve Orta Arabistan'ı egemenliği altına aldıktan sonra bölgede imtiyazlı bir yönetim uyguladı. Bölgede kabul gören dinî önderler veya geleneksel olarak bölge halkı üzerinde nüfuz sahibi olup aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu inanç ve siyasi yönetim anlayışıyla uyumlu liderlerle yönetim ve asayişin sağlanması hususunda iş birliği yaptı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti bölgede Vahhabi tehdidini ortadan kaldırdıktan sonra Reşidi ailesi ile ilişkilerini geliştirdi. Bu ailenin bölgeyi bir nevi Osmanlı Devleti adına yönetmesine müsaade etti. Bu ilişki ve ittifak karşılıklı olarak her iki gücün de çıkarlarına uygundu. Osmanlı Devleti ulaşımın, hayat şartlarının ve asayişin zor olduğu çöllerde yerel müttefiki sayesinde kendi otoritesini bu zor coğrafyanın en ücra noktasına kadar ulaştırıyordu. Reşidi ailesi de Osmanlı Devleti'nin sağladığı maddi imkânlar, ateşli silahlar ve aynı zamanda halifenin emrinde olmanın verdiği meşruiyet ile bölgede yerel bir güç olarak kendi varlığını devam ettiriyor ve bölgedeki rakibi olan kabilelere göre daha güçlü bir duruma geliyordu. Osmanlı Devleti'nin Reşidi ailesi ile başlayan iş birliği ve ittifakı Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası bölgeyi terk etmesine kadar devam etti. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Reşidilerle olan iş birliği, İbni Reşid, Şerif Hüseyin ve İbni Suud arasındaki rekabet, Birinci Dünya savaşı öncesi ve sonrası bölgedeki durum incelendi. Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin bölgeye yönelik politikaları ve bölgedeki faaliyetleri, Osmanlı ve İngiliz arşiv belgeleri başta olmak üzere bu alanda yapılan araştırmalar, tezler, makaleler ve kitaplar incelenmek suretiyle ortaya konulmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İbni Reşid, Arabistan, Savaş, İttifak.

Abstract

After the Ottoman State dominated the Hejaz region and Central Arabia, it implemented a privileged administration in the region. Ottomans cooperated with leaders who were accepted in the region, had religious identities or traditionally had influence over the people of the region, and were also compatible with the belief and political management approach of the Ottoman State, in ensuring administration and public order. In this context, the Ottoman State improved its relations with the Rashidi family after eliminating the Wahhabi threat in the region. Ottomans allowed this family to govern the region in a way on behalf of the Ottoman State. This relationship and alliance were mutually beneficial to both Powers. In deserts where transportation, living conditions and public order were difficult, the Ottoman State was able to extend its authority to the most remote parts of this difficult geography, thanks to its local ally. The Rashidi family continued its existence as a local power in the region with the financial resources and firearms provided by the Ottoman State, and the legitimacy of being under the command of the caliph, and became stronger than its rival tribes in the region. The cooperation and alliance of the Ottoman State, which started with the Rashidi family, continued until the Ottoman State left the region after the First World War. In this study, the cooperation of the Ottoman State with the Rashids, the competition between Ibn Rashid, Sharif Hussein and Ibn Saud, and the situation in the region before and after the First World War were examined. The policies and activities of the Ottoman State and England towards the region were tried to be revealed by examining researches, theses, articles and books in this field, primarily using Ottoman and British archive documents.

Keywords: Ottoman, Ibn Rashid, Arabia, War, Alliance.

Extended Abstract

Mehmet Ali Pasha, the Governor of Egypt, took action on behalf of the Ottoman Empire against the Wahhabis, who had organized a major revolt in the Arabian Peninsula and threatened the Holy Land, and suppressed the revolt. After this incident, the Ottoman Empire was always careful against the Wahhabi threat in the region. This situation pushed the Ottoman Empire to seek cooperation with new local leaders or tribes in the region who did not share the Wahhabi idea. In this context, the cooperation between the Ibn Rashid family and the Ottoman Empire emerged as a force that could balance the Wahhabi threat in central Arabia. In this article, the British and Ottoman archives and literature are used to analyse the cooperation and progressive alliance of the Ottoman Empire with the Rashid family. The rivalry between Britain and the Ottoman Empire over the region and the rivalry between the local powers in the region are discussed and analyzed.

The Rashidis' rise to power in the region and becoming the local rulers of the region emerged as a result of their relations with the Ottoman Empire. The Ottoman Empire's elimination of the Wahhabi threat in the Najd region paved the way for the Rashidis in the region. The Rashidi leaders' wise policies and good relations with the Ottoman Empire in the region enabled the Rashidi Emirate to grow stronger. The Ottoman Empire made the Rashidis the most powerful tribe and emir in the region by providing them with money, supplies and firearms.

Before the First World War, the Ottoman Empire supported Sharif Hussein, the Emir of Mecca in the Arabian Peninsula, and Ibn Rashid, the leader of the Shammar region. All kinds of weapons and equipment were provided to the army of the Shammar tribe by the Ottoman Empire. The Ottoman Empire used the forces of these two leaders against the tribes that rebelled and disrupted the order in the region.

The Rashidis maintained this alliance until the end of the First World War. Sharif Hussein rebelled against the Ottoman Empire during the war years and cooperated with the British. The Rashidis, on the other hand, continued their existence in the region as a loyal ally of the Ottoman Empire. The Ottoman Empire always supported its loyal allies in the region with weapons, money and supplies. During the difficult times of the Rashidis, the Ottoman Empire supported them by sending troops to the region through Baghdad and Medina from time to time. Before and during the First World War, the Rashidis rejected alliance offers from the British and later from Sharif Hussein. They had close relations with Fahreddin Pasha, the defender of Medina, and supported the defence of Medina.

Britain's policy in the Arabian Peninsula was generally designed to take advantage of the rivalry between tribal chiefs or local leaders as much as possible. Since the British knew that sending troops to the region was a costly endeavour, they preferred to implement the strategy of using the tribal forces for their own interests by providing money, weapons and supplies to the tribes in the region. In line with these policies, Britain first used Sharif Hussein against the Ottoman Empire with the promise that he would establish a great Arab Empire and put himself at the head of this empire. When the Ottoman Empire withdrew from the region, Sharif Hussein lost his importance in the eyes of Britain. When the Ottoman Empire withdrew from the war, Britain supported Ibn Saud in the region against Sharif Hussein. Although Sharif Hussein wanted to buy weapons and armoured vehicles from Britain with his money against the Ibn Saud forces, the British did not sell them. With the support of Britain, Ibn Saud defeated Sharif Hussein and expelled him from Hejaz.

As a loyal ally of the Ottoman Empire before and during the war, the post-Ottoman position of the Rashidis in the region suffered and their power declined. Britain determined a policy in favour of the presence of the Rashidis in the region after the war. Because they found the presence of the Rashidis in the region as an alternative to the Saudis necessary for their own policies. They thought that they might need the Rashidis to use against the Saudis in the following years.

Giriş

Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonrasında ele geçirdiği Arap Yarımadasında imtiyazlı bir yönetim kurdu. Bölgeyi doğrudan tımar sistemine dâhil etmedi. Bu nedenle de doğrudan merkeze bağlı bir yönetim de oluşturmadı. Bölgeye merkezden vali gönderildi. Fakat valiler bölgedeki yerel güçleri de dikkate alarak bölgeyi idare ettiler. Yerel güçlerin bölgedeki otoritesinden dolayı Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan gönderdiği valiler, bölgede geri planda kaldı. Osmanlı valileri zaman zaman bölgede adeta birer elçi gibi faaliyet gösterdi.

Osmanlı Devleti Arap Yarımadasındaki dinî ve yerel liderlerle kurduğu ilişki üzerinden bölgeyi yönetmeyi tercih etti. Bölgede huzur ve sükûneti devam ettirip Osmanlı Devleti'ne ve Osmanlı Devleti'nin savunduğu dinî değerlere saygı ve sadakat gösterdikleri müddetçe bölgedeki yerel liderlerin oluşturduğu statükoyu devam ettirmeyi tercih etti. Bölgede yüzyıllarca var olan kabile sistemi nedeniyle bölge halkı ile iletişimi de kabile liderleri üzerinden yürüttü. Arap Yarımadasındaki kabile liderleri Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler üzerinden bölgedeki varlıklarını ve hâkimiyetlerini devam ettirdiler. Bu kabile liderleri bölgede, Osmanlı Devleti'ne ve halifeye bağlı kalarak vergi toplamaya, bölgede asayişini sağlamaya devam ettiler. Osmanlı Devleti de bu kabilelere para, silah, mühimmat vererek destek oldu. Osmanlı Devleti ve halifeye olan bağlılık aynı zamanda bu kabilelere bölge halkı üzerinde meşruiyet de kazandırmaktaydı. Osmanlı Devleti ile olan bu ilişki sonucu bazı kabileler adeta bölgenin yerel hanedanlıkları haline geldi. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu zamanlarda bu yerel hanedanlıkların bağlı buldukları büyük güç Osmanlı Devleti idi. Fakat zamanla Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve bölgeye ilgi duyan emperyalist güçlerin bölgeye yönelik politikalar geliştirmesi nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin bölgede düzeni sağlayan tek güç olma özelliği zarar gördü. Diğer emperyalist güçler de bölgede ilişki ve ittifak geliştirdiği yerel kabile liderlerine para, silah ve mühimmat sağlamaya başladı.

Reşidi ailesinin bölgede önemli bir güç olarak ortaya çıkması Vahhabi isyanları sonrasında meydana geldi. Vahhabiler 18 Şubat 1803'te Taif'i 30 Nisan 1803 tarihinde ise Mekke'yi işgal ettiler (Şimşek, 2021, s. 27). Osmanlı Devleti isyanı bastırmak için bölgeye asker gönderdi. Reşidi ailesi bu mücadelede Osmanlı Devleti ile iş birliği yaptı. İsyân sonrası bölgede Suudilerin gücünün kırılması ve Osmanlı Devleti'nin Reşidi ailesine destek vermesi Reşidilerin Arap Yarımadasında yıldızlarının parlamasını sağladı.

1. Reşidiler ve Şammar Emirliği

İbnür Reşid olarak bilinen Abdullah bin Ali bin Reşid, Reşidilerin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Kendisi Şammar kabilesine bağlı Abde aşiretinin Beni Cafer kolundandır. Vahhabilerin Arap Yarımadası'nda güçlenip isyan ederek birçok şehri ele geçirdiği ve Osmanlı Devleti'nin bu isyanları bastırmakla uğraştığı bir dönemde yaşadı. 1834 yılında Osmanlı Devleti ile iş birliği yaparak Hicaz kumandanı Hurşid Paşa'nın Suudilere karşı mücadelesine destek olmak üzere kardeşi Ubeyd ile 2000 deve gönderdi. Hurşid Paşa da kendisini Hail ve Cebeli Şammar bölgesinin hâkimi olarak tanıdı (Er-Reşid, 2000, s. 184). Hurşid Paşa, İbni Reşid'e masraflarını karşılaması için aylık bir miktar para vermeyi taahhüt etti. Cebeli Şammar'ın zekâtının üçte birini kendisinin almasına izin verdi (Al Rasheed, 1992, s. 146). Reşidiler, Abdullah bin Reşid yönetiminde Osmanlı Devleti'nin desteğiyle bölgenin en güçlü aşireti haline geldiler. 1847'de ölünce yerine oğlu Tallal geçti (Er-Reşid, 2000, s. 184). Oğlu da Osmanlı Devleti ile ittifaka devam etti

Reşidiler, 1891 yılında Suudileri yenilgiye uğratarak Riyad'ı ele geçirdiler. Böylece, Şam ve Necid arasındaki en güçlü Arap aşireti haline geldiler. Reşidilerin güçlenmesi Vahhabileri bölgede zayıflattı. Osmanlı Devleti'nin desteğiyle bölgede kazanılan başarılar sonucu Arabistan'ı Irak, İran ve Hindistan'a bağlayan ticaret yoluna hâkim oldular. Hail, Mekke ve Medine'ye giden kervan yolunda önemli bir merkez haline geldi. Necd'den Suriye'ye, Mısır'dan Kuveyt'e giden kervanlar da Hail'den geçiyordu. Vahada sahip oldukları geniş araziler, Cebeli Şammar çevresi ile hac ve ticaret kervanlarından aldıkları vergilerle ekonomik olarak da güçlendiler. Diğer yandan elde ettikleri gelirlerin bir kısmını kabilelere dağıtmaları Reşidi emirlerinin nüfuzunu artırdı (Er-Reşid, 2008, s. 19; Abedin, 2002, s. 151).

Osmanlı Devleti tarafından Reşidilerin lideri Muhammed İbni Reşid'e 1872 yılında Kaymakamlık unvanı, 1873 yılında üçüncü rütbeden bir mecidi nişanı verildi (Tekeboğan, 2016, s. 22). 22 Mart 1885 tarihinde birinci dereceden bir mecidi nişanı verildi. Muhammed İbni Reşid, nişanı aldıktan sonra Osmanlı Devleti'nden hilat talep etti. 1887 yılında Meclis-i Vükelâ'da yapılan görüşmeler sonucunda İbni Reşid'in şeyhleri için verilmekte olan yirmi beş bin kûsur kurşun iki katına çıkarılarak ödenmesine, ayrıca kendisine ve şeyhlerine verilmek üzere otuz bir adet hilat gönderilmesine karar verildi. Hilat verilmesiyle İbni Reşid bölgede Osmanlı Devleti'nin temsilcisi durumuna geldi (BOA, MV. 31/51; Tekeboğan, 2016, s. 31-33).

2. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Reşidilerin Bölgedeki Faaliyetleri

1897 yılında Reşidilerin güçlü lideri Muhammed İbni Reşid vefat etti. Vefatının ardından ortaya çıkan güç mücadelesi aileyi bölerek Hail'de kaos yarattı (Abedin, 2002, s.59). Aile içi çatışmaların da etkisiyle Reşidiler güç kaybetmeye başladı. Bu durum Reşidilerin rakiplerini harekete geçirdi. 1900 yılları başında Kuveyt şeyhi Mübarek, Müntefik Arapları ve Vahhabiler İbni Reşid'e karşı ittifak halindediler. Kuveyt şeyhi Mübarek, 1900 yılı baharında, Reşidilere ait binden fazla devenin bulunduğu büyük bir kervanı ele geçirerek Reşidilere büyük bir darbe vurdu (Kurşun,1999, s. 153). Saldırlara devam eden Kuveyt Emiri Mübarek, 1900 yılında İbni Suud'a destek olmak üzere hazırladığı bir orduyla İbni Reşid'e saldırmak için harekete geçtiğinde pusuya düşerek ağır bir yenilgi alarak Kuveyt'e döndü. İbni Reşid güçleri, kendilerini takip ederek Kuveyt'e ulaştıklarında İngiltere'nin bölgede bulunan üç savaş gemisinden dolayı şehre girmediler (Akyıldız-Kurşun, 2014, s. 250-251). Babıali'den 22 Aralık 1902 tarihinde Basra Vilayeti'ne gönderilen telgrafta, Mübarek ile İbni Reşid arasında çıkacak bir çatışmaya İngiltere'nin müdahale edebileceği bildirildi (Polat, 2019, s. 43). İngiltere'nin olaylara karışması ihtimali nedeniyle Osmanlı Devleti İbni Reşid'in Kuveyt'e girmesine izin vermedi.

İbni Suud, 15 Ocak 1902 tarihinde Riyad'ı aldı. Reşidiler Kasım şehrine çekildiler. 1902- 1906 yıllarında Kasım şehri, bu iki yerel gücün arasındaki çatışmalara sahne oldu (Er-Reşid, 2008, s. 19; Polat, 2019, s. 43).

İbni Reşid Riyad'ı geri almak için kuvvet toplayıp şehri kuşattı. Fakat surları yıkacak topu olmadığı için başarılı olamayınca Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Osmanlı Devleti bölgede yeniden bir Vahhabi sorunu ile uğraşmamak için İbni Reşid'e yardım etmeye ve istediği silahları vermeye karar verdi. Bu bağlamda İbni Reşid'e 2000 lira verilmesine, Yemen'e gönderilen 3 tabur askerin de İbni Reşid'e yardım için gönderilmesine, ayrıca Bağdat'tan da lazım olan askeri kuvvetin gönderilmesi ve askerin nakliyesi için de 2000 lira ayrılması kararlaştırıldı (BEO. 2314/173502).

1904 yılı başlarında Osmanlı Devleti, İbni Reşid'e 800 martini tüfek, 1000 kapaklı tüfek, 400 sandık cephane, mühimmatıyla birlikte iki dağ topu gönderdi. Silah ve mühimmat Bağdat'tan yaklaşık 300 km

güneyde bulunan Semâve'ye ulaştırıldı. Silah ve mühimmat Semâve'de İbni Reşid'in adamlarına teslim edildi (DH.ŞFR. 326/39; Tekeboğan, 2016, s. 68).

26 Eylül 1904 tarihinde Kuveyt Şeyhi Mübarek ve müttefikleri İbni Reşid güçlerini iki defa mağlup ederek Reşidilerin merkezi olan Hail'e kadar ilerlediler. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti Hail'i kurtarmak ve İbni Reşid'e destek vererek bölgedeki Vahhabilerin güçlenip daha büyük sorun çıkarmalarına engel olmak için bölgeye asker gönderdi (Akyıldız-Kurşun, 2014, s. 213).

Riyad Emiri İbni Suud ile Kasım Emiri İbni Reşid 1905 yılında çatıştı. İbni Reşid Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Miralay Şükrü Paşa komutasında Bağdat'tan asker gönderildi. Kasım bölgesine giden ordu ve İbni Reşid kuvvetleri mağlup oldu. Çatışmaların birinde Kasım Emiri Abdülaziz İbni Reşid öldürülünce Osmanlı Devleti Basra ve Medine'den aynı anda iki kıta askeri kuvveti bölgeye gönderdi. Daha önce Yemen'de önemli işler yapan Müşir Tatar Ahmet Feyzi Paşa komutasında 6 piyade taburu, 1 topçu bataryası ve 1 süvari birliğinden oluşan daha güçlü bir ordu gönderildi. Müşir Tatar Ahmet Feyzi Paşa 4200 kişi ile Basra'dan hareket edip çözü geçip 5 Mart 1905 tarihinde Hail'e varınca İbni Suud ve adamları devlete ve halifeye sadakatlerini arz ettiler. Böylece Kasım'da sükûnet sağlandı. Bu sırada Yemen'de tekrar isyan çıktığı için Osmanlı Devleti 10 Nisan 1905 tarihinde Vahhabilerle bir anlaşma yaparak bölgede sükûneti sağladı. Müşir Ahmet Paşa tekrar Yemen'e döndü (el-Askeri, 2008, s. 10; Akyıldız-Kurşun, 2014, s. 213).

Kuweyt Emiri Mübarek, İbni Reşid'i zayıflatmak ve Kuveyt için bir tehdit olmasını engellemek için İbni Suud ve diğer kabilelerle ittifaklar yaptı. İbni Suud'u bu amaç doğrultusunda parasal olarak da destekledi. Mübarek, Suudiler ile Osmanlı Devleti'ni yakınlaştırmak için de girişimlerde bulundu. Osmanlı Devleti, Suudilerin El Ahsa üzerindeki emelleri nedeniyle buna ihtiyatlı yaklaşarak bölgeye 500 kişilik takviye kuvvet ve dört büyük kalibreli dağ topu gönderdi. Osmanlı Devleti, İbni Reşid'e bir jest yaparak padişaha olan sadakat ve bağlılığından dolayı onu madalyalarla ödüllendirdi (Abedin, 2002, s.70-73). Osmanlı Devleti bölgede İbni Reşid ile ittifak kurarak oluşturduğu yönetimin zarar görmemesi için Sadun Paşa ve diğer Aneze kabilelerine baskı yaparak onların İbni Reşid ile anlaşmalarına yardımcı oldu. Bu durum Kuveyt Emiri Mübarek'in İbni Reşid karşısında yalnız kalmasına neden oldu (Çiçek, 2017, s. 120).

İbni Suud, 1906 yılında Reşidi Emiri Abdülaziz b. Mut'ab'ın da çatışma sırasında hayatını kaybettiği savaş sonrasında Kasım şehrini de ele geçirdi (Er-Reşid Cilt 35, 2008, s. 19). Reşidilerin liderinin ölümü Reşidi ailesinde bir iç savaşın başlamasına neden oldu. Bu durum Reşidileri, Suudiler karşısında zayıflattı. Abdülaziz'in oğlu Mut'ab İbni Reşid, Reşidi emirliğini üstlendi. Ancak Mayıs 1907'de kuzeni Sultan bin Hammud'un gerçekleştirdiği suikaste, kardeşleri Mizal ve Muhammed ile birlikte öldürüldü. Bu olaydan sadece bir yıl sonra, Haziran 1908'de, Sultan bin Hammud'un kardeşi, Suud bin Hammud da onu öldürdü ve Reşidi emirliğini üstlendi. Ancak onu da kuzeninin anne tarafından amcaları öldürdü. Daha sonra emir olan Suud İbni Abdülaziz El Reşid, Reşidi Emirliği'ni 1920 yılına kadar yürüttü (Çiçek, 2017, s. 124). Şammar emiri görünüşte Suud ibni Abdülaziz El Reşid idi. Ancak, yaşı küçük ve tecrübesiz olduğundan yönetim fiilen dayılarından Hamud El Bihen'in elindeydi (Tekeboğan, 2016, s. 87).

1906'da Reşidi Emiri Abdülaziz b. Mut'ab'ın ölmesinden sonra Reşidi Emirliği güneydoğudan İbni Suud'un, kuzeyden de Suud'un dostu olan Aneze kabilesinin saldırıları arasında yok olma tehdidi ile karşı karşıya kaldı. Bir yandan da aile içi çatışmalar ve suikastlar devam etmekteydi. Reşidileri içinde buldukları bu tehlikeli durumdan geçmişten beri ittifak halinde oldukları Osmanlı Devleti kurtardı. Osmanlı Devleti

Reşidileri desteklemeye devam etti. Hicaz demiryolunun inşası da Osmanlı Devleti'nin Reşidilerle olan ittifakını pekiştirdi (Richard, 2019, s. 288).

İngiliz ajan Gertrude Bell, 1913 yılı aralık ayında çölde yaptığı seyahatte Osmanlı Devleti'nin İbni Suud ile savaşında İbni Reşid'e 70 deve yükü silah gönderdiğine dair söylentiler olduğunu yazdı (Howell, 2016, s. 203). Gertrude Bell 1914 yılında İbni Reşid'in merkezi Hail'e yaptığı bir seyahatte yakalanarak hapsedildi. Birkaç gün oda hapsinde, tutulduktan sonra serbest bırakıldı. Bell, Hail'deki emirin ailesine mensup 16-17 yaşındaki erkeklerin ölüm korkusunda yaşadıklarını iddia etti (Öke, 2013, s. 128).

İbni Reşid, Osmanlı Devleti tarafından Hicaz Demiryolu hattı üzerinden gerekli tedarik sağlanarak desteklenmekteydi. Bölgede faaliyetlerde bulunan İngiliz ajan Shakespeare, 26 Haziran 1914 tarihli raporunda; 1914 yılı Şubat ayının ortalarında bir sevkiyatın yapıldığını İbni Reşid ve adamlarına 30.000 tüfek, yüzlerce kutu cephane ve çok sayıda topun Osmanlı Devleti tarafından gönderildiğini bildirdi (Abedin, 2002, s. 112).

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı öncesinde Arap Yarımadası'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile Şammar bölgesinin lideri İbni Reşid'i desteklemekteydi. Osmanlı Devleti bölgedeki isyan eden, asayişi bozan kabilelere karşı bu iki lidere ait askeri güçleri kullanmaktaydı. İbni Reşid güçlerine her türlü silah, mühimmat ve istihbarat desteği Osmanlı Devleti tarafından sağlanmaktaydı (Öke, 2013, s. 62).

3. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Reşidlerin Bölgedeki Faaliyetleri

İngiliz ajan Shakespeare'e göre; İbni Reşid hararetli bir Türk taraftarıydı ve Arap Yarımadasına hâkim durumdaydı. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İbni Reşid ile İbni Suud'u barıştırmaya çalışıyordu. İngiliz ajan Shakespeare ise İbni Reşid'e karşı İbni Suud'u kışkırtarak iki lideri çatıştırmaya çalışıyordu. Savaşın başlarında, İbni Suud ülkesinin Hristiyanlar tarafından işgal edileceği endişesiyle İngilizlere kızgındı (Öke, 2013, s. 17). Ajan Shakespeare bölgeden gönderdiği bilgide; Osmanlı Devleti'nin Arap Yarımadası'ndaki savaş planları ile ilgili şunları yazdı: "İbni Suud Basra'yı savunacak, İbni Reşid ve Aneze kabileleri Sina Yarımadası ve Mısır'a karşı Batı kabileleri ile birlikte ilerleyecek, Mekke Emiri Hüseyin, İmam Yahya ve İdrisi ise Yemen, Hicaz ve kutsal yerleri savunacaktır" (Polat, 2019, s. 75).

Ocak 1915'te İbni Suud ve İbni Reşid'in başını çektiği güçler Cerrab'da karşı karşıya geldiler. İbni Suud rakibinin süvarisini yenilgiye uğrattı. Diğer yandan piyadesi İbni Reşid'e yenildi. Bu durumu gören Acman bedevileri İbni Reşid tarafına geçerek İbni Suud'un ordugâhını yağmaladılar. İbni Suud'un toplarından birine komuta eden İngiliz ajan Yüzbaşı Shakespeare bu çatışmada İbni Reşid güçleri tarafından vurularak öldürüldü (Richard, 2019, s. 288-289). Çatışmada 3 İngiliz görevli de esir alındı. Çatışmalarda Suudi liderin 2 oğlu ve 3 de akrabası öldürüldü. Suudiler 15000 ölü, 1200 yaralı olmak üzere kayıp verdiler. Çatışmalardan sonra da Osmanlı Devleti iki kabileyi barıştırmaya çalıştı. Her iki kabilenin de halifenin liderliğinde düşmana karşı birlikte savaşmasını sağlama yönünde faaliyetlerde bulundu (Çiçek, 2017, s. 125-126). İbni Suud, 26 Aralık 1915'de İbni Reşid'e karşı İngilizlerle anlaştı. İngilizler, kendisine aylık 5.000 sterlin, silah ve bağımsızlık sözü verdiler (Nizamoğlu, 2014, s. 589).

Diğer yandan Mekke Emiri Şerif Hüseyin, hayalindeki Arap Krallığı hülyasından dolayı Arap Yarımadası'ndaki güçlü liderleri kendisine rakip olarak görmekteydi. Bu nedenle hedefine ulaşmasında kendisine engel olacağını düşündüğü ve Osmanlı Devleti'ne sadık olan kabileler ve liderler üzerinde baskı yaparak, onları kontrol altına almaya çalışıyordu. Osmanlı Devleti'ne sadık olduğu bilinen İbni Reşid ile devamlı anlaşmazlık halindeydi. Şerif Hüseyin, İbni Reşid'i bir saldırı ile ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Bu

amaçla oğlu Abdullah'ı Necid'e gönderdiği Medine'deki Türk Muhafızlığı tarafından öğrenilmişti. Şerif Hüseyin'e bağlı kuvvetler için 4. Ordu tarafından gönderilen silah ve cephanenin İbni Reşid'e karşı kullanılacağından şüpheye düşen Medine Muhafızlığı bunları Şerif Hüseyin'e teslim etmedi (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri, 1978, s. 21).

Birinci Dünya Savaşı'nda İbni Reşid cihat ilanına destek verdi. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya yazdığı mektupta kendisinin ve kendisine bağlı kabilelerin Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu ve emirlerini beklediğini bildirdi (Polat, 2019, s. 50). Savaş başlayınca, Osmanlı Devleti İbni Reşid'i Necd kumandanı olarak atayarak emrine 1 Türk, 25 Alman subay ile 300 asker gönderdi. Savaş süresince İbni Reşid'e yardımlar devam etti (Polat, 2019, s. 126).

Birinci Dünya Savaşı başlayınca Enver Paşa, adamlarından Mebus Talip Bey'i hediyelerle İbni Suud ve İbni Reşid'e gönderdi. Talip Bey, çölde etkili olan bu iki lideri birbirleriyle olan mücadele ve çatışmaları bir kenara bırakarak İngilizlere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında cihada katılmaya ikna etti. İbni Suud görüşmede savaş boyunca İbni Reşid'e saldırmayacağına ve ayrıca Basra'yı savunmak için de Osmanlı Devleti'ne 4000 atlı bedevi göndereceğine söz verdi. İbni Suud tehdidinin geçici de olsa kalkmasıyla İbni Reşid Sina'ya gidip Kanal Harekâtına destek verdi. İbni Suud ile Osmanlı Devleti arasındaki antlaşma 5 Mayıs 1914 tarihinde yapılmıştı. Savaşın hemen başında 22 Kasım 1914 tarihinde Basra'nın İngilizlerce işgali üzerine İbni Suud ile yapılan bu antlaşma uygulanamadı. İbni Suud savaş boyunca tarafsız kalmayı tercih ederken bir yandan da İngilizlerle iletişime devam etti (Öke, 2013, s. 38-39, 89).

Cemal Paşa Şerif Hüseyin'e gönderdiği 10 Aralık 1914 tarihli mektubunda şunları yazdı:

“Enver Paşa'nın son bildirisine göre, İbni Suud harbin sonuna kadar; İbni Reşid'le mütareke yapmış ve İbni Suud, Basra bölgesine, İbni Reşid bir kısım kuvvetiyle Basra ve diğer kısım kuvvetiyle de, Mısır tarafına harekete karar vermişlerdir. Yakında İbni Reşid mücahitlerinin kutsal savaş alanına gelmesi umulmaktadır. Bu olay, Arap çocuklarının kişisel kinleri unutarak, İslamlığın ve İslamların müşterek düşmanına karşı birlik halinde hareket etmeleri İslâmlık ve Araplık faziletinin ögünmeye değer bir belgesi olduğu için, size bildirmekten kıvanç duyuyorum.” (Sina - Filistin Cephesi, 1979, s. 150).

Savaş sırasında Teşkilatı Mahsusa Reisi Eşref Bey ve Mehmet Akif'in de içinde bulunduğu heyet İbni Reşid'i ziyaret ettiler. İngiliz istihbaratı savaş sırasında Kuşçubaşı Eşref'in İbni Reşide verilmek üzere 10.000 sterlin değerinde altın götürdüğünü bildirdi. İbni Reşid heyete; kendilerinin çölde sürekli mücadele halinde olduğunu, eskiden beri Osmanlı Devleti'ne ve Hilafete sadık olduklarını ve İbni Suud'u birkaç ay evvel kendi güçleri ile büyük bir bozguna uğrattıklarını, fakat artık İbni Suud'un İngilizlerden aldığı silah ve paralarla kendilerine meydan okuduğunu, Osmanlı Devleti'nin Arap Yarımadası'ndaki silah depolarından kendisine 15 bin mavzer, 10 büyük sahra topu, 50 mitralyöz ve gerekli olan mermileri vermesini talep etti (Polat, 2019, s. 126; Kandemir, 2021, s. 286).

İbni Reşid'in Osmanlı Devleti ile ittifakı ve faaliyetleri İngilizleri endişelendiriyordu. İbni Reşid'in Kuveyt Şeyhi Mübarek ile olan temaslarını da takip ediyorlardı. Irak'taki İngiliz siyasi görevli Percy Cox, İbni Reşid'e 16 Mayıs 1916'da bir mektup göndererek İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki bu savaşta tarafsız kalmasını istedi. İbni Reşid bu mektuba cevap vermedi. 1916 yılı haziran ayında Gertrude Bell, Basra'ya resmen İngiliz temsilcisi olarak atanınca İbni Reşid'e mektup yazarak irtibat kurmaya çalıştı. Bell, İbni Reşid'in İngiltere tarafına geçmese bile en azından tarafsız kalması için çalışmak gerektiğine inanıyordu. İngiltere, İbni

Reşid'in tarafsızlığını sağlama konusunda ümidini kesince onu tehdit etmeye başladı. İbni Reşid'e kuvvetlerini güney Irak yakınlarından çekmesi ve daha uzak bir bölgeye kaydırması için bir ultiatom verdiler (Al-Atnah, 2023, s. 332; Öke, 2013, s. 136-137). Savaş yıllarında İbni Reşid Osmanlı Devleti'ne bağlı kaldığı için İngilizler İbni Reşid'e karşı İbni Suud'u destekleme kararı aldı (Köse, 2018, s. 108).

İngiltere, İbni Reşid'i zayıflatmak için İbni Reşid'i destekleyen kabilelerin de İngiltere'nin kontrol kurduğu Kuveyt ve Basra pazarlarına girmesini yasakladı. İbni Reşid'e bağlı kabileler, iâşelerini Irak ve Kuveyt üzerinden temin ediyorlardı. Bu durum kabileleri erzak ve iâşe sıkıntısına düşürdü. Kuveyt emirinin İbni Suud'la ihtilafından dolayı bir miktar iâşe bu yolla getirilmeye devam etti. Fakat yeterli değildi. İngilizler, ekonomik baskılarla İbni Reşid'i zayıflatmak, onu zor durumda bırakmak ve başta Şammar kabilesi olmak üzere onu destekleyen kabilelerin onu terk etmesine neden olmayı ve bu kabilelerin İngiltere ile iş birliği yapmasını hedefliyorlardı. Hem iâşede yaşanan sıkıntılar hem de yapılan propandalardan dolayı Hâil'deki bazı kabileler İbni Reşid'i bırakarak İngilizler ve Şerif Hüseyin tarafına geçti (Al Rasheed, 1992, s. 153; Nizamoğlu, 2014, s. 596).

İbni Reşid, 1917 yılının mayıs ayı başlarında Medine'ye gitmek için yola çıktı. İngilizlerin engellemesi nedeniyle yola çıkmasının geciktiğini, İngilizlerin bölgedeki kabilelere silah, erzak ve altın vererek Reşidilere karşı kıskırtıklarını bildirdi. İbni Reşid, Medine, Medayn ve El Muazzam'daki kabilelerin yeterince erzak ve para tedarik edilmezse İngilizlerle iş birliği yapabileceğini bildirdi. İbni Reşid, aşiretler ve bölge halkı için bulgur, buğday, arpa, kahve gibi erzakların temin edilmesini istedi. Bunların yanı sıra top, makineli tüfek ve 50.000 lira talep etti. Erzak sıkıntısı nedeniyle bu konudaki talebi karşılanamadı. Cemal Paşa, İbni Reşid'e 500 deve verdi. İbni Reşid'e verilmek üzere 50.000 altının da hemen gönderilmesini istedi (Nizamoğlu, 2014, s. 591).

İbni Reşid Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya savaş yıllarında yazdığı mektupta erzak sıkıntısı çektiklerini ve İstanbul'da bulunan kendisinin Umum Vekili Ahmet Reşid Paşa'nın bir an önce erzaklarla gönderilmesini talep etti. Bu tarihlerde Teşkilat-ı Mahsusa'dan Süvari Binbaşı Aziz Bey İbni Reşid'in yanındaydı (Tetik, s. 249-251). İbni Reşid'in İstanbul'daki vekili Reşid Paşa 1918 yılının başında 21 vagonlu özel bir trenle yola çıktı.

“Trende 2 vagon; seri ateşli toplar ve cephaneleri, 4 vagon; “mesture eşya”, 1 Vagon; gaz, 1 vagon; şeker, 1 Vagon; benzin, 2 vagon; cephane, 2 vagon; motor, 1 Vagon; binek otomobil, 1 Vagon; yük otomobili, 1 Vagon; mutfak için, 1 Vagon erzakla yükliydü. 1 vagon; hususi salon, 2 Vagon; birinci ve ikinci mevki olarak, 1 vagon da topçu ve mitralyöz erleri için tahsis edilmişti. Sihhi malzemeler; giyecek, sabun, aş kabı, çadır, silah, motor ve haberleşme yedek parçaları da Umur-u Şarkıye Dairesi'ndeki ilgili kişiler tarafından teslim alındı. İbni Reşid karargâhına tahsis edilen bir batarya ile birlikte ayrıca 32 de “mitralyöz efradı” gitmekteydi.”

11 Şubat 1918 tarihinde Reşid Paşa ve heyeti Şam'a ulaştı. Ancak bu malzemeleri İbni Reşid'in merkezi Hail'e ulaştıramadı (Tetik, 2014, s. 255-256).

1917 yılı mart ayı ortalarında Faysal, İbni Reşid'in Osmanlı Devleti'nden 200 deve, para ve silahlar alarak Darle Hamra'da elindeki 300 deve ile de birleştirerek Şerif Hüseyin'e ani bir saldırı yapacağı istihbaratını aldı. Bunun üzerine Faysal, Nuri Şalan'a İbni Reşid'e kuzeyden bir saldırı yaparak onu Medine'den uzaklaştırması için haber gönderdi. Faysal, Şerif Abdullah'ı da uyararak İbni Reşid'in Nakhail ve Hanakiyeh'i yeniden ele geçirmek için saldırdığını bildirdi. Mısır'daki İngiliz Yüksek komiseri Wingate de Basra'daki

İngiliz kuvvetlere gönderdiği yazıyla İbni Suud veya körfezdeki diğer şeyhleri kullanarak İbni Reşid'in adamlarını Hicaz bölgesinden uzak tutma imkânları olup olmadığını sordu (Mohs, 2008, s. 127). Eski Mekke emiri Hüseyin ile Cidde'de görüşen İngiliz Komiser, İbni Reşid'i para ile kendi yanına çekmesini tavsiye etti. İngiltere, İbni Reşid'i müttefiklere katılmaya veya tarafsız kalmaya ikna etmek için birçok yolu denediyse de başarılı olamadı (Al-Atnah, 2023, s. 333).

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Basra'daki İngiliz temsilci Cox'dan İbni Suud'a bir mektup yazarak Şerif Hüseyin'e destek olmak için İbni Reşid kuvvetlerine saldırmasını talep etmesi istendi. Cox da İngiliz ajan Philby'den İbni Suud'a giderek İbni Reşid'e karşı daha aktif bir tutum takınmasını istedikleri bilgisini iletti (Winstone, 1983, s. 169). 1917 yılında İbni Suud nezdinde İngiltere için girişimlerde bulunan ajan John Philby, İbni Suud'u İbni Reşid'e karşı savaşması için ikna etmeye çalıştı. İngilizlerin amacı İbni Reşid'i İbni Suud ile uğraştırmaktı. Böylece, Filistin'de Türklere karşı saldırıda bulunan İngilizlere müdahale etmesini engellemekti (Bostancı, 2014, s. 131).

1917 yılındaki Arap Büro raporunda, İbni Reşid ve kuvvetlerinin Lawrence ile birlikte hareket eden eski Mekke emiri Hüseyin'in kuvvetlerinden uzaklaştırılması gerektiği bildirildi. Raporda, İbni Reşid'in Irak'ta İngilizler için baş belası olduğu, silah kaçakçılığı yaparak İngilizlerin engellemesine rağmen Osmanlı topraklarına silah girişi yaptığı ve bu durumun İngilizlerin etkinliğini azalttığı bildirilerek İngiliz ajan Philby'ye, İbni Reşid'in başkenti Hail'e saldırması için İbni Suud'a deve alması için 20.000 £ sterlin, 1000 adet tüfek ve dört sahra topu teklif etmesi talimatı verildi (Abedin, 2002, s. 135). İngilizler, İbni Suud'u İbni Reşid'e güneyden saldırması için teşvik ettiler. İbni Reşid'i güney sınırında İbni Suud ile meşgul ettikleri takdirde, İbni Reşid'in kuzeyde Osmanlı Devleti'ne askeri destek verme imkânı kalmayacağına inanıyorlardı. 1917 yılına gelindiğinde Kahire merkezli Arap Büro, İbni Suud'a Reşidilerin başkenti Hail'e saldırı emri verdi. Albay Hamilton, saldırıyı planlamada İbni Suud'a yardım etmek üzere gönderildi. İbni Suud'un Reşidiler ve Şammar üzerinde daha fazla baskı kurması ve daha etkili bir kontrol oluşturması konusunda İngilizler çaba harcadılar (Al Rasheed, 1992, s. 153). İbni Suud 1917 yılında İbni Reşid'in merkezi Hail üzerine bir saldırı düzenlediyse de başarısız oldu. İbni Suud, başarısız olmasını Türklerin İbni Reşid'e bol miktarda silah, mühimmat ve para vererek desteklemesine bağladı (Polat, 2019, s. 128).

4. Fahrettin Paşa ve İbni Reşid İlişkisi

Şerif Hüseyin isyanı sonrası Osmanlı Devleti isyanın Hicaz bölgesinde yayılmasını önlemek için bölgedeki güçlü kabileleri kendi tarafına çekmek için girişimlerde bulundu. Fahreddin Paşa, İbni Reşid ve İbni Suud ile görüşmeler yaptı. İbni Suud, Şerif Hüseyin'e eskiden beri düşmandı. Şerif Hüseyin'e karşı harekete geçebilirdi. Fahreddin Paşa Medine Müdafaaasını daha sağlam bir esasa bağlamak için İbni Suud ile gizlice antlaşma yollarını arayarak Şerif Hüseyin'e karşı iş birliği teklif etti (Kandemir, 2021, s. 314). İbni Suud bir yandan İngilizlerle görüşürken diğer yandan Osmanlı Devleti ile de temas halindeydi. Yemenli Felat Bey 1918 yılı ikinci çeyreğinde Teşkilat-ı Mahsusa'ya sunduğu raporda; İbni Suud'un Şerif Hüseyin'e tabi olmayacağını, İbni Reşid ile ittifak yapabileceğini ve kendisine para ve silah yardımı yapıldığı takdirde Şerif Hüseyin'e saldırabileceğini, Osmanlı Devleti kendisine yardım etmese bile İngilizlerin kışkırtmalarına uymayacağı sözünü verdiğini bildirdi (Tetik, 2014, s. 264-265).

Cemal Paşa'nın talebi üzerine Enver Paşa'nın Hicaz Cephesi'nin tahliye edilip Medine'nin boşaltılıp Filistin Cephesi'ne ağırlık verilmesi fikrine Fahreddin Paşa şiddetle karşı çıktı. Fahreddin Paşa, Cemal Paşa'ya çektiği telgrafta; kendisine gerekli olan yetkinin ve yeterince altının verilmesi durumunda Medine'de uzun

müddet yaşayabileceğini, İbni Reşid ve İbni Suud bölgelerine tüccarlar gönderdiğini, bu bölgelerden Medine'ye erzak getirebileceğini, hatta Beni Salim kabilesi ile görüştüğünü bu kabileden bazı kimselerin kendisinin teşvikiyle İngilizler tarafından bedevi kabilelere verilen erzakı Medine'ye getirip satmaya başladıklarını bildirdi (Kandemir, 2021, s. 75-76). Savaş sırasında, İbni Reşid Cebeli Şammar'daki merkezi Hail'den gerek kervanlarla gerekse şimendifer ile Osmanlılara erzak sevk ederek Medine'ye ve demiryolu postalarına yiyecek yardımı yaptı (Tetik, 2014, s. 377; Kandemir, 2021, s. 396).

Cemal Paşa da Fahreddin Paşa'ya gönderdiği mektupta; Medine için en az ne kadar altın ve zahire ihtiyacı olduğunu hesaplayarak kendisine bildirmesini istedikten sonra, ilerleyen zamanlarda İbni Reşid ile Medine'ye altın gönderilmeye çalışılacağını ancak buna imkân olup olamayacağını şüpheli olduğunu, bu nedenle, bir yıllık altın ihtiyacının tek seferde gönderilmesinin ordu tarafından uygun görüldüğünü bildirdi (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri, 1978, s. 336).

Hicaz Sefer Kuvvetleri Kumandanı Fahrettin Paşa İbni Reşid'i Medine'ye davet ederek antlaştı (Kandemir, 2021, s. 314). Fahrettin Paşa 1918 yılı başlarında 58. Fırka bölgesini teftişe çıktığında İbni Reşid ile uzun görüşmeler yaptı. Fahrettin Paşa İbni Reşid'in Harbiye Nazırlığından isteklerinden bahsederek çölde tayyare, zırhlı otomobil gibi şeylerin kullanılmasının zor olduğunu anlattı. Buna karşılık İbni Reşid İngilizlerin İbni Suud'a toplar ve tüfekler verdiğini, kendisi aynı silahları alamazsa İbni Suud karşısında zayıf kalacağını söyledi.

Fahrettin Paşa, İbni Reşid'e İngilizlerin asi çöl bedevilerine para dağıtarak demiryoluna saldırımları için teşvik ettiğini, Abdullah kuvvetlerinin 1000'den fazla atlı ve hecinle demiryoluna saldıracakları istihbaratı aldıklarını söyledi. Bunun üzerine İbni Reşid yanına 400'e yakın mücahidini alarak saldırıları önlemek üzere Fahrettin Paşa'ya yardıma geldi. Bu davranıştan sonra Enver Paşa, İbni Reşid'e yazdığı bir mektupla teşekkür ve takdirlerini bildirerek para ve levazım gönderdi (Tetik, 2014, s. 256-257). 28 Mayıs 1917 tarihinde İbni Reşid'e bağlı 2000 at ve 4000 hecinden oluşan bir kuvvet, Şerif Hüseyin'i destekleyen Harb kabilesine Medine'nin doğusunda beklenmedik bir baskın yaptı (Polat, 2019, s. 127).

Medine çevresindeki kabileler arasında eski Mekke Emiri Hüseyin'in faaliyetlerinin yoğunlaşması üzerine Osmanlı yetkilileri İbni Reşid'i Medine'nin 350 kilometre kuzeyinde, Hicaz Demiryolu üzerinde bir istasyon olan Meydan Salih'e yerleşmeye ikna etti. Böylece bölgedeki asi kabileleri korkutup sindirmek, sadık kabileler arasında bağlılık duygusunu güçlendirmek amaçlandı. İbni Reşid güçleri bölgeye geldikten sonra Fukara kabilesi demiryoluna saldırımayı bıraktı. Beni Atice ve Beni Sakhr kabilelerinin bazı kolları da demiryolunu korumaya ikna edildi. Ayrıca İbni Reşid'in bölgeye yerleştirilmesi eski Mekke Emiri Hüseyin'in kuvvetlerinin bölgede hareket ettirmesini zorlaştırdı. Bu durum Şubat 1919'a kadar Osmanlıların Medine'yi savunmasına yardım etti (Çiçek, 2017, s. 127). İbni Reşid'in kuvvetlerinin 4. Ordu tarafından takviye edilerek Mekke'nin geri alınması için planlar yapıldı. Mekke'nin Reşidilere bırakılacağı yönünde söylentiler de çıktı. İlerleyen zamanda ise böyle bir girişimde bulunulmadı (Nizamoğlu, 2014, s. 590).

5. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Reşidilerin Bölgedeki Faaliyetleri

İbni Reşid'in en büyük destekçisi ve müttefiki Osmanlı Devleti'nin savaş sonrası Arap Yarımadası'ndan çekilmesi İbni Reşid'in bölgedeki gücünü zayıflattı. Şerif Hüseyin'in 1919 yılı ortalarında halife olma çabasına karşı İbni Suud geçmişten gelen düşmanlığa rağmen İbni Reşid'e ittifak teklif etti (Köse, 2018, s. 109). İngilizler de kabile şefleri arasındaki rekabetten yararlanmak için Reşidilerle ilişkileri bozmak

istemiyorlardı. Bu nedenle, İngilizler 30 Aralık 1920 tarihli yazıda İbni Reşid ile sorun yaşamamak için İbni Suud'un unvanını "Necd ve bağlı bölgelerin Sultanı İbni Suud" olarak kabul etti (Köse, 2018, s. 116)

20 Haziran 1919 tarihinde Londra'daki Hindistan Devlet Bakanı'ndan Bağdat'taki İngiliz Sivil Komisere gönderilen telgrafta; İngiltere'nin genel politikasının Orta Arabistan'ın politikalarına karışmamak, başka yerlerdeki yükümlülüklerini en aza indirmek amacıyla olduğu, Orta Arabistan'da herhangi bir kabile şefini diğerine karşı kıskırtma ve kabile şefleri arasında bir güç dengesi kurmaya çalışma politikasına tamamen karşı olmaları gerektiği, fakat şartların buna müsaade etmediği iddia edildi. Telgrafta, İbni Reşid ile ilgilenmelerinin sebebi olarak ise aşağıdaki maddeler sıralandı:

1. *İbni Reşid'in etkisi Irak sınırlarına kadar uzanmaktadır.*
2. *Irak'tan kutsal yerlere giden hac yolu İbni Reşid tarafından kontrol edilmektedir.*

Bu iki nedenden dolayı İbni Reşid'i sübvansiyon etmek gerektiği bildirilmektedir. Bu destekler karşısında İbni Reşid'in İngiltere'nin sömürge topraklarındaki sınırlarına saygı göstermesi ve hacılar için yol güzergâhını açık tutmasını istiyorlardı. İbni Reşid ile ilişkilerin Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiserliği aracılığıyla değil, Bağdat'taki Sivil Komiserlik aracılığıyla yürütülmesi gerektiği bildirildi. Hindistan Devlet Bakanı, Bağdat'taki İngiliz sivil komiserin 17 Mayıs 1919 tarihindeki telgrafta belirttiği azami sübvansiyon miktarını fazla buldu. Rakamın barış ölçeğinde sabitlenmesini istedi. Doğu Komitesi'nin bir toplantısında İbni Reşid için toplamda 500/-£ sterlin tutarında bir rakamın sübvansiyon için telaffuz edildiğini bildirdi (IOR: R/15/2/40, s. 5). Bakan, ne kadar ödeme yapılacağına karar vermeden önce kendisine bilgi verilmesini istedikten sonra, İbni Suud ve İbni Reşid arasındaki ezeli düşmanlığın da göz önüne alınması, bu konunun tamamlanmasına kadar İngiliz ajan Philby'nin, İbni Reşid ile görüşmelere başlamasının ertelenmesini istedi (IOR: R/15/2/40, s. 6). İngilizler daha önce de İbni Suud ve Şerif Hüseyin ile ilişkilerini ayrı ayrı yürütmüşlerdi. Şerif Hüseyin ve İbni Suud İngilizlerin her ikisi ile olan ilişkilerinden haberdar değildi.

12 Mart 1920 tarihinde Bağdat'taki İngiliz sivil komiser Londra'ya gönderdiği telgrafta; İbni Reşid'in Bağdat'a kendisiyle görüşmesi için bir adamını gönderdiğini, İbni Reşid'in adamıyla yapılan konuşmalardan ve İbni Reşid'in gönderdiği mektuptan, Cuf ve Sakaka'yı ele geçiren ve Ruwalla'ya karşı konumunu sağlamlaştıran İbni Reşid'in İngilizlerle kesin bir anlaşmaya varmak istediğinin anlaşıldığını bildirdi. Sivil komiser telgrafın devamında şunları bildirdi:

"Reşid'in Bin Suud ile ilişkileri düzeldi ve daha da düzelecek gibi görünüyor. Reşid, Mezopotamya'ya iki günlük yürüyüş mesafesinde bulunmanın kendisi için sakıncalı olduğunu belirtti. Bu nedenle Bağdat'tan uygun olandan daha uzun süre ayrılmadan onunla görüşemeyeceğim. Bu nedenle, sizin de onayınızla, bir an önce özel olarak seçilmiş bir subay bir ön anlaşmanın müzakere edilmesi amacıyla onu Hail'de karşılayacak. Karara bağlanması gereken ana nokta sübvansiyon miktarıdır. Ben hala aylık 37.500 Rs. olarak sabitlenmesi gerektiği görüşündeyim. Irak'taki sömürge yönetimi aylık bu rakamın yarısını karşılayabilir. Aneyza, Şammar ve Necd'in kabile şefleri ile birlikte sübvansiyonların verilmesiyle Irak'taki İngiliz çıkarları önümüzdeki birkaç yıl için güvence altına alınmış olacaktır." (IOR: R/15/2/40, s. 8).

1920 yılı haziran ayında Bahreyn'deki İngiliz siyasi temsilci, Riyad'da kendisine gösterilen misafirperverliğe karşı hediye olarak İbni Suud'un iki oğluna küçük birer tüfek ve 600 mermi, Hasa Emiri Bin

Calovi'ye ve İbni Suud'un özel sekreteri İbni Şalhuub'a birer altın saat gönderdi (IOR: R/15/2/40, s. 34). İngilizler Ruveyla aşireti lideri Nuri Şalan'a savaş sırasında 6000 altın vermişlerdi (Öke, 2013, s. 46). İngilizler kabileleri maddi olarak destekleyerek, onlara çeşitli hediyeler vererek, onların kendi politikalarına karşı faaliyetlere girişmesini engelleme çabası içerisindeydiler.

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Reşidi lideri aile içerisinde bir suikaste kurban gitti. Hail Emiri Suud İbni Reşid, kuzeni Abdullah İbni Tallal El Reşid tarafından öldürüldü. Abdullah İbni Tallal da Emir Suud İbni Reşid'in adamları tarafından öldürüldü. Reşidi ailesinin iki kolu arasında geçmişte de benzer olaylar yaşanmıştı. Suud İbni Reşid'in en büyük kardeşinin oğlu Abdullah İbni Mut'ab da aynı şekilde 1907'de öldürülmüştü. Geçmişte Mut'ab'ın yerine Suud İbni Reşid emir olmuştu. 15 Mart 1920 tarihinde Bağdat'taki İngiliz sivil komiser, Bahreyn'deki İngiliz siyasi merkezine gönderdiği telgrafta: Emir Suud İbni Reşid'in öldürülmesinin sadece aile içi kıskançlıklardan kaynaklandığı ve dışarıdan kışkırtılmadığının anlaşıldığını yazdı. Telgrafta, bölgedeki genel kanının bu olayın İbni Suud'un Orta Arabistan'daki konumunu büyük ölçüde güçlendireceği yönünde olduğu belirtildi. Reşidilerin yeni emiri Abdullah İbni Mut'ab'ın on üç yaşında olduğu ve amcası İbni Acil'in onun adına hareket etmekte olduğu, fakat İbni Acil'in hem aşiret hem de şehir halkı tarafından sevilmediği bu nedenle bu durumun uzun sürmeyeceği bildirildi. Ayrıca, uzun süredir Riyad'da mülteci olan Faysal bin Hamud bin Ubeyd'in, hanedanlığın en genç kolunun en yaşlı temsilcisi olduğu ve İbni Suud tarafından Şammar Emiri olarak atanmasının muhtemel olduğu bilgisi verildi (IOR: R/15/2/40, s. 12-13).

Suudilerin lideri İbni Suud 14 Nisan tarihli Bahreyn'deki İngiliz temsilcisine gönderdiği mektupta; İbni Reşid'in ölümünü ve Abdullah bin Mut'ab El Abdülaziz El Reşid'in halef olarak atandığını teyit etti. İbni Suud yeni Reşidi emirinin sadece on bir yaşında olduğunu ve yeni emirin iradesinin tamamen Sebhan ailesinin ve suikasta uğrayan eski emirin kölelerinin elinde olduğunu iddia etti. İbni Suud mektubun devamında; Sebhan ailesinin kendisine mektup yazarak dostane ilişkiler içerisinde olmak istediğini ilettiğini, kendisinin ise Hail'in ileri gelenleri ve Şammar şeyhleri dışında kimseyle iletişim kurmayacağı cevabını verdiğini yazdı. Kendisinin bu aileye güvenmediğini ve Sebhan ailesinin Şerif ile açık bir entrika çevirmesinden korktuğunu da sözlerine ekledi (IOR: R/15/2/40, s. 17). İbni Suud bölgede Şerif Hüseyin'in faaliyetlerinden rahatsızdı. Kendisine karşı bölgedeki aşiret liderleri ile anlaşmasından çekiniyordu.

İbni Suud, Reşidi ailesinin içinde bulunduğu durumdan yararlanarak Reşidileri kendisine bağlı hale getirmek için girişimlerde bulunmaktaydı. Bu faaliyetleri hakkında da İngilizleri bilgilendirmekteydi. İbni Suud 26 Nisan 1920 tarihli Bahreyn'deki İngiliz temsilciye gönderdiği mektubunda; Hail'den Riyad'a gelen heyetle yapılan görüşme sonucu heyetin aşağıdaki şartları kabul ettiğini yazdı:

“İlk olarak, benim aracılığım dışında hiçbir dış ilişkiye girilmeyecek.

İkinci olarak, göçebe Şammar ile ilgili tüm meseleleri tamamen bana bırakacaklar. Tüm anlaşmazlıkları doğrudan bana iletecekler.

Üçüncü olarak, Emirlik kendi yönetiminde bağımsız kalacaktır. Nihai kontrolün bende kalması şartıyla içişlerine karışmam.

Dördüncü olarak, yerleşim ile ilgili tüm anlaşmazlıklarda nihai itirazlar bana sunulacak.”
(IOR: R/15/2/40, s. 20).

İbni Suud'un Reşidi ailesinin içinde bulunduğu zor durumdan da istifade ederek bölgedeki Reşidi hâkimiyetini en asgari düzeye indirmeye ve kendisine bağlı etkisiz ve güçsüz sembolik bir güç durumuna getirmeye çalıştığı anlaşılmaktaydı.

29 Mayıs 1920 tarihli Bahreyn'deki İngiliz temsilciden Bağdat'taki İngiliz sivil komiser yazılan mektupta: İbni Suud'un 16 Mayıs 1920 tarihli mektubunda verdiği bilgiye göre, Hail'deki insanların üçte ikisi İbni Suud'un dayatmalarını desteklemiş, üçte biri ise karşı çıkmıştı. Mektupta, İbni Suud, Şammar bedevilerinin tamamen kendisi ile birlikte hareket ettiğini iddia etmişti. İbni Suud'un Kuveyt temsilcisi Abdullah Bin Hamad El Nefisi, Cubail'de yeni liman açılışını görüşmek üzere Riyad'ı ziyaret etmişti. İbni Suud mektubunda; Abdullah Bin Hamad El Nefisi'nin açılacak limanı incelemek için sahile doğru yola çıkacağı, Kuveyt ve Bahreyn'i ziyaret edeceğini bildirdikten sonra İngiliz temsilciden bu kişiye yardımcı olmasını talep etmişti. Bahreyn'deki İngiliz temsilci ayrıca şunları yazdı: "*Kusaybi'den anladığım kadarıyla İbni Suud, Hail'de kendisine karşı olan inatçılara karşı sert önlemler almak ve onları cezalandırmak için Cebeli Şammar'a gidebilir*" (IOR: R/15/2/40, s. 30). Bahreyn'deki İngiliz temsilci İbni Suud'un Cebeli Şammar'a askeri bir kuvvetle giderek orada kendi otoritesini tanımayanları güç kullanarak itaat altına almak niyetinde olduğu bilgisini vermektedir.

Haziran 1920'de ise Bağdat'taki İngiliz sivil komiser; Hail'den ve bölgeden gelen haberlerde; İbni Reşid'in kendisi ile İbni Suud arasında kısa süre önce onaylanan anlaşmayı feshettiğine dair söylentiler olduğunu, İbni Reşid'in ailesinin, İbni Suud'un yakın zamanda verdiği bir emirden rahatsız olduğunu bildirdi (IOR: R/15/2/40, s. 33).

29 Haziran 1920 tarihli Bağdat'taki sivil komiserden Bahreyn'deki İngiliz siyasi merkezine gönderilen telgrafta: 8 Haziran'da Hail yakınlarında İhvan adı verilen Vahhabi bedevilerin Şammar kabilesi tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldığına dair çeşitli raporlar alındığı, çatışmanın kuyuların kullanımına ilişkin anlaşmazlık nedeniyle çıktığı ve çatışmalarda; İhvandan 300 kişinin, Şammar kabilesinden ise 80 kişinin öldüğü bildirildi (IOR: R/15/2/40, s. 40).

30 Haziran 1920 tarihinde Kuveyt'teki İngiliz siyasi temsilcinin Bahreyn'deki İngiliz siyasi temsilciye gönderdiği telgrafta: bölgedeki otorite sahibi bir kişi olan İbni Tavallah'tan aldıkları habere göre 18 Haziran'da Kusaybe'den gelen İbni Suud'a ait büyük bir kuvvet Kusaybe'nin 75 mil kuzey batısında bulunan Şammar'a bağlı Şuaybe yerleşimine saldırmıştı. Hail'in 20 mil doğusundaki Advah'ta bulunan İbni Reşid saldırı hakkında bilgi alınca Şuaybe halkına saldırıyı beklemelerini ancak çadırlarını uzağa göndermelerini söyledi. İbni Reşid tüm birliklerini yanına alarak Şuaybe'ye zamanında vararak İbni Suud'un kuvvetlerine karşı bir saldırı düzenledi ve dokuz saat boyunca onları bozguna uğratarak büyük kayıplar verdi. Mağlup olan Suud kuvvetleri kendilerinin kontrolünde olan Kasım bölgesinin merkezi konumundaki Büreyde kasabasına sığınmak istediler. Bu bölge İbni Suud'a ait olmasına rağmen Büreyde halkı yenilen kuvvetlerin kasabaya girmesine izin vermedi (IOR: R/15/2/40, s.37). Kasım bölgesindeki halkta İhvan adı verilen Vahhabi bedevilere karşı büyük bir hoşnutsuzluk ve tepki vardı (IOR: R/15/2/40, s.43). Bölgede Vahhabi Bedevilerden özellikle şehir ve kasabalardaki halk rahatsızdı. Kuveyt'teki İngiliz siyasi temsilci de Hasa bölgesinin merkezi Hufuf'tan gönderilen mesajda bölgede bir memnuniyetsizlik ve tedirginlik olduğunu, Hasa Emiri İbni Caluvi'nin bile İbni Suud'u gereğinden fazla İhvan adıyla anılan Vahhabi bedevileri kayırmakla suçladığını bildirdi (IOR: R/15/2/40, s. 43). Hasa emiri o dönemde İbni Suud'un bölgedeki önemli müttefiklerinden biriydi.

İbni Suud Bahreyn'deki İngiliz temsilciye yazdığı mektupta; İbni Reşid'in gençliğinden ve yetersizliğinden şikâyet etmekteydi. İbni Reşid'in Şammar'dan kendi bölgesine yapılan saldırıları önlemekte yetersiz kaldığından şikâyet etti. İbni Suud'un bu saldırılar nedeniyle oğlu Suud'u baskın yapanları cezalandırmak için güçlü bir kuvvetle göndermek zorunda kaldığını ve oğul Suud'un çalınan tüm ganimetleri geri alarak geldiğini yazdı (IOR: R/15/2/40, s. 42).

6. Reşidi Emirliği'nin Sonu

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf Devletleri ile Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak savaştan çekildi (Erdoğan, 2022, s. 110). Savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin Arap Yarımadası'ndan çekilmesi İbni Reşid'i merkezi bir gücün ittifakından mahrum bıraktı. Bu durum Suudiler karşısında zayıflamasına neden oldu. 1920-1921 yıllarında İbni Reşid ailesi içerisinde büyük bir karışıklık vardı. Rekabet ve iç bölünmeler, iktidardaki emirin suikasta uğramasına ve yerine deneyimsiz bir çocuk olan Abdullah İbni Mut'ab El Reşid'in lider olmasına yol açtı. Irak Kralı Faysal durumu kendi lehine kullanmaya ve Irak'ın sınırlarını Hail'e doğru genişletmeye çalıştı. İbni Suud, bu girişimi engellemek için Haşimilerden önce Hail'e saldırıya karar verdi (Abedin, 2002, s. 151). 1921 yılı Ekim ayında, İbni Suud topladığı 1500 develi süvari ve on bin kadar muhtelif kuvvetle birlikte el Mutayr aşiretinin lideri Faysal El-Düveş'in de yardımını alarak Hail'i muhasara etti (Tekeboğan, 2016, s. 96). Hail kasabasının sağlam surları vardı. Surları zorla geçmek çok kayba neden olacağı için İbni Suud, Hail'i kuşatma altına alıp teslim olmaya zorladı (Abedin, 2002, s. 152).

Kuşatma sırasında Hail'de iç çekişmeler devam etti. Hail eşrafi mevcut Emir Abdullah bin Mut'ab'ı bir darbe ile görevden alıp yerine hapiste bulunan Muhammed bin Tallal'ı emir yaptılar. Kuşatma nedeniyle Hail'deki şartlar dayanılmaz hale gelince şehrin ileri gelenleri teslim olmak üzere İbni Suud ile anlaştılar (Erdoğan, 2006, s. 91). 4 Kasım 1921'de İbni Suud Hail'e girdi. Son Reşidi Emiri Muhammed Bin Tallal ve Reşidi ailesinin önde gelen üç erkek üyesi Riyad'a götürüldü (Abedin, 2002, s. 152). Muhammed Bin Tallal Riyad'da hapsedildi. Suudiler, Reşidi topraklarını kontrol altına aldıktan sonra, ailenin ileri gelenlerini Suriye ve Irak'a sürgün ettiler (Er-Reşid, 2008, s. 19).

Sonuç

Reşidilerin bölgede güçlenmesi ve bölgenin yerel hâkimi olmaları Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin sonucu olarak ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'nin Necd bölgesinde Vahhabi tehdidini ortadan kaldırması, bölgede Reşidi ailesinin önünü açtı. Reşidi liderlerinin akıllıca politikalar üreterek bölgede Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurması Reşidi Emirliğinin güçlenmesine imkân verdi. Osmanlı Devleti para, erzak ve ateşli silahlar vererek Reşidileri bölgenin en güçlü kabilesi ve emiri haline getirdiler.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Arap Yarımadasında Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile Şammar bölgesinin lideri İbni Reşid'i desteklemekteydi. Şammar kabilesinin ordusuna her türlü silah ve araç gereç Osmanlı Devleti tarafından sağlanmaktaydı. Osmanlı Devleti bölgedeki isyan eden, asayiş bozan kabilelere karşı bu iki lidere ait güçleri kullanmaktaydı.

Reşidiler bu ittifakı Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam ettirdiler. Şerif Hüseyin savaş yıllarında Osmanlı Devleti'ne isyan ederek İngilizlerle iş birliği yaptı. Reşidiler ise bölgede Osmanlı Devleti'nin sadık bir müttefiki olarak varlıklarını devam ettirdiler. Osmanlı Devleti bölgedeki sadık müttefiklerini her zaman silah, para, erzak vererek destekledi. Reşidilerin zor dönemlerinde Osmanlı Devleti zaman zaman Bağdat ve Medine üzerinden bölgeye bizzat asker göndererek destek verdiler. Reşidiler, Birinci Dünya

Savaşı öncesinde ve savaş sırasında İngilizlerden ve daha sonra Şerif Hüseyin'den gelen teklifleri reddettiler. Medine müdafii Fahreddin Paşa ile yakın ilişki içerisinde bulunarak Medine savunmasına destek oldular.

İngiltere'nin Arap Yarımadası'ndaki politikası genellikle kabile şefleri veya yerel liderler arasındaki rekabetten mümkün olduğunca fazla yarar sağlamak üzerine kurgulanmıştı. İngilizler bölgeye asker göndermenin maliyetli bir iş olduğunu bildiklerinden bölgedeki kabilelere para, silah ve erzak temin ederek yanına çektiği kabile güçlerini kendi çıkarları için kullanma stratejisini uygulamayı tercih etti. İngiltere'nin politikası; Romalıların deyimiyle, “*use barbarians against barbarians (barbarlara karşı barbarları kullanınız.)*” stratejisini içeriyordu. İngiltere bu politikalar doğrultusunda önce Şerif Hüseyin'i büyük bir Arap İmparatorluğu kuracağı ve kendisini de bu imparatorluğun başına geçireceği vaadiyle Osmanlı Devleti'ne karşı kullandı. Osmanlı Devleti bölgeden çekilince Şerif Hüseyin İngiltere'nin gözündeki önemini kaybetti. Osmanlı Devleti savaştan çekilince bu kez İngiltere Şerif Hüseyin'e karşı bölgede İbni Suud'u destekledi. Şerif Hüseyin İbni Suud güçlerine karşı parasıyla İngiltere'den silah ve zırhlı araç almak istediye de İngilizler satmadılar. İngiltere'nin desteğiyle İbni Suud Şerif Hüseyin'i yenilgiye uğratarak Hicaz'dan çıkardı.

Savaştan önce olduğu gibi savaş sırasında da Osmanlı Devleti'nin sadık bir müttefiki olan Reşidilerin Osmanlı sonrası bölgedeki konumu zarar gördü ve güçleri azaldı. İngiltere Reşidilerin savaş sırasında bölgede var olmalarından yana bir politika belirlediler. Çünkü Reşidilerin Suudilere karşı bölgede bir alternatif olarak bulunmasını kendi politikaları için gerekli buluyorlardı. İlerleyen yıllarda Suudilere karşı kullanmak için Reşidilere ihtiyaç duyabileceklerini düşünüyorlardı.

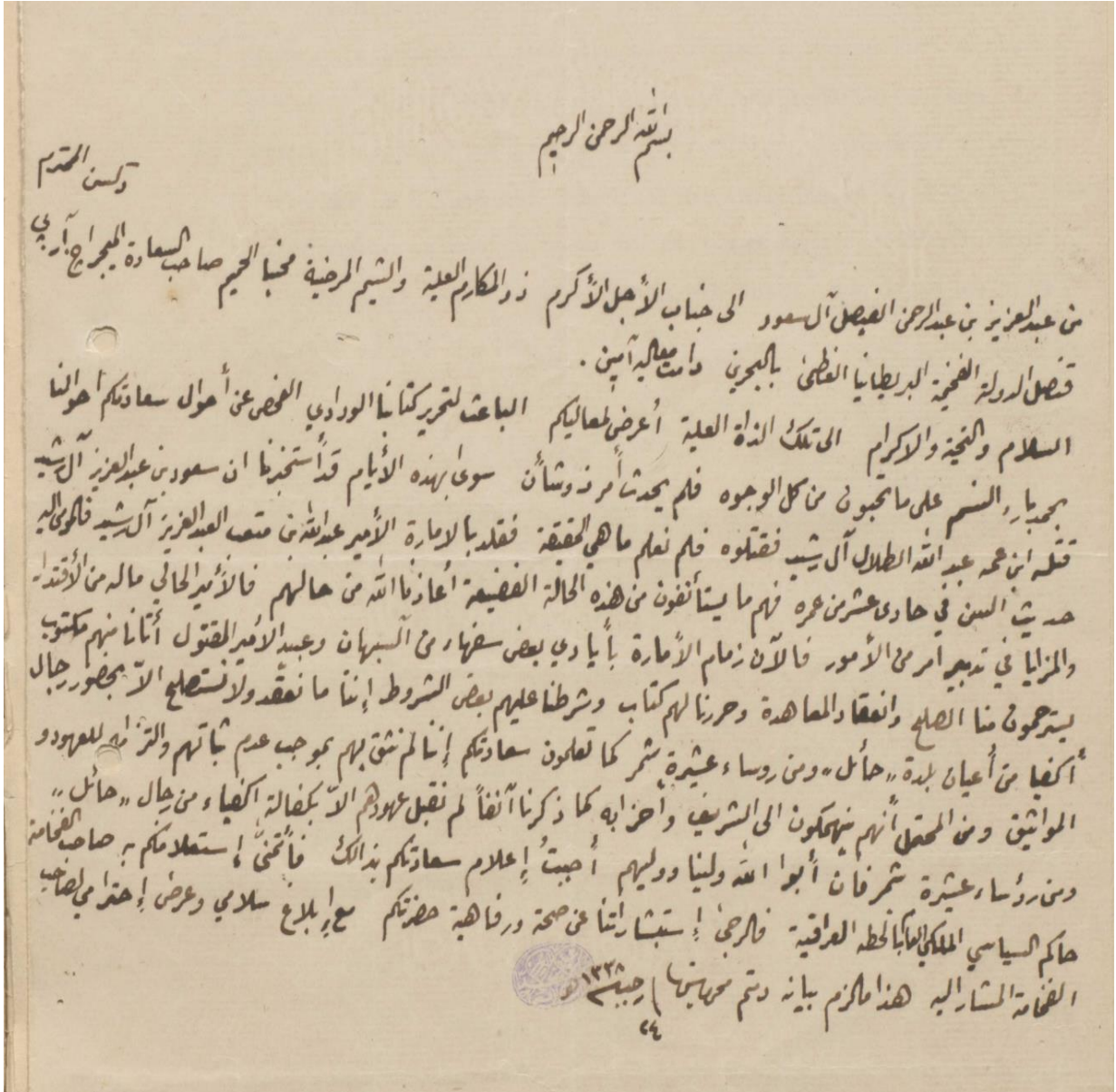
Kaynakça

- [1] Abedin, Hassan Seyyed (2002), Abdul Aziz Al-Saud and The Great Game in Arabia, 1896-1946, King's College Doctorate Thesis, London. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [2] Akyıldız, Ali ve Kurşun, Zekeriya (2014), Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- [3] Al Rasheed, Madawi (1992), "Durable and Non-Durable Dynasties: The Rashidis and Sa'udis in Central Arabia", British Journal of Middle Eastern Studies, S. 19/2. (144- 158).
- [4] Al-Atnah, Ghazi Fanatel (2023), "The British Stance on the Arab Emirates in the North of the Arabian Peninsula During the First World War 1914-1918", Association of Arab Universities Journal for Arts, S. 20/1. (325-344).
- [5] Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi IV. Cilt 1. Kısım Sina-Filistin Cephesi Harbin Başlangıcından İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar, (1979), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- [6] Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VI. Cilt Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı 1914-1918, (1978), ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- [7] BOA, BEO. 2314/173502.
- [8] BOA, DH.ŞFR. 326/39.
- [9] BOA, MV. 31/51.
- [10] Bostancı, Mustafa (2014), "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi", Gazi Akademik Bakış, S. 7/14. (117-136).
- [11] Çiçek, M. Talha (2017), "The tribal partners of Empire in Arabia: The Ottomans and the Rashidis of Najd, 1880-1918", New Perspectives on Turkey, Published Online by Cambridge University Press. (105-130).
- [12] El-Askeri, Cafer (2008), İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli, Hazırlayan Necdet Fethi Safvet, Klasik Yayınları, İstanbul.
- [13] Erdoğan, Abdullah (2022), "Tevfik Ubud Efendi'nin Hint İslam Cemiyeti Adına Kurtuluş Savaşı'na Mali Yardım Adı Altında Casusluk Faaliyetleri", Journal of Universal History Studies, S. 5/1, Haziran. (107-128)
- [14] Erdoğan, Tuba (2006), "Modern Suudi Arabistan Devleti'nin Doğuşu (1914-1932)", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [15] Er-Reşid, Medevî (2000), "İbnü'r Reşid", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul. (184)
- [16] Er-Reşid, Medevî (2008), "Reşidiler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul. (19)
- [17] Hartmann, Richard (2019), "Vahhabiler", (Çev. O. Özatağ), Kader Dergisi, S.17/1. (272-294).
- [18] Howell, Georgina (2016). Çölün Kızı Gertrude Bell'in Olağanüstü Yaşamı, Tarih ve Kuram, İstanbul.

- [19] IOR: R/15/2/40.
- [20] Kandemir, Feridun (2021), Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafası Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler, Yağmur yayınları, İstanbul.
- [21] Köse, İsmail (2018), Büyük Oyunun Küçük aktörü Şerif Hüseyin, Kronik Yayınları, İstanbul.
- [22] Kurşun, Zekeriya (1999), Basra Körfezi'nde Bir Arap Aşireti: Acman Urbani (1820-1913), Belleten, S. 63/236, Nisan. (123-163).
- [23] Mohs A. Polly (2008), Military Intelligent and The Arab Revolt, Roudledge, London and New York.
- [24] Nizamoglu, Yüksel (2014), "Osmanlı Devleti'nin Hicaz İsyânında Arap Aşiretlerinin Desteğini Alma Teşebbüsleri", XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül, Ankara.
- [25] Öke, Mim Kemal vd. (2013), Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı, İrfan Yayıncılık, İstanbul.
- [26] Palgrave, William Gifford (1865), Narrative of a Years Journey Through Central and Eastern Arabia (1862-63), Vol. I, Macmillan And Co. , London, Cambridge.
- [27] Polat, Ü. Gülsüm (2019), Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923), Kronik Kitap, İstanbul.
- [28] Şimşek, Kamuran (2021). Mehmet Ali Paşa ve Vehhâbiler, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal of Modern Turkish History Studies, S. XXI/42. (19-46).
- [29] Tekeboğan, Said (2016), İbni Reşid Ailesi ve Şammar Emirliği (1839-1918), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [30] Tetik, Ahmet (2014), Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkiye Dairesi) Tarihi C. III: 1918, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- [31] Winstone, HVF (1983), The Diaries of Parker Pasha, Quartet Books, London Merbourne New York.

EKLER

Ek-1: Abdülaziz Bin Abdurrahman El Faysal El Suud'un 24 Recep 1338(14 Nisan 1920) Tarihli Mektubu; Şammar Emirinin Ölümlü ve Hail'deki Durumla İlgili Bahreyn'deki İngiliz Temsilci H.R.P. Dickson'a Gönderdiği Mektup

Kaynak: IOR: R/15/2/40, s. 14.

Ek-2: Cebeli Şammar Lideri İbni Reşid Ailesinin Yöneticileri Tablosu

Annexure to General Circular, dated 5th May, 1920.

(FROM LORIMER'S PERSIAN GULF GAZETTEER.)

TABLE OF THE RULING

AL RASHID (SHAMMAR) FAMILY OF JABAL SHAMMAR.

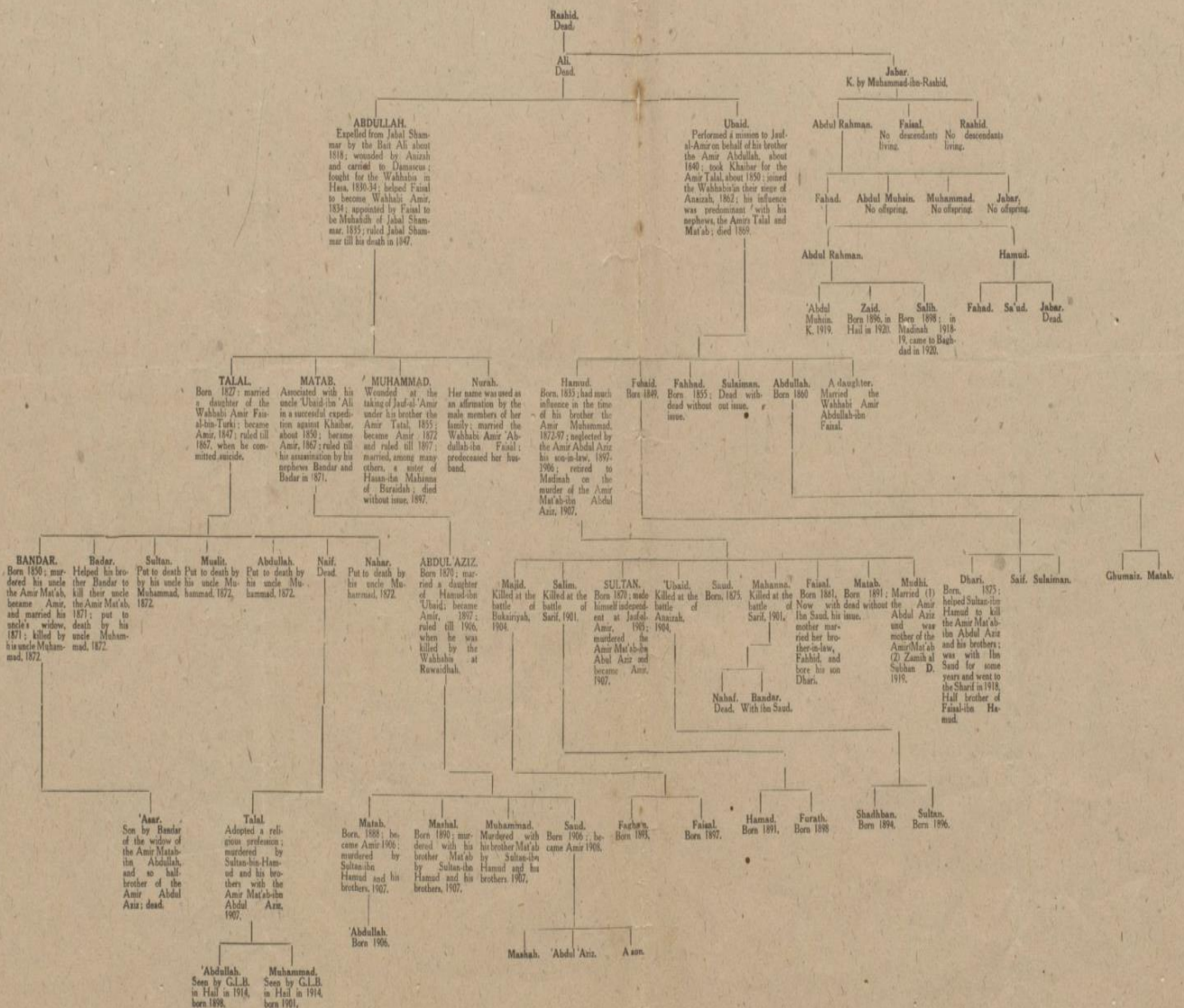
Chronological list of the Amirs of Jabal Shammar belonging to this family.

- 'Abdullah-bin-'Ali, 1835-47.
 - Talab-bin-'Abdullah, 1847-57.
 - Ma'ab-bin-'Abdullah, 1857-71.
 - Badr-bin-'Abdullah, 1871-72.
 - Muhammad-bin-'Abdullah, 1872-87.
 - 'Abdul 'Aziz-bin-Ma'ab, 1897-1906.
 - Ma'ab-bin-'Abdul 'Aziz, 1906-07.
 - Sultan-bin-Hamad, since 1907.
- This family belongs to the Khalil section of the Ja'far subdivision of the 'Abdab division of the Shammar tribe.

[This table was compiled by Mr. J. C. Gaskin in 1905, and revised by Captain S. G. Knox, Political Agent, at Kuwait, in 1906. The basis was Colonel E. C. Ross's table contained in the Persian Gulf Administration Report for 1888-89.]

(Revised up to May 1st, 1920.)

- Notes.—1. The date of compilation of this table is 1920.
 2. Nearly all females are omitted; and "issue", in this table, means "male issue".
 3. Sons of the same father are arranged in what is believed to be their order of seniority from left to right; the eldest being on the left; but all daughters are placed in the position of juniority on the extreme right.
 4. Dates of birth are only approximate.

Kaynak: IOR: R/15/2/40, s. 28.

Ek-3: Fahrettin Paşa ve İbni Reşid

Bir Ali adlı yerleşim Yerinde Türk Askerleri ve Şammar Kuvvetleri Liderleri ile Birlikte Abdülhamit El Misri (Soldan 5. Kişi, Uzun olan), Soldan 6. Kişi Şammar Emiri İbni Reşid, Soldan 7. Kişi Medine Müdafii Fahrettin Paşa, Soldan 8. Kişi Galip Bey. Kaynak: Imperial War Museum (Londra; İngiltere)

Ek-4: Cebeli Şamar Emiri Saud Bin Abdulaziz Reşid ve Fahrettin Paşa

Kaynak: <https://jenikirbyhistory.getarchive.net>

Journal of Universal History Studies

Sasani Devleti'nin Kuruluşu: Hürmüzgân Muharebesi Üzerine Bir Değerlendirme¹

The Establishment of the Sassanid State: An Evaluation of the Battle of Hormozdgān

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 21. 02. 2024 / 19. 08. 2024

pp. 267-285

Journal of Universal History Studies (JUHS) • 7(2) • December • 2024 •

Ali Hüseyin Toğay

Researcher, Dr., Kocaeli, Türkiye

Email: alihuseyintogay25@gmail.com

Orcid Number: 0000-0001-7504-8912

Cite: Toğay, A. H. (2024). Sasani Devleti'nin Kuruluşu: Hürmüzgân Muharebesi Üzerine Bir Değerlendirme. Journal of Universal History Studies, 7(2), 267-285. <https://doi.org/10.38000/juhis.1441136>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

* There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Bu çalışma, MS 224 yılında Partlar ve Sasaniler arasında meydana gelen Hürmüzgân Muharebesi'nin arka planına vurgu yaparak, sonuçlarının Sasaniler açısından taşıdığı önemi ortaya koymayı hedeflemektedir. 3. yüzyılın başlarında İran'ın Fars Eyaleti bölgesinde ön plana çıkmaya başlayan Sasani Hanedanı, Sasan ve Babek zamanında Part Devleti'ne bağlı İstahr şehrinde dini ve siyasi açıdan güçlü bir konuma ulaşmışlardır. Bilhassa Erdeşîr önderliğinde devletleşme sürecine giren Sasaniler, kısa zamanda Part Devleti ve bu devlete bağlı vasal krallıklar karşısında, varlığını belirgin şekilde hissettirmeyi başarmıştır. Bu bağlamda pek çok kaynak Erdeşîr'in, Part Devleti'ne tabii olan krallıkları bertaraf etmesinin ardından Hürmüzgân Muharebesi'nde Part Şahı IV. Ardavân'a karşı kazandığı tarihî zafer sonucunda İran'da resmi açıdan Sasani Devleti'ni kurduğunu kaydetmektedir. Elbette bu muharebe sonucunda Partların büyük bir güç kaybettiği aşîkârdır. Ancak bu güç kaybının, onların tamamen yok oluşuna sebebiyet verdiğini belirtmek pek doğru değildir. Zira muharebe sonrasında Part soyundan gelen nüfuzlu grupların faaliyetleri, Erdeşîr hükümetini zor durumda bırakmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, Sasaniler ve Partlar arasında vuku bulan Hürmüzgan Muharebesi'nin yerel bir muharebe olmadığını, diğer bir ifadeyle de bölgesel bir nitelik taşıdığını hatta ilgili muharebenin sonuçlarının zamanla dönemin küresel dünyasına tesir ettiğini iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Partlar, Sasaniler, Ardavân, Erdeşîr, Hürmüzgân.

Abstract

This study aims to reveal the importance of the results for the Sassanids by emphasizing the background of the Hormozdgân battle that took place between the Parthians and the Sassanids in 224 AD. The Sassanid Dynasty, which emerged in the Fars Province of Iran in the 3rd century, attained a religious and political prominence in the city of Istakhr, a part of the Parthian State, during the time of Sasan and Babak. The Sassanids, which entered the process of becoming a state, especially under the leadership of Ardashir, from the 3rd century AD, managed to make its presence clearly felt in the face of the Parthian State and its vassal kingdoms in a short time. In this context, most sources have recorded that after Ardashir eliminated the kingdoms that were subject to the Parthian State, he officially established the Sassanid State in Iran as a result of his historical victory against the Parthian Shah Ardavân in the Battle of Hormozdgân. Certainly, it is evident that the Parthians experienced a significant decline in power as a consequence of this war. However, it is not accurate to assert that this power loss led to their complete extinction. Following the conflict, the actions of influential groups with Parthian roots posed challenges for the Ardashir government. The present study contends that the Battle of Hormozdgân, fought between the Sassanids and the Parthians, was not a localized conflict; rather, it possessed a regional character, and the outcomes of this war even had repercussions on the global stage.

Keywords: Parthians, Sassanids, Ardavân, Ardashir, Hormozdgân.

Extended Abstract

When we look at the history of ancient Iran, we witness that many wars took place. One of these wars is the battle of Hormozdgān, which took place in 224 between the Sassanids and the Parthians. Sassanid and Parthian relations began during the time of the first leader of the Sassanid Dynasty, a cleric named Sasan. It is known that Sasan was a clergyman who was busy guarding the Temple of Anahita in the city of Istakhr in final period of the Parthians. Sasan's marriage to a woman from the Bāzrangī family, the influential dynasty of the period, increased the political power of the Sassanids. After Sasan's death, Babak became the head of the Sassanid Dynasty. After the death of Sasan, Babak became the head of the Sassanid Dynasty. In his early years, he tried to maintain his predecessor's good relations with the Parthian government. However, the fact that Ardashir later ruled the city of Dārābgerd independently from the Parthian government worried the Parthian shah Ardavān. Ardashir's elimination of a few rulers, especially around Dārābgerd, and then writing a letter to Babak, from him Ardavān's request to kill Gōcīhr, the king of Istakhr under his auspices, would seriously damage the Parthian and Sassanid relations.

Babak killed Guchīhr after this letter. After these developments, Ardavān declared Babak and Ardashir as rebels against the state. Ardashir, who became the head of the Sassanid dynasty after Babak's death, took very meticulous and careful steps to successfully conclude his independence struggle against the Parthians. In other words, instead of directly fighting the Parthian government, he first aimed to eliminate their vassal kingdoms and thus further weaken the Parthians. In line with this goal, Ardashir achieved significant success by fighting against the kingdoms in regions such as Kerman, Isfahan and Mešan. Fearing these invading movements of Ardashir, the Parthian Shah thought it necessary to eliminate Ardashir. He eventually wrote to Ardashir, inviting him to war. Ardashir accepted without hesitation that Ardavān offered the Hormozdgān region for war, and came to this region early with his army. After digging ditches here, he made important preparations against the Parthians by taking the flowing waters in the city under his control. However, the fate of the war will change for Ardashir when influential groups such as Mad, Karka Beth Selok and Adiabene join Ardashir's ranks. Thanks to this power, Ardashir won the war with Ardavān in 224. There were several important reasons why Ardavān was defeated by the Sassanids. The first of these reasons was that the three influential kings mentioned above helped Ardashir in the battle of Hormozdgān on the other hand, there was no strong alliance group to stand by Ardavān. Another reason was related to the political, social and economic depression experienced within the Parthian state, especially since the first years of the 3rd century AD.

Ardashir took advantage of this bad situation of the Parthians and defeated the Parthians. As a result of this war, Ardavān was killed by Ardashir. The significance of this war for Sassanid history was that the Sassanids were officially established in Iran. Certainly, one of the most important questions to be asked here is, did Ardashir's founding of a new state in Iran after the battle of Hormozdgān really cause the Parthians to disappear from the stage of history? When we think that Ardashir went to Tisfūn in 226 and sat on the Parthian throne, and that the Parthian princes resisted until 227, we can clearly state that the Parthians tried to continue their existence in Iran. The success of Ardashir against the Parthians as a result of the Hormozdgān war contributed greatly to the establishment of the Sassanid Dynasty as a political organization in Iran and to the continuation of this political organization for more than 400 years. It is also a fact that the relations of the Sassanids with Armenia and Rome will be shaped by this war. Inside In this respect, this war will affect not only the Sassanids and Parthians in Iran, but also Rome and Armenia. Therefore, the long-term consequences of the Battle of Hormozdgān will affect not only the Eastern geography but also the Western geography. Although it is necessary to conduct more detailed research on this study, research aimed at this goal will contribute to the elucidation of Parthian and Sasanian relations in the academic community.

Giriş

Milattan önce 3. yüzyılda tarih sahnesinde görünmeye başlayan Partlar (Aškānīān) I. Arşak (Arşak) önderliğinde İran'da egemenlik süren Seleukoslara karşı verdiği zorlu mücadelelerin ardından, Part Devleti'ni kurmayı başarmıştır. Kurulduğu yıllardan itibaren; İran, Kafkasya ve Mezopotamya gibi stratejik coğrafyalarda etkin olmaya başlayan Partlar, I. Arşak'tan IV. Ardavān'ın tahta çıkışına kadar, sahip oldukları egemenlik alanlarını muhafaza etmek için başta Roma olmak üzere, birçok devlet ile kıyasıya mücadele içerisine girmiştir. Partlar, rakipleri ile yaptığı savaşlarda bazen büyük zaferlerin yanında büyük yenilgileri de derinden tecrübe etmelerine rağmen yaklaşık beş asır boyunca varlıklarını dış tehlikelere karşı korumayı başarmıştır.

IV. Ardavān² (Artabanus) dönemine gelindiğinde (216 -224) Partlar, dış tehditlerden ziyade daha çok içte meydana gelen bazı kritik sorunlar ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu sorunların belki de en önemlisi, İran'ın Fars/Pars eyaletine bağlı küçük bir bölgede ortaya çıkan ve kısa zamanda Partların stratejik şehirlerini ele geçirmeye başlayan Erdeşir-i Babekan'ın (Ardašīr ī Bābakān), siyasi ve askeri girişimleri ile ortaya çıkmıştır. Bu teşebbüslerin nasıl başladığı ve nasıl sonuçlandığı konusunu ayrıntılı olarak ele alan tek temel kaynak, Sasaniler zamanında kaleme alınan; ama daha sonra İslami dönemde yeniden gözden geçirilerek hazırlanan "*Kārnāme-i Erdeşir-i Bābekān (Kārnāmag ī Ardašīr ī Pābagān)*" adlı Pehlevice eserdir. Bununla birlikte Sasani Şahı Erdeşir tarafından Pehlevice yazıldığı düşünülen "*Ahd Ardashīr*"³ adlı kaynak da Erdeşir'in siyasi serüvenine işaret etmesi bakımından son derece önemlidir. Pehlevice yazılı kaynaklar dışında Erdeşir ve Ardavān arasındaki muharebeyi yansıtan ve günümüze kadar ulaşabilmiş olan Firuz Abad'daki⁴ rölyef de kayda değerdir.

Erdeşir ve Ardavān arasındaki çatışma sırasında İran'ın genel durumunun nasıl olduğu konusu da çalışmamız ile yakından ilgilidir. Zira iki lider arasında vuku bulacak olan muharebe, İran'ın konjonktürel yapısını da derinden etkileyecektir. Bu bağlamda muharebe öncesi ve sonrası İran'ın genel panoraması hakkında kıymetli bilgiler aktaran "*Name-ye Tansar be Goshnasb*" adlı eser oldukça önemlidir.

Erdeşir ve Ardavān arasında meydana gelen mücadeleler, İran dışındaki bazı devletlerin ve krallıkların da yakın ilgisini çekmiştir. Örneğin; Roma ve Armenia, Sasaniler gibi güçlü bir hanedanın, İran'ı (Ērānšahr) tamamen ele geçirip, merkezi bir hükümet kurarak içte ve dışta etkin politikalar izlemesinin kendi menfaatlerini olumsuz yönde etkileyeceğini düşünmüşlerdir. Bu açıdan onların, Sasaniler ve Partlar arasında vuku bulan mücadelenin Partlar lehine sonuçlanmasını istemeleri kaçınılmaz durum olmuştur. Bu konu çok kısa da olsa Dio Cassius, Agathias, Herodianus, Agat'angelos ve Movsēs Xorenac'i gibi Romalı ve Ermeni yazarlar tarafından vurgulanmıştır.

² Kaynaklarda V. Ardavān olarak da geçen IV. Ardavān'ın babası V. Balāš'tır (190/1-206/7). Babasının ölümünden sonra oğulları IV. Ardavān ile VI. Balāš arasında taht kavgası yaşandı. Bu zamanda Part toprakları bu iki şehzade arasında bölündü. Buna göre, Ardavān, İran'ın batısında egemenlik sürerken, kardeşi Balāš ise, Mad ve Pars bölgeleri üzerinde hâkimdi. Ancak Ardavān daha sonra elde ettiği siyasi güç sayesinde kardeşini gölgede bırakarak Part idaresini eline aldı. Ardavān'ın iktidarı yıllarında meydana gelen en önemli olay, Roma İmparatoru ilan edilen Caracalla'nın, Part ülkesini ele geçirmek istemesiydi. Kendisini Büyük İskender'in varisi olarak gören Caracalla, büyük bir cihan imparatorluğu kurmayı hedefledi. Bu açıdan öncelikle Roma'nın ezeli rakibi, Partların ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesindeydi. Herodianus, Caracalla'nın Partları tuzağa düşürmek için Ardavān'a gönderdiği mektuplar hakkında ilginç bilgiler aktarmaktadır. Ancak Caracalla'nın bu büyük hedefini gerçekleştirmeden, Edessa yakınlarında ölmesi Part şahı Ardavān'a rahat bir nefes aldırdı. Caracalla'nın halefi olan, Macrinus, Part ve Roma arasındaki çatışmaları önlemek için, Ardavān ile barış anlaşması imzaladı. Roma tehdidinden kurtulan Partlar, bu sefer İran'da ortaya çıkan Sasani Hanedanı meselesi ile uğraşmak zorunda kalacaktır (Orosius, 18, 1; Herod. Ab Excessu Divi Marci, 4.10.1; Sheldon, 2010, s. 175; Toğay, 2023, s. 137-138).

³ Sasani Şahı Erdeşir bu eserinde, kendisinden sonra şah olacak şehzadelere devletin ve halkın nasıl iyi bir şekilde yönetilmesi gerektiğine dair nasihatlerini de içermektedir. Bu açıdan eser, İslami dönemde kaleme alınan siyasetname türlerinin yazımına etki etmiştir. "*Ahd Ardashīr*" kitabı, İslami dönemde Pehleviceden Arapçaya çevrilmiştir (Tafazzoli, 1318/1939, s. 215-218).

⁴ Bu tarihi şehir İran'ın Fars bölgesinde yer almaktadır.

Yukarıda işaret edildiği gibi, Erdeşir'in Part Devleti'ne karşı İran'daki şehirleri ele geçirmeye başlaması, Ardavân hükümetinin Erdeşir'e karşı ciddi önlemler alması gerektirdiğini göstermiştir. Bu bağlamda Part şahı, Erdeşir'i ortadan kaldırmak için kendisine bağlı vasal kralları, Erdeşir'in üzerine göndererek onu yok etmeyi hedeflemiştir. Ancak kendisini Ahameniş soyuna dayandıran ve onlar gibi büyük bir imparatorluk kurma hedefi güden Erdeşir, Ardavân'a bağlı krallıkları bertaraf etmeyi başararak, Part hükümetine karşı önemli siyasi ve askeri kazanımlar elde etmiştir. Tabii Part ve Sasani döneminden kalma elle tutulur yazılı kaynakların pek fazla olmamasından dolayı; Erdeşir'in, Partlara tâbi vasal krallara karşı nasıl başarı kazandığını diğer bir ifadeyle, Part hükümetinin henüz tam anlamıyla teşkilatlı bir orduya sahip olmayan Erdeşir'e karşı neden zafer elde edemediği konusunu net bir şekilde ortaya koymak güçtür. Bahsedilen konular hakkında bazı bilgiler aktaran Arap ve Fars kaynakları bulunmaktadır. Ancak bu kaynakların Erdeşir'in başarılarını daha çok siyasi bağlamda ele aldıklarını dolayısıyla bu şahın elde ettiği sosyal, ekonomik ve dini kazanımlarına yeterince eğilmedikleri anlaşılmaktadır. Yine de bu nevi kaynakların aktardıkları bilgiler önemlidir. Konu hakkında takip edilmesi gereken kaynakların başında; Taberî'nin "*Tarih-i Taberî*"si, Bel'amî'nin "*Tarih-i Belami*"si, Firdevsi'nin "*Şehname*"si, İbn'ül Belhî'nin "*Farsname*"si, Hamza İsfahani'nin, "*Tarih-i Peygamberan ve Şâhân*"ı, Dineverî'nin "*Ahbâr'üt-Tivâl*"ı ve Ebû Mansur Seâlibî'nin, "*Gureru Ahbâri Mülûki'l-Furs ve Siyerihim*"i gibi çalışmalarını yer almaktadır. Bu çalışmada adı geçen kaynaklar yardımıyla Hürmüzgân Muharebesi'nin nedenleri ve sonuçları da anlatılmaya çalışılacaktır. Zira bahsedilen konu hakkında ki hususlar bilinmeden Sasani ve Part ilişkilerinin aydınlatılması mümkün değildir. Ayrıca muharebe, Sasanilerin yaklaşık dört asır boyunca İran merkez olmak üzere birçok coğrafyada egemenlik sürmelerinin alt dinamiğini oluşturması açısından da son derece mühimdir. Keza Sasanilerin, Roma Devleti'ne ve Armenia krallığına izleyeceği dış politikanın ilkeleri de bu muharebe ile şekilleneceği hakikatidir. Diğer taraftan literatürdeki küçük bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlamayı amaçlayan bu çalışma aynı zamanda Sasaniler ve Partlar arasındaki muharebenin, Sasaniler açısından nasıl büyük bir zafer olarak algılandığı, buna karşılık Partlar için de nasıl bir hezimet olduğu konusunun yanı sıra Sasanilerin, Partlara karşı verdikleri zorlu mücadelelerden sonra devletleşme süreçlerini nasıl başarıyla tamamladıkları hususuna da ışık tutmaktadır.

Bu makalede ilk olarak, Part ve Sasani münasebetlerinin tarihsel boyutuna değinilecektir. Ardından Erdeşir'in, Hürmüzgân Muharebesi ile sonuçlanacak siyasi faaliyetleri ele alınıp, asıl odak konusu olan ilgili muharebe üzerinde durulacaktır. Sonuç bölümünde ise bu muharebenin Part, bilhassa da Sasan tarihini açısından bir dönüm noktası olduğunu ve sonuçlarının ise İran dışındaki birçok bölgeyi etkilediğine dikkat çekilecektir.

1. Arka Plan: Sasani ve Part İlişkileri

Sasani ve Part münasebetleri, Sasani Hanedanı'nın ilk lideri olan Sasan döneminde başlamıştır. Sasan'ın, İstahr⁵ (Estakhr) şehrindeki Anahita Ateşgedesi'ni korumakla meşgul bir din adamı olduğu kaydedilmektedir (Taberî, 1352/1973, s. 141; Ghirshman, 1350/1971, s. 346-347; Zerrînküb, 1394/2015, s. 414).

⁵ Günümüzde İran'ın Fars Eyaletine bağlı Pasargad şehrine yaklaşık 65 km, Taht'ı Cemşid'e ise 5 km uzaklıktaki tarihi mekân olarak bilinir. Bazı kaynaklar İstahr'ın kuruluşunu antik İran mitolojisinde hüküm sürmüş Pişdadiler ve Keyaniler zamanına dayandırmaktadır. Ahamenişler döneminde bu şehrin tarihi hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. İstahr'ın Partlar bilhassa Sasaniler arasında gelişim gösterdiği bilinmektedir. Adı geçen şehirdeki ilk arkeolojik kazılar 1932 yılında Ernst Herzfeld tarafından yapıldı. Ardından bu kazılar Erich Friedrich Schmidt tarafından yürütüldü (1935-1939). Bu kazılar sonucunda Ahameniş ve Sasaniler dönemini aydınlatacak birçok maddi kalıntılar keşfedildi (Naci ve Nistani, 1399/2020; Bivar, 2012, s. 643-646).

Sasan'ın neden bu ateşgedenin koruyuculuğunu üstlendiği meselesini net şekilde ifade etmek zordur. Muhtemelen kendisi, bu tapınağın sahip olduğu dini konumdan faydalanmak istemiştir. Kaynaklar Sasan'ı, din adamı kimliği dışında cesur bir savaşçı⁶ olarak tanıtanın yanı sıra onun, dönemin nüfuzlu ailelerinden Bazrengilere⁷ mensup, “*Rāmbehešt*”⁸ adındaki bir kadınla evlendiğini kaydetmektedir (Bel'amî, 1353/1974, s. 875; Frye, 1989, s. 66). Sasan'ın, Bazrengilerin siyasi gücünden yararlanmak için böyle bir evlilik yoluna gittiği muhtemeldir (Beyani, 2020, s. 15). Böylelikle onun daha önce koruyuculuğunu yaptığı İstahr Ateşgedesi'nin dinî nüfuzunu elde etmesinin yanında, Bazrengi ile kurduğu siyasi akrabalık sayesinde de İstahr şehri üzerinde kontrolünü artırdığını ifade edilebilir. Sasan'ın bu zamanda Partlara bağlı şekilde yaşamını idame ettirdiğini vurgulamak gerekir. Bu açıdan Sasan döneminde, Part ve Sasani Hanedanı ilişkileri sorunsuz şekilde ilerlemişti. Sasan'ın ölümünden sonra Babek (Babak/ Pāpak), Sasani Hanedanı'nın başına geçmiştir. Kendisi ilk yıllarında selefinin, Part hükümeti ile olan iyi ilişkilerini devam ettirmeye çalışmıştır. Babek bu iyi ilişkiyi, dönemin Bazrengi sülalesi soyundan olan Guçıhr/Gozīr üzerinden yürütmüştür. Babek bazı kaynaklara göre Guçıhr'den, oğlu Erdeşir'in yedi yaşına geldiğinde, Darabgird şehrinde “*Ergebad*” -yani kale muhafızı- unvanıyla görev yapan Tīr'ın yanında eğitim almasını ve Tīr'nin ölümünden sonra oğlunun bu makama geçmesini talep etmiştir (Bel'amî, 1353/1974). Guçıhr de, Babek'in bu isteğini kabul eder ve Tīr'nin ölümünden sonra Erdeşir bu makama ulaşmıştır (Bel'amî, 1353/1974, s. 876; Wiesehöfer, 1986, s. 371-376; Altungök, 2015, s. 47). Kaynaklar; Guçıhr'in, Babek'in bu isteğini neden kabul ettiği konusunu açıklamamaktadır. Muhtemelen bu konu Babek'in, Guçıhr ile dostane şekilde ilişkilerini sürdürmesinin yanı sıra onun Part hükümetine bağlılığı ile yakından ilgilidir. Babek'in ileride Erdeşir'in bu makama ulaşmasını sağlamasının, Sasani Hanedanı'nın devletleşme sürecine önemli katkısı olacaktır.

Part ve Sasani ilişkileri, Babek'in son dönemlerinde kritik bir sürece girmiştir. Erdeşir'in, Tīr'nin ölümünden sonra Darabgird⁹ (Dārābgerd) şehrini, Part hükümetinden bağımsız şekilde idare etmesi, Part şahı Ardavān'ı tedirgin etmiştir. Erdeşir'in özellikle Darabgird civarında bulunan birkaç yöneticiyi bertaraf etmesi ve ardından Babek'e mektup yazarak, ondan IV. Ardavān'ın himayesindeki İstahr kralı Guçıhr'i öldürmesini istemesi, Part ve Sasani ilişkilerinin ciddi şekilde zedelenmesine neden olmuştur (Bel'amî, 1353/1974, s. 877-878). Babek bu mektubun akabinde Şiraz'ın kuzeyinde yer alan ve “*Kāh-ı Sefid*” diye anılan sarayı ele geçirip Guçıhr'i öldürmüştür (Taberî II, 1352/1973, s. 142; Christensen, 1385/2006, s. 134; Daryaei, 2010, s. 236-255). Ardından boşalan İstahr Krallığı tahtını da büyük oğlu Şāpur'a itâ etmiştir. Babek çok geçmeden Part Şahı Ardavān'a mektup yazarak Şāpur'un krallığını onaylamasını istemiştir (Debevoise, 1938, s. 268; Meşkūr, 1388/2009, s. 71-72). Fakat Ardavān, Babek'in bu isteğini reddetmekle birlikte onu ve Erdeşir'i, devlete karşı asi olmakla suçlamıştır (Bel'amî, 1353/1974, s. 877-878; Ghirshman, 1350/1971, s. 347). Yaşanan bu gelişmelerden sonra, Richard Frye'nin ifadesiyle Babek 205-206 yıllarında Partlara karşı bağımsızlık mücadelesi başlatmıştır (Frye, 1984, s. 292). Sasani sikkeleri üzerine çalışmaları ile tanınan Micheal Alram, Erdeşir'in de bu zamanda kendi adına sikke bastırıldığından bahsederek onun da resmen Part yönetimine karşı bağımsızlık mücadelesi başlattığına işaret etmiştir (Alram, 1999, s. 67-76). Öncelikle Babek'in mi yoksa Erdeşir'in mi, Partlara karşı bağımsızlık mücadelesi başlattığı konusunu net şekilde ortaya koymak zordur. Bu

⁶ Bel'amî'nin aktardığına göre Sasan tek başına 70 ya da 80 süvari askerle savaşarak zafer kazandığını yazmaktadır. Cüzcani'de buna benzer bilgiler vermektedir (Bel'amî, 1353/1974, s. 875; Cüzcani, 1389/2010, s. 153).

⁷ Bazrengi Hanedanı, Partlara bağlı şekilde Fars bölgesini idare eden nüfuzlu bir gruptu (Frye, 1989, s. 66; Zerrinküb ve Ruzbeh, 2019, s. 26-27).

⁸ Christensen, Sasan'ın eşinin adını “*Denag*” şeklinde kaydetmiştir (Christensen, 1385/2006, s. 134).

⁹ Fars Eyaletinin doğusunda yer alan bir şehir. Bazı araştırmacılar bu şehrin kuruluşunu Partlar dönemine dayandırmaktadır (Badenc, 1393/2014, <https://tch.ac.ir/article/Details/8972>).

konuda Erdeşîr her ne kadar Partların kontrolündeki Darabgird şehri üzerinde etkin olarak mevcut hükümet ile çatışmayı göze aldıysa da Babek'in, Part şahı Ardavân'ın en önemli yöneticilerinden olan İstahr kralı Guçîhr'i öldürerek oğlu Şâpur'u İstahr kralı ilan etmesi (M. S. 209), onun resmen Erdeşîr'den önce Partlara karşı bağımsızlık mücadelesi verdiği sonucuna götürmektedir.

2. Erdeşîr'in Siyasi Serüveni ve Sasani Hanedanı'nın Başına Geçmesi

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Babek İstahr krallığını, Erdeşîr yerine diğer oğlu Şâpur'un kontrolüne bırakmıştır. Bu durum Erdeşîr'i oldukça rahatsız ederken Şâpur, Erdeşîr ile olası çatışmayı engellemek için ona mektup yazarak, “*Ailenin en büyük kişisi olduğuma göre, Sasani Hanedanı'nı ve İstahr'ı idare etmek de benim hakkam.*” diyerek Erdeşîr'in kendisine biat etmesini istemiştir. Erdeşîr ise Babek'in de ölümünü fırsat bilerek Şâpur'a karşı isyan bayrağı açtı ve kendisi çok geçmeden İstahr şehrine gidip kardeşleri ile görüşerek onları kendisine biat ettirmiştir (Bel'amî, 1353/1974, s. 878; Taberi, 1398/2019, s. 142). Bazı modern eserler bundan farklı olarak Erdeşîr'in 208 senesinde kendisine karşı isyan eden tüm kardeşlerini katlettiğini belirtmektedir (Meşkûr, 1363/1984, s. 382). Josef Wolski, katledilen bu kişiler içinde Şâpur'un da olduğunu yazmıştır (Wolski, 1383/2004, s. 217). Bu olaylar sonucunda Geo Widengren'in ifadesiyle, Erdeşîr 220 yılında Sasani Hanedanı'nın başına geçmiştir (Widengren, 1970, s. 741). Tabii bu konuda kadim kaynakların net bir tarih belirtmemesi bizleri modern araştırmacıların aktardığı bu tür görüşlere yönlendirmektedir. Bu arada Part şahı Ardavân'ın, Sasani Hanedanı içinde meydana gelen iç çatışmaları körükleyecek bir adım atmaması ilginçtir. Muhtemelen bunun nedeni, Part Devleti'nin de içinde bulunduğu sıkıntılı durum ile alakalıdır. Ancak Erdeşîr'in daha sonra İran'daki bazı şehirler üzerine seferler düzenlemesi, Ardavân'ı ciddi şekilde endişelendirmiştir.

Erdeşîr, Sasani Hanedanı içinde otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra yönünü Darabgird'de vuku bulan isyana çevirmek zorunda kalmıştır. Darabgird şehrinin Erdeşîr'e karşı neden isyan ettiği konusunu net olarak ortaya koymak güçtür. Muhtemelen bu şehir halkı, Part idaresine bağlı olduğu için, Erdeşîr'in buradaki nüfuzunu kırmak istemiştir. Erdeşîr de hızlıca bu şehre gidip birçok kişiyi öldürerek, isyanı bertaraf etti (Bel'amî, 1353/1974, s. 879). Bu başarısından sonra Part Devleti'ne bağlı vasal kralları, hâkimiyeti altına almak için geniş çaplı seferler düzenlemiştir (muhtemelen M.S. 220 yılında) (Schippmann, 2011, s. 647-650). Kirman¹⁰ Kralı Balâş ile harp etti (Taberi, 1398/2019: 142; Brosius, 2020, s. 140). İkili arasındaki muharebe Erdeşîr lehine sonuçlanmıştır (Bel'amî 1353/1974, s. 879; Olbrycht, 2016, s. 28; Rezakhani, 2017, s. 29).

İstila hareketlerine devam eden Erdeşîr, Fars bölgesinde etkin olan vasal Menuçehr'i ve Dara'yı öldürmüştür (Taberi, 1398/2019, s. 142; Zerrinkub 1377/1998, s. 416). Seferlerini hızlandıran Erdeşîr, vasal Mehrek Nuşzad'ı da yenmeyi başarmıştır. Bu konu, Kâmâme-i Erdeşîr-i Bâbekân ve Firdevsi'nin “*Şehname*” kaynağında da vurgulanmıştır (Kap, IX. 8-9; Şehname, 1399/2020, s. 1254; Lukonin, 1350/1971, s. 55; Bonner, s. 2020, s. 30). Kazandığı zaferler ile ünlenen Erdeşîr bu sefer İsfahan vasalı Şad Şâpur'u egemenliği altına almıştır (Bel'amî, 1353/1974, s. 881). Akabinde “*Meşan*”¹¹ kralı Bendevi'yi öldürdü (Ya'kübî, 1382/2003, s. 194; Meşkûr, 1363/1984, s. 362). Anlaşılacağı üzere Erdeşîr, Partlara karşı hedefini gerçekleştirmek için, planlı

¹⁰ İran'ın güneydoğusunda yer alan bu şehrin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Kirman ismi ilk kez Ahameniş İmparatoru I. Darius'un (M.Ö. 522-486), kitabesinde geçmektedir. Sasaniler zamanında kaleme alındığı düşünülen “*Şahrestânihâ i Êrânşahr*” adlı Pehlevce eserde Kirman şehrinin, Piruzan Kirman Şahı tarafından kurulduğu yazılıdır. İslam coğrafyacısı Makdisî, eserinde Kirman'a bağlı beş şehristân olduğunu zikreder. Bunlar sırasıyla: Berdîr, Nemaşîr, Sircan, Bem, Ciruft (Makdisî, 1379/2000, s. 115; Daryae, 2002, s. 22; Planhol and Hourcade, 2017, s. 251-265).

¹¹ Süryanice Maysân veya Mayşân olarak kaydedilmektedir. Mêsân'nın tam olarak hangi bölgede yer aldığı net olmamakla birlikte bazı kaynaklar Sevad bölgesini işaret etmektedir. Tarihte Mêsân adıyla anılan ve muhtemelen Mezopotamya bölgesinde de egemenlik süren bir krallık bulunmaktaydı. Bu krallık Partların yıkılışına kadar Part şahlarına tâbiydi (Markward 1371/1992, s. 89-92).

ve programlı şekilde adımlar atmıştır. Yani direkt Part hükümeti ile muharebe etmek yerine öncelikle onlara bağlı vasal krallıkları ortadan kaldırıp, Partları daha da zayıflatma amacı gütmüştür.

Taberî'nin yazdığına göre, Part Şahı Ardavân, Erdeşîr'in bu istila hareketlerinden sonra, Erdeşîr'e mektup yazarak şunları demiştir: "*Haddini fazlastıyla aşarak ölümünü hazırladın. Kim sana Fars vilayetlerini ele geçirme izni verdi?*" Erdeşîr de Part şahına şöyle cevap vermiştir: "*Fars vilayetlerindeki tacı, Tanrı (Ahura Mazda) bana verdi ve onun yardımı ile şahları öldürdüm. Mutlaka güzel şehirler kuracağım ve hayalim ise, bir gün seni esir edip öldürerek başını Erdeşîr Horre¹² (Ardashir Khwarrah/Korra) şehrindeki ateşkedeye asturmaktır.*" (Taberî, 1398/2019, s. 143; Beyani 2020, s. 23). Buna ek olarak Dineveri ise "*Çobanzade Sasan'ın oğlu, bu girişimlerinle kendi hayatını tehlikeye attın.*" bilgisini vermektedir (Dineverî, 1371, s. 30). Bu konuda farklı bilgi aktaran Bel'amî ise şöyle yazmaktadır: "*Sen ki tıpkı İstahr köyünden olan baban Babek gibi bir köylüsün, taç ve tahtı ele geçirmek senin neyine! Sen git Kirman ve Pars krallarını öldürmekle yetin.*" (Bel'amî 1353/1974, s. 880). Bel'amî'nin aktardıklarından yola çıkarak, Ardavân'ın, Kirman ve Fars bölgelerinin Erdeşîr'in egemenliğinde kalmasına göz yumduğunu ifade edilebilmektedir. Ardavân, Erdeşîr'in istilalarını durdurmak için Bel'amî'nin zikrettiği bölgelerin kontrolünü Erdeşîr'e vererek uzlaşma niyeti taşıdığı kuvvetle muhtemeldir. Ama Erdeşîr, Ardavân'ı ortadan kaldırıp İran'ın siyasi hâkimi olmak istemesinden ötürü, Ardavân'ın her türlü vaadini rahatlıkla göz ardı etmiştir.

Bu arada Ardavân'ın Erdeşîr'e gönderdiği her mektupta onu ve babasını küçümsemesinin arka planında yaşanmış bazı olaylar bulunmaktaydı. Bu olay, Pehlevce kaleme alınmış "*Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân*" adlı kaynaktaki farklı bir perspektifle anlatılmaktadır. Buna göre; Part ve Sasani Hanedanı ilişkilerinin kısmen iyi olduğu bir dönemde Ardavân, Babek'e mektup yazarak şunları söylemektedir: "*Duyduğumuza göre; ata binmede ve bilgelikte yetkin bir oğlun varmış. Onu düşünmeden sarayına gönder. Kendisi, çocuklarım ve diğer aile üyelerimle vakit geçirsün ve onları eğitsün. Ben de oğlun Erdeşîr'e büyük ihsanlarda bulunayım.*" (KAP, I. 25). Babek de Part şahının bu talebini geri çevirecek konumda olmadığı için gönülsüz bir şekilde Erdeşîr'i, Part sarayına göndermiştir. Böylece Erdeşîr ve Ardavân arasındaki yüz yüze tanışma Part sarayında gerçekleşmiştir. Aynı kaynağın aktardığına göre, bir gün Erdeşîr ve Part şehzadeleri av sırasında aralarında bir sorun yaşanmıştır (KAP, I. 33-37). Bu sorun, Erdeşîr'in Ardavân tarafından cezalandırılmasıyla sonuçlanır. Yaşanılan bu hadise, Erdeşîr'in Ardavân'dan nefret duymasına neden olmuştur. Hatta bu kaynağa göre, Erdeşîr bu saraydan kurtulmak için Ardavân'ın en çok sevdiği hizmetçisi ile birlikte kaçmıştır. Bu haberi duyan Ardavân, Erdeşîr'i öldürmek için adamlarını peşlerinden gönderse de herhangi bir sonuç alamamıştır (KAP, II. 1-2). İlgili kaynağın yaşanılan bu olayları destansı bir şekilde ele alması, kaynağın sorgulanmasına sebep olmaktadır. Ancak bu kaynağın Ardavân ve Erdeşîr arasında yaşanmış gerçek olaylara değinmesi önemli olmuştur.

Elbette iki lideri karşı karşıya getiren siyasi olaylar dışında pek gündeme getirilmeyen dini faktörleri de vurgulamak gereklidir. Part şahları hem ülkedeki feodal yöneticilerin siyasi faaliyetlerinden hem de devlet içerisinde baş gösteren dini ihtilaflardan da ciddi bir şekilde etkilenmiştir (Beyani, 2020, s. 45-46). Bu dönemde Part şahı olan Ardavân'ın da selefleri gibi, İran'da yaşayan tüm milletleri ve dinleri Part Devleti çatısı altında güçlü bir şekilde birleştirememesi, Sasani Hanedanı'nın lideri Erdeşîr'e bir fırsat vermiştir. Sasanilerin temel kaynakları içerisinde yer alan "*Name-ye Tansar be Goshnasb*" adlı kaynağın bu konuda Erdeşîr'i öne çıkararak şu bilgileri aktarması kayda değerdir:

¹² Fars bölgesinde tarihi bir şehir.

“(Büyük) İskender 1200 (inek) derisine yazılan kitabımızı (Avesta) İstahr'dayaktı. Avesta'nın sadece üçte biri gönüllerde kaldı. İnsanların; kisas, din, hadis ve ahkâm bilgileri yoktu. Yaşanan bu olaylardan sonra insanlar yozlaşmaya başladı. Fitnecilik, fesatçılık, bidatçılık, bencillik ve ahlaksızlık arttı. Dolayısıyla (şimdi) bu sorunları halletmek için dini yeniden canlandırmaktan başka bir çaremiz yoktur. Acaba Şahlar Şahu (Erdeşir) dışında bu görevi üstlenen herhangi bir şah duyduğunuz mu veya gördüğünüz mü?” (Name-ye Tansar be Goshnasb, III. 54).

“Name-ye Tansar be Goshnasb” isimli kaynak yaşanan tüm bu olumsuzlukların Partlar döneminde vuku bulduğuna işaret etmektedir. Sasaniler döneminde Pehlevce kaleme alınan “Dēnkard” adlı kaynakta da Erdeşir'in İran'a yeniden bir hayat bahsettiği bilgisi yazılıdır. Bahsedilen bu yeni hayat, şüphesiz dini husus ile yakından ilgilidir. Bu husus kaynakta şu şekilde geçmektedir:

Pehlevce Transkripsiyon: “ōy ī ardaxšar šahān šāh pābāgān pād rāst dastwarīh tōsar; ān-iz hammōg ī pargandag hamāg ō dar xwāst. tōsar abar mad ān ī ēk frāz pađūrift ud abārīg az dastwar hišt.”

Türkçe Trc: “Bâbek'in oğlu Erdeşir Şehinşah, Tanser'in yardımıyla dağılmış (Avesta) parçalarını bir araya getirdi. Tanser; doğru Avesta parçalarını kabul etti. Bazı parçaları da yanlış addedip onları Avesta'dan çıkardı.” (Dēnkard IV. 17). Bu iki kaynağın da işaret ettiği gibi, İran'daki dini birliğin sağlanması için kutsal kitap Avesta'nın da derlenmesi gerekmiştir.

Genellikle birçok kaynak ve modern eser, Avesta'nın Sasaniler döneminde yeniden tedvin edildiği konusunda hemen hemen hemfikirdir. Ancak bu kitabın Partlar döneminde de tedvin edilip edilmediği konusu tartışmalıdır¹³. Avesta'nın Partlar döneminde tedvin edilmiş olduğunu dikkate alsak bile yine de bu dönemde Zerdüşt dininin etkin olmadığı bir gerçektir. Çünkü bu dönemde; Mitra, Anahita ve Zurvanizm gibi inançlar Part coğrafyasında daha güçlü bir konumda olmuştur (Ghrisman, 1350/1971, s. 349). Bundan dolayı Erdeşir, ülkenin iyi bir şekilde idare edilmesi için feodal yöneticiler yerine Zerdüşt din adamları ile ittifak yapılmasının gerekli olduğunu düşünmüştür (Beyani, 2020, s. 46). Bu ittifakın sağlam temeller üzerine inşa edilmesi için de İran şairi Firdevsi'nin dediği gibi, din ve devletin ayrılmaz bir bütün olması gerekliydi (Firdevsî, 1395/2016, s. 1280). Anlaşılacağı üzere, Erdeşir, İran ülkesinde Zerdüşt dinini ihya etmek için de Ardavān ile rekabet içerisine girişmiştir. Peki Erdeşir için bu din neden bu kadar önemliydi? Bu sorunun cevabı oldukça ayrıntılıdır. Ancak kısaca şunu ifade etmek gerekirse: Erdeşir'e göre iktidarlık makamı, Ahura Mazda tarafından kendisine ve haleflerine özel olarak bahşedilmiş ulvi bir görevdi. Bu makamın koruyucusu ise, yine Ahura Mazda tarafından Sasani Hanedanı'na gönderilen Farrah denilen ilahi bir güç olmuştur Zarrinkoob ve Toğay, 2023, s. 113-134). Bu güç birçok Pehlevce kaynakta vurgulanmıştır (Bundahišn, XV. 109; Šāyest Nē Šāyest, XXII. 259; Zand-ı Wahman Yašt, VIII. 73). “Kārnâme-i Erdeşir-i Bâbekân”'a göre Farrah, henüz Erdeşir'in şah olmadan önce onu birçok tehlikeden korumuştur (KAP, III. 14-20). Dolayısıyla Erdeşir, Ahura Mazda'ya layık olduğunu ispatlamak için Zerdüşt dininin ülke içerisinde adeta milli bir din olarak ilan edilmesi kanaatini taşımaktaydı ve kendisi bu durumu Ardavān'a yazdığı şu mektupta:

“Bizler canıgönülden şahlık yaparak saltanatlık makamının ulûhiyetini arttırıyoruz. Bizler şahlığı Ahura Mazda'dan alıriz. Yalnız ona tapar ona ibadet ve ona itaat ederiz. Bu bizim

¹³ Örneğin, James Darmesteter, K.F. Geldner ve Duchesne-Guillmin gibi Avesta uzmanları; Ahamenişler döneminde Avesta'nın yazıya geçirilmediği ve bunun Partlar zamanında Belâş adındaki hükümdar sayesinde gerçekleştiği, ardından Sasani Şahu Erdeşir'in Tanser adındaki mübedin yardımıyla bu işi devam ettirdiğini belirtmişlerdir. Bazı kaynaklar bu kitabın, II. Şapur ve en son Hüsrev Anuşirvan döneminde nihai şeklini aldığı iddia etmişlerdir (Toğay, 2023 s. 36).

kutsal görevimizdir. Bizler adalete riayet ederiz. Eğer bir şah söylediğim bu özelliklere sahip değilse ona isyan ederiz. Bu nedenle sen şahlığı hak etmiyorsun.”

sözleriyle kendisinin Ahura Mazda'nın yardımıyla şahlık makamını elde edeceğine de işaret etmiştir (Beyani, 2020, s. 49-50).

Erdeşir bu mektubunda kendisi ve Ahura Mazda ile ilgili bahsettiği bazı hususları daha sonra Nakş-ı Rüstem'de diktireceği kitabesinde şöyle açıklayacaktır:

Pehlevice Transliterasyon: “*Ptkly ZNH mzdysn bgy> rštr MLK>n MLK> > yr>n mnw ctry MN yzt>n BRH bgy p> pky MLK*”

Türkçe Trc: “*Bu kitabe, Tanrı Mazdayasna Erdeşir’ [e aittir] [o] İran Şehinşahi ki Yazdan soyundan [gelmekte ve], Tanrı Bâbek Şah’ın oğlu [dur]*” (Saeed, 1392/2013, s. 30).

Bu kitabe dışında Erdeşir’in bastırıldığı bazı sikkelerde de bu durumu anlamak mümkündür (Alram, 2008, s. 18).

3. Erdeşir ve Ardavân Arasındaki Hürmüzgân Muharebesi

Part Şahı Ardavân, Erdeşir sorununu kökünden halletmek için onun ortadan kaldırılmasını zaruri görmüştür. Kendisi doğrudan Erdeşir ile muharebe etmeden önce, son bir hamle yapıp, Ahvaz kralı Nargehoufar’a¹⁴ emir vererek Erdeşir’i öldürmesini istemiştir (Taberî, 1398/2019, s. 143; Brosius, 2020, s. 140; Pigulevskaia, 1372/1993, s. 219). Part Şahı, kendisine bağlı vasal kralları içerisinde bu Ahvaz kralına ayrı bir önem vermiştir. Fakat Erdeşir’in onu da öldürmesi, Ardavân’ı oldukça öfkelenmiştir (Christensen, 1385/2006, s. 134). Nihayetinde Erdeşir’e mektup yazarak onu muharebeye davet etmiştir. Bu arada Erdeşir, Ardavân ile karşılaşmadan kısa süre önce Fars bölgesinde “*Encümen-i Bozorg*” adı verilen bir şûra toplamıştır. Kendisi bu şûrada Partların bu topraklar üzerinde bir musibet olduklarını ve artık onlara karşı isyan etme vaktinin geldiğini ifade etmiştir. Fars Bozorganları ise, Erdeşir’in bu sözünden sonra ona itaat ederek destek vermişlerdir. Sâsânîlere destek verenlerin hepsi Partları ortadan kaldırmak için tek yürek olmuşlardır. Erdeşir destekçilerinin sadakatinden emin olduktan sonra Part Şahı Ardavân’a mektup yazarak onunla muharebeye girişeceğini ifade etmiştir (Beyani, 2020, s. 22).

Erdeşir’in muharebe öncesi bahsedilen şûrayı toplayarak, kendisi için destek aramaya çalışması kayda değerdir. O zaman burada şu soruyu sormak gereklidir. Erdeşir tarafından teşkil edilen bu şûra, Erdeşir ile Ardavân arasında vuku bulacak olan muharebeye nasıl bir etki edecektir? Şûra’da İran’ın değişik bölgelerinde hüküm süren vasal kralları dışında bazı Part soylularının da yer alması aslında muharebenin nasıl sonuçlanacağı konusunda çoktan belirlemiştir. Bununla birlikte bu şûra’nın ileride Sasani Devleti’ni resmi olarak kuracak olan Erdeşir’in hükümetinin temellerini atması açısından da önemlidir. Şûra’ya katılan nüfuzlu yöneticilerin, Erdeşir’i liderleri olarak kabul etmesi bunun bir göstergesidir.

Erdeşir ile Ardavân arasındaki muharebenin hangi bölgede gerçekleştiği konusu tartışmalıdır. Zira bu konuda araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Taberî, Bel’ami ve Dineveri bu muharebenin Hürmüzgân bölgesinde olduğunu düşünmüşlerdir (Taberî, 1398/2019, s. 143; Bel’amî, 1353/1974, s. 882; Dineverî, 1371/1992, s. 30). Bu konuda farklı görüş bildiren anonim Mücmelü’t-Tevârih ve’l-kısa’a göre, Erdeşir ve Ardavân, Nihavend bölgesinde karşı karşıya gelmiştir (Mücmelü’t-Tevârih ve’l-kısa, 1318/1939, s. 91). Seâlibî, Ardavân’ın, Dujayl şehrinde öldüğünü yazarak, muharebenin bu bölgede olduğuna işaret etmiştir (Seâlibî, 1368, s. 61).

¹⁴ Taberî Ahvaz kralının adını Nirufer olarak yazarken Bel’amî ise Beydufere olarak kaydetmiştir (Taberî, 1398/2019, s. 143; Bel’amî, 1353/1974, s. 881).

Modern araştırmacılar da bu konuyu eserlerinde işlemişlerdir. Örneğin, Geo Widengren Sasaniler ve Partlar arasındaki muharebenin İsfahan ve Nihavend arasında bulunan Golpāyegān bölgesinde olduğunu yazar (Widengren, 1970, s. 738). Klaus Schippmann da Geo Widengren ile aynı görüştedir (Schippmann, 1396/2017, s. 16). Bu tartışmaya dâhil olan Richard Frye, Kuzey İsfahan bölgesini ileri sürmüştür (Frye, 1984, s. 293). Roman Ghrisman da bu konuda görüş bildirerek muharebenin Şuş'ta olduğunu kaydetmiştir (Ghrisman, 1350/1971, s. 347). Bazı araştırmacılar bundan farklı olarak iki lider arasındaki muharebenin Rey şehrinde vuku bulduğunu düşünmüşlerdir (Keyani, 1374/1995, s. 373-374). Arthur Christensen, Cevad Meşkûr, Şapur Shahbazi ve diğer araştırmacılar bu muharebenin Hürmüzgân bölgesinde olduğunu iddia etmişlerdir (Christensen, 1385/2006, s. 136; Shahbazi, 2012, s. 469-470; Meşkûr, 1363/1984, s. 383; Zerrinkoob, 1394/2015, s. 417).

Muharebenin, Hürmüzgân bölgesinde olduğu görüşü daha ağır basmaktadır. Zira bu dönemde bölge halkının Partların safında yer aldığını düşündüğümüzde, Ardavān'ın da bu durumdan istifade ederek, Hürmüzgân halkının yardımıyla Erdeşîr'i ortadan kaldırmayı planlamış olabilir. Ancak bu dönemde Hürmüzgân halkının gerçekten de Erdeşîr ve onun ordusu ile mücadele edebilecek güçlerinin olup olmadığı sorusunu da sormak gereklidir. Bu sorunun cevabı, "*Name-ye Tansar be Goshnasb*" adlı kaynakta mevcuttur. İlgili kaynak bu dönemlerde İran'ın genel tablosunu şöyle tasvir etmektedir:

"Dört yüz yıldır (bu ülke); dinsiz, edepsiz, ilimsiz, hikmetsiz gibi insan kalığına girmiş şeytanlar ile doluydu. Onlar; dünyaya yağma ve fesattan başka bir şey getirmeyen bir kavimdi; (onlar yüzünden) şehirler çöl oldu ve binalar yerle bir edildi. (Erdeşîr) on dört yıllık bir süre içinde, kuvvet ve becerisiyle buraya kadar vardı. Kendisinden önceki dört yüz bin yılda hiç kimsenin başaramadığı bir şekilde (İran ülkesinin abadi için) çok uğraştı. Mesela şehirler kurdu. Yollar yaptı. Evler inşa etti. Bu sayede nüfus arttı..." (Name-ye Tansar be Goshnasb, XVII. 91).

İlgili kaynağın aktardıklarından yola çıkarak, İran halkının Erdeşîr'in şahlığından önce gerek siyasi gerekse de sosyal ve ekonomik açıdan buhranlı bir yaşam sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dikkat çeken en önemli husus, Hürmüzgân halkının Erdeşîr ve Ardavān arasında vuku bulacak olan muharebeyi, Ardavān lehine çevirecek güçte olmadıkları gerçeğidir. Bu da Ardavān'ın bu bölgeyi muharebe yeri olarak seçerek Erdeşîr'e karşı başarılı olabileceğine dayanan planının doğru bir strateji olmadığını göstermektedir.

Erdeşîr, Ardavān'ın muharebe için Hürmüzgân bölgesini önermesini tereddüt etmeden kabul edip erkenden ordusuyla bu bölgeye gelmiştir. Kendisi burada hendekler kazdıktan sonra şehrin su kaynaklarını kontrolü altına alarak Partlara karşı önemli hazırlıklar yapmıştır (Taberî, 1398/2019, s. 143; Roozbeh ve Zerrinkub 2019: s. 13-15; Meşkûr, 1388/2009, s. 75). Ama Erdeşîr açısından muharebenin kaderini bu hamlelerden ziyade, onun safına katılacak olan nüfuzlu gruplar değiştirmiştir. Bu konuda Firdevsi, Deylem¹⁵ askerlerinin Erdeşîr'in ordusuna dâhil olduğunu yazar (Firdevsî, 1395/2016: s. 977). Pigulevskaia ve Richard Frye gibi araştırmacılar da, Mad, Karka Beth Selok ve Adiabene krallıklarının da Erdeşîr ile ittifak yaptıkları bilgisini aktarırlar (Debevoise, 1938, s. 268; Pigulevskaia, 1372/1993, s. 220; Frye 1983, s. 118). Yukarıda bahsedilen grupların Erdeşîr'e yardım etmesi, muharebenin Erdeşîr lehine sonuçlanmasını sağlayacaktır. Burada şu önemli soruyu da sormak icap etmektedir. Acaba bahsi geçen bu nüfuzlu gruplar, Partlara karşı neden düşmanca hareket etmişlerdir? Diğer bir ifadeyle bu grupların, Part Şahı Ardavān'ın hükümeti döneminde kendi içlerinde bağımsız şekilde varlıklarını sürdürdüklerini dikkate aldığımızda, onların Ardavān'a karşı bu tutumları, gerçekten kendi lehlerine mi sonuçlanacaktır? Bu gibi güçlü grupların, İran'da Partlar gibi zayıf bir

¹⁵ Deylem hakkında bilgi için (Wolfgang Felix & Wilferd Madelung, 1995, s. 342-347).

devlet yerine, gün geçtikçe güçlenen Sasani Hanedanı'nın safında yer almayı kendileri için daha büyük kazançlar sağlayacağını düşünmüşlerdir (Beyani, 2020, s. 27). Aslında bu grupların kısa vadeli olsa da Erdeşir ile birlikte hareket etmeleri sayesinde bazı siyasi kazançlar elde etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Fakat Erdeşir'in ileride devleti resmi olarak kurduktan sonra merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla, İran'a hâkim olan nüfuzlu grupları tamamen boyunduruğu altına almak istemesiyle, onların bu konuda verdikleri karar, yani Erdeşir'in safında yer almaları kendi aleyhlerinde sonuç doğuracaktır. Erdeşir elde ettiği bu güç sayesinde 28 Nisan¹⁶ 224 yılında Ardavân ile yaptığı muharebeyi kazanmıştır. (Ahd Ardashîr, II. 10; Wiesehöfer, 1994, s. 153; Christensen, 1385/2006, s. 137; Pourshariati, 2008, s. 45; Yücel, 2018, s. 67; Sivrioğlu, 2023, s. 35).

Ardavân'ın Sasaniler karşısında hezimete uğramasının birkaç önemli nedeni bulunmaktaydı. Bu nedenlerin ilki, yukarıda bahsedilen birçok vasal kralın, Erdeşir'e yardım etmesi, buna karşılık, Ardavân'ın yanında yer alacak güçlü bir ittifak grubunun olmamasıydı. Movsēs Xorenac'i eserinde, Armenia Kralı Hüsrev'in, Erdeşir ve Ardavân arasındaki muharebe sırasında yardım etmek için askerleri ile birlikte Ardavân'ın yanına gitmeye çalıştığını belirtse de Hüsrev'in, Ardavân'ın ölüm haberini duymasından sonra tekrar ülkesine geri dönmek zorunda kaldığını yazmaktadır (Movsēs Xorenac'i, Patmut' iwn Hayoc, I. 71). Bir başka neden ise, bilhassa miladi 3. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Part devleti içerisinde yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik buhranla ilgili olmuştur. Buna ek olarak Partlar, en büyük rakibi olan Roma ile yaptıkları uzun ve çetin mücadeleler yüzünden zaten büyük güç kaybı yaşamışlardı. Erdeşir de bunlardan istifade ederek Partları yenilgiye uğratmıştır (Diakonoff 1351/1962, s. 111; Toğay, 2023, s. 137-140). Bu muharebe sonucunda Ardavân, Erdeşir tarafından öldürülmüştür (Herod. Ab Excessu Divi Marci, VI. 6.3.5; Agath. Historiae, II. 7; Agat. Patmut' iwn Hayoc, I. 18; Movsēs Xorenac'i, Patmut' iwn Hayoc, I. 71). Muharebenin en önemli sonucu ise Sasanilerin, Partlar ile giriştikleri zorlu mücadelelerin doruk noktasını teşkil eden Hürmüzgân galibiyetinden sonra İran'da resmî olarak kurulmuştur (Frye, 1968, s. 118). Erdeşir muharebe sonucunda, İran'ın değişik bölgelerinde egemenlik süren vasal kralları üzerinde de siyasi otoritesini artırarak, merkezi bir hükümet kurma yolunda önemli adım atmıştır.

Erdeşir, Partlara karşı zafer kazandıktan sonra bu başarıyı ölümsüzleştirmek için Firuz Abad şehrinde bir rölyef yaptırmıştır (Toğay, 2023a, s. 11-12). Yunanca 4, Pehlevice 3 ve Partça 3 satırdan oluşan bu rölyefte, Erdeşir atın üzerinde süslü bir elbise içinde görünmektedir ve karşısında Ahura Mazda bulunmaktadır. Ahura Mazda atın üzerindeki Erdeşir'e tacı vermektedir.¹⁷ Ahura Mazda'nın bindiği atın altında Ehrimen bulunurken Erdeşir'in atının altında ise Part Şahı IV. Ardavân'ın resmi çizilmiştir (Herzfeld, 1935, s. 78). Bununla birlikte üç Sâsânî savaşçısı ile üç Part savaşçısı da tasvir edilmiştir. Erdeşir bu rölyefte at üzerinde, Ardavân'ı yenilgiye uğratmış şekilde nakşedilmiştir. Bu tarihî rölyefte Erdeşir'in oğlu Şâpur'un ve bir Sâsânî yöneticisinin de soylu Part yöneticilerini öldürdüğünü gösteren bir tasvir yer almaktadır (Walther, 1385/2006, s. 161-162; Vendayi, 1398/2019, s. 32-33).

Erdeşir'in bu rölyefi yaptırmasının asıl hedefi, kendi şahlığını, İran halkı nezdinde gerek dini gerekse de siyasi açıdan meşrulaştırarak, onların desteğini alabilmektir. Burada gündeme gelen soru ise, Erdeşir'in Hürmüzgân Muharebesi'nden sonra İran'da yeni bir devlet kurması, Partların gerçekten de tarih sahnesinden silinmesine neden olmuş muydu? Erdeşir'in 226 yılında Tisfün'a¹⁸ gidip Part tahtına oturması, bunun yanında

¹⁶ Wiesehöfer, 1994, s. 219, Shahbazi, 2012, s. 469-470.

¹⁷ Bu tür rölyeflerde Akhemenid hatta daha sonra Nemrut dağı kabartmalarına benzer figürler bulunmaktadır (Abed, 2019, s.219).

¹⁸ Tarihi Tisfün adı; Yunanca, "Ktēsiphōn", "T(h)sifōn" veya "Et (h) sifōn", Süryanice "Otyšpwn", Ermenice "Vispwn", Rus kaynaklarında "Ktesfon", Mani metinlerinde "Tyšfwñ", Pehlevice transkripsiyon metinlerinde ve Soğdça "Tyšpwn", Arap kaynaklarında ise "Medain", "Tisfün" ve "Tisfinc" şeklinde geçmektedir. Tisfün coğrafi konum itibarıyla Bağdat'ın 35 km güneyinde yer almaktadır (Beyani, 1377/1999, s. 49: 52- 53; Bakır ve Altungök, 2014, s. 1-40; İneyatullah ve Musevi 1393/2014, s. 911; Kröger, 1993, s. 446-448).

Ardavân'ın kardeşlerinden biri olan V. Balâs'ın da 227 yılına kadar Erdeşir'e karşı mukavemet gösterdiğini düşündüğümüzde, Partların İran'daki varlıklarını devam ettirmeye çalıştıklarını açık şekilde ifade edilebilmektedir (Wiesehofer 1986: s. 371-376). Zaten bu zamanda Mezopotamya bölgesi de Partların elinde olmuştur (Schippmann, 1396/2017, s. 17). Buna ek olarak, Lukonin de Ardavân'ın bir oğlunun 230 yılına kadar İran'ın kuzey bölgelerini idare ettiğini yazması, durumu daha da netleştirmektedir (Lukonin, 1350/1971, s. 56).

Part soyundan gelen nüfuzlu yöneticiler, Part Devleti'ni tekrar diriltmek için bazı yabancı devletler ile irtibat içerisine girmişlerdir. Partlar; Roma, Saka, Armenia ve Kuşan ile ittifak kurarak Sâsânîlere karşı mücadele hareketi başlatmışlardır (Ghrisman, 1350/1971, s. 348). Bu ittifak grubunun başında ise Armeni Kralı II. Hüsrev¹⁹ ile Part şehzadeleri yer almıştır Burada şu soruyu da sormak gereklidir. Yukarıda adı geçen devletlerin, Sasaniler tarafından yenilgiye uğratılmış olan Partlara, diğer bir tabirle, Part şehzadelerine yardımcı olmak istemelerinin nedeni neydi? Şirin Beyani bu soruyu: *“Roma ve Kuşan gibi devletlerin, İran coğrafyasında Sasaniler gibi yeni ve güçlü bir devlet yerine zayıf ve güçsüz olan Part gibi bir devletin olmasını tercih ettiklerini.”* şeklinde cevaplamıştır (Beyani, 2020, s. 36-37). Doğu coğrafyasında yaşanan bu iktidar değişikliğinin özellikle Roma İmparatorluğu için önemli sonuçlar doğuracağını dikkate aldığımızda Roma'nın İran'da kurulan bu yeni devletin varlığından pek memnun olmayacağı hakikatıdır (Pilevneli Çubuk, 2021, s. 38).

Sasaniler ve Partlar arasındaki çatışmalara devrin diğer güçlü devletlerin de dâhil olması, şüphesiz bahsedilen mücadelelerin geniş bir sahaya yayılmasına yol açmıştır. Yukarıda zikredilen devletlerin, Part soyundan gelenlere yardımcı olmalarının belki de asıl nedeni, Romalı tarihçi Dio Cassius ve Herodianus'un da işaret gibi, Sasani Şahı Erdeşir'in, kendisini Ahamenişlerin varisi olarak görüp, eski atalarının topraklarını ele geçirmek arzusu ile yakından alakalı olmuştur (Cass. Rhomaika, LXXX. 4; Herod. Ab Excessu Divi Marci, VI. 6.2.2). Bu toprakların Roma ve diğer devletlerin egemen olduğu coğrafyaları da kapsadığını düşündüğümüzde onların bu konuda tedirgin olması tabii bir durum olmuştur. Erdeşir dışta böyle bir politika gütmek yerine, sadece İran coğrafyası üzerinde etkin olma amacı taşıysaydı, muhtemelen adı geçen devletlerin, Sasanileri pek ciddiye alamayacakları ortaya çıkacaktı. Ancak Erdeşir'in emperyal bir güç olma arzusu içerisinde olduğunu idrak eden devletler, örneğin; Roma ve Kuşanlar hiç vakit kaybetmeden kendi ordularını Part şehzadelerin emrine vererek Sasanileri içte ve dışta pasifize etmeyi amaçlamışlardır. Zaten Ardavân'ın iki oğlu da Kuşanların yanına sığınarak Kuşan Kralı'ndan, Sasanilere karşı yardım talebinde bulunmuşlardı. Part sülalesinden Karin gibi nüfuzlu aileler de bu ittifaka katılarak Sasanilere karşı mücadele içerisine girmişlerdir (Ghirshman, 1350/1971, s. 347). Fakat bahsedilen devletlerin şimdilik doğrudan Sasanilere savaş ilan etmedikleri ve bunun yerine Part soyluları üzerinden bir vekil savaşı yürüttükleri anlaşılmaktadır. Ancak Agat'angelos eserinde özellikle Armenia kralı Hüsrev'in Ardavân'ın ölümünden bir yıl sonra, Kafkasya'daki Albania²⁰ ve Gürcü krallığının yanı sıra Hunlar ile de anlaşış, Sasani başkenti yakınlarında konumlanan Asuristan bölgesini tarumar ettiklerini yazar (Agat. Patmut'iw'n Hayoc, I. 19). Ancak Agat'angelos'un aktardığı bu bilgileri farklı kaynaklardan teyit etmek zor olmuştur.

Erdeşir her açıdan güçlü düşmanlar ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak birçok harpte kendisine karşı oluşan ittifakları bertaraf ederek önemli zaferler kazanmıştır. Erdeşir güçlü rakiplerini yenmek için bazen onlara rüşvet vermek zorunda kalmıştır (Beyani, 2020, s. 36-37). Bu Sasani şahı, kendisine karşı oluşturulan tüm

¹⁹ Richard Frye bu adı, Tiridates olarak da zikretmiştir (Frye, 1984, s. 293). Agathangelos ve Movsēs Xorenac'i, II. Tiridates'in ismini muhtemelen Mısır yazıtlarından esinlenerek Hüsrev (Xosrov) şekliyle kullanmışlardır (Cinemre, 2018, s. 82).

²⁰ Yukarıda bahsedilen Albania adı, ilk kez Büyük İskender ile Ahamenişler arasında vuku bulan Gaugamela Savaşı (M.Ö. 331) zamanında anıldı. Albania Krallığı, I. Şapur zamanında Sasanilerin egemenliği altına girdi. Antik çağlardan itibaren Albania şeklinde zikredilen bu bölge, müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arân isminine dönüştü (Bosworth, 2011, s. 520-522).

engelleri aşarak, İbn'ül Belhî'nin ifadesiyle 80, İsfahani'nin ifadesiyle de 90 mülûkü'l tavâife²¹ kralını öldürmüştür (İbn'ül Belhî, 1385/2006, s. 60; İsfahani, 1395/2016, s. 44). Erdeşir'in gerçekten de İbn'ül Belhî, İsfahani ve diğer İslam müelliflerinin belirttiği sayıda mülûkü'l tavâife'yi öldürüp öldürmediğini net şekilde ortaya koymak zor olmuştur. Erdeşir'in yaşamı boyunca tüm bu faaliyetlerini gerçekleştirmiş olması pek mümkün gözükmemektedir. Ancak onun yukarıda belirtilen sayı kadar olmasa da birçok nüfuzlu mülûkü'l tavâife'yi egemenliği altına aldığı kuvvetle muhtemeldir. İran coğrafyasını kontrolünü sağlayan Erdeşir, "Şehinşah" unvanını alarak ülke dışında da önemli seferler yapmaya başlayacaktır. Erdeşir'in dışta geniş çaplı seferler düzenlemesinin nedenlerinden biri, Hüzmüzgan Muharebesi sırasında ve sonrasında Part varislerine yardımcı olmaya çalışan devletlere bir gözdağı vermek istemiş olmasıdır Elbette Erdeşir'in hangi bölgeler üzerine sefer düzenlediği meselesi farklı bir çalışmanın konusudur. Ancak muharebe sonrasında Sasanilerin, Armenia ile ilişkilerinin nasıl ilerlediği hususu üzerinde durmakta fayda vardır. Çünkü daha önce de işaret edildiği gibi, Hüzmüzgan Muharebesi'nden sonra Part soyundan gelen gruplar bu bölgeye firar ederek Erdeşir hükümetine karşı mücadele içerisine girmişlerdir. Onların bu bölgeye firar etmelerinin en önemli nedeni, bu zamanda Part şehzadelerinin Armenia Krallığı'nın yönetiminde etkili olmasıdır (Perviz, 1382/2003, s. 49). Dolayısıyla Sâsânîlerin Armenia'ya karşı saldırgan bir politika izlemelerinde Partların soydaşlarının Armenia'yı yönetiyor olmasının önemli bir rolü vardır (Tekin Cinemre, 2022, s. 70). Diğer bir tabirle de burası Part varislerinin kalesi konumunda olmuştur. Erdeşir de gerek Armenia'daki Part soylularının gücünü kırmak gerekse de burasını hâkimiyeti altına almak için harekete geçmiştir.

Movsēs Xorenac'î kaleme aldığı eserinde, Erdeşir'in Anak adlı bir adamına, Armenia kralını öldürmesi durumunda ona Part bölgesinin krallığını vaat ettiğini ve ardından Anak'ın da Armenia'ya giderek kralı öldürdüğünü yazmıştır Movsēs Xorenac'î, Patmut' iwn Hayoc, I. 67). Agat'angelos konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi vererek şunları aktarmıştır: Erdeşir, Armenia tehlikesini bertaraf etmek için bir konsil teşkil etmiştir. Kendisi burada yardımcılara ve diğer yöneticilerine danışmıştır. Ardından konsilde yer alan ve Part sülalesinden olan Anak adlı kişi söz alarak Armenia kralını öldüreceğini belirtmiştir. Erdeşir de bu durumu onaylayarak onu Armenia bölgesine göndermiştir. Anak, Armenia kralı Hüsrev'in güvenini kazanmak için Erdeşir'e isyan ettiğini söylemiştir. Hüsrev de bu olaya sevinerek onu iyi bir şekilde ağırlamıştır. Anak, Hüsrev'in güvenini kazandıktan sonra orada birkaç ay kalır. Akabinde yakaladığı uygun bir fırsatta onu öldürmüştür²² ve ardından yakınlarıyla birlikte saraydan kaçmıştır. Fakat Anak bu firar sırasında Aras nehrinde boğulmuştur. Yakınları da Hüsrev'in askerleri tarafından öldürülür (Agat. Patmut' iwn Hayoc, I. 33). Hüsrev'in ölüm haberini duyan Erdeşir çok mutlu olmuştur. Hatta kendisi Hüsrev'in ölüm olayını kutlar ve daha sonra bu fırsattan yararlanmak için de Armenia bölgesine sefer düzenlemiştir (Agat. Patmut' iwn Hayoc, I. 35).

Movsēs Xorenac'î ve bilhassa da Agat'angelos'un konuyla ilgili aktardığı bilgiler önemlidir. Fakat Erdeşir'in Armenia kralını öldürtmek için yalnızca bir adamını Armenia bölgesine göndermesi ne kadar makul gözükmektedir? Elbette Agat'angelos'un belirttiği gibi, Anak'ın Part soyundan olması, Armenia kralının ondan şüphelenmemesini sağlamıştır. Belki de Erdeşir bu durumu bildiği için Anak'ı Armenia'ya göndermiştir. Buna rağmen Agat'angelos'un konuyla ilgili aktardığı bilgilerin yarı hikâye ve yarı gerçek şeklinde olması, olayların gerçekliğine gölge düşürmektedir.

²¹ Genel olarak bir devletin egemenliği altında yaşamını sürdüren küçük devletçikleri nitelendirmektedir. Bunun dışında Arapların, M.Ö 3. yüzyılda Makedonya Kralı Büyük İskender'in ölümünden sonra parçalanan imparatorluğu ve bu imparatorluk üzerinde kurulan ömeğin; Ptolemaios, Seleukos, Antigonos ve Part gibi krallıkları belirtmek için de kullandıkları bir ibareydi.

²² Geniş bilgi için bkz. Agat. Patmut' iwn Hayoc, I. 24-34.

Bununla birlikte, Erdeşir zamanında Armenia'nın, Sasani Devleti'nin egemenliğine girip girmediği konusu tartışmalıdır. Örneğin Roma tarihçisi Dio Cassius, Erdeşir'in bu bölge üzerine yaptığı sefer sırasında; Armenia, Med ve Part grupları tarafından yenilgiye uğratıldığını kaydetmiştir (Cass. Rhomaika, LXXX. 3). Ama Ya'kübi bu görüşten farklı olarak Erdeşir'in bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldığını yazar (Ya'kübi, 1382/2003, s. 194). Bu konuda modern araştırmacılar da sessiz kalmamışlardır. Mesela Klaus Schippmann, Erdeşir'in Armenia coğrafyasını ele geçiremediğini ileri sürmüştür (Schippmann, 1396/2017, s. 19). Josef Markwart da Armenia'nın I. Şâpûr döneminde Sasanilerin kontrolü altına girdiğini ifade etmiştir (Markwart, 1371/1992, s. 213).

Bu zamanda Batı dünyasının lideri olan Roma İmparatoru Alexander Severus'un, Partları İran'da tasfiye eden Sasani Şahı Erdeşir'in bu bölgeyi ele geçirmesine razı olamayacağı gerçeğidir. Dolayısıyla uzun yıllar boyunca Sasaniler ve Romalılar arasında bir tampon görevi üstlenecek olan Armenia bu durumdan ciddi bir şekilde etkilenecektir. Ancak Armenia meselesi konusunda ne Erdeşir ne de Severus somut bir başarı elde edebilmiştir (Daryae, 2009, s. 4). Bu sorun da haleflerine miras olarak kalacaktır.

4. Sonuç

Geç Antik Çağ dönemini tesiri altına alan Sasani Hanedanı'nın, Sasan ve Babek adlı yöneticiler zamanında İran'ın farklı bölgelerinde hüküm süren vasal krallar arasında güçlü bir konuma ulaşamadıkları bir gerçektir. Ancak, Sasan ve Babek zamanında Sasani Hanedanı'nın elde etmiş olduğu siyasi ve dini güç, ileride Erdeşir tarafından kurulacak olan Sasani Devleti'nin temellerinin atılmasında önemli rol oynayacaktır. Sasani tarihinde parlak bir şah olarak algılanan Erdeşir, seleflerinin elde ettiği kazanımlardan yararlanarak, İran'da egemenlik süren Part Devleti'ni ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Kendisi bu konuda son Part Şahı Ardavân ile yaptığı Hürmüzgân Muharebesi'nde zafer kazanarak bu hedefini gerçekleştirmiştir. Ancak Hürmüzgân Muharebesi'nden sonra Part soyundan gelen şehzadeler ve nüfuzlu yöneticilerin her fırsatta yeni kurulan Sasani hükümetine karşı mücadele etmesi, Erdeşir'in Partları tam anlamıyla egemenliği altına alamadığını göstermektedir. Tabii İran coğrafyasında yaklaşık beş asırdır kök salmış Part nüfuzunu kırmak o kadar da kolay bir iş değildir. Bu açıdan İran coğrafyasındaki Sasani ve Part rekabeti, Sasanilerin son dönemine kadar devam edecektir. Hatta Sasani tarihinde meşhur bir savaşçı olarak bilinen ve Part soyundan gelen Behram Çubin adlı komutanın, Sasani hükümetine karşı yapacağı isyan hareketinin bir nedenini, Sasaniler ve Partlar arasında süregelen bu rekabete bağlayacak olması tesadüfi bir durum değildir. Bu isyan, Sasani Hanedanı'nın temellerinin sarsılmasına neden olacaktır. Aynı zamanda Sasani Devleti'nin himayesi altında yaşayan birçok nüfuzlu Part ailelerinin siyasi faaliyetleri de bu devleti zor durumda bırakacaktır. Ama Erdeşir'in Hürmüzgân Muharebesi sonucu Partlara karşı başarılar elde etmesi, Sasani Hanedanı'nın İran'da siyasi bir teşekkül olarak kurulmasına ve bu siyasi teşekkülün 400 yıldan fazla bir süre aralıksız devam etmesine büyük katkı sağlamıştır. Erdeşir'in bu siyasi teşekkülünü daha sonra Zerdüşt dini ile birleştirmesi, Sasanilerin, ülke içinde ve dışında oldukça etkin bir devlet konumuna ulaşmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla Hürmüzgan Muharebesi'nin uzun vadeli sonuçları sadece Doğu coğrafyasına değil aynı zamanda Batı coğrafyasına da etki edecektir. Bununla birlikte Armenia bölgesine kaçan bazı Part grupların burada Sasaniler aleyhinde faaliyetlerde bulunması, Armenia ve Sasani ilişkilerini gerek siyasi gerekse de dini açıdan yeniden şekillendirecektir. Armenia meselesine sürekli dâhil olan Roma Devleti'nin de bu meseleyi kendi dış politikasının ana unsurlarından biri haline dönüştürmesi ve dolayısıyla bu sorunu geniş bir sahaya çekmesi, Doğu ve Batı çatışmasını derinden körükleyecektir. Bu bağlamda yaşanılacak tüm bu hadiselerin başlangıç noktasının, Sasanilerin kuruluş belgesi olan Hürmüzgan Muharebesi'nde saklı olduğu bir gerçektir.

Kaynakça

- [1] Agat'angelos (1976), *Patmut' iwn Hayoc*, (Çev. Robert W. Thomson), *History of Armenians*, University of New York, Albany.
- [2] Agathias (1975), *Historiae*, (Çev. Joseph D. Frendo, Talter De Gruyter), Berlin- New York.
- [3] Ahd Ardashîr (1348/1969), (Çev. Mohammad Ali EmamShooshtari), Tahran.
- [4] Adrian, D. Bivar, (1998), *Encyclopaedia Iranica* E. Yarshater (Ed.), *Estakr* (C. 8, 643-646), Mazda Publishers, New York.
- [5] Alram, Michael (1999), *The Beginning of Sasanian Coinage*. *Bulletin of the Asia Institute*. S. 13, (67-76).
- [6] Alram, Michael (2008), "Early Sasanian Coinage", *The Sasanian Era the Idea of Iran Volume III*, S. Curtis and S. Stewart (Ed.), (C. 3, 17-30), I. B. Tauris, London.
- [7] Altungök, Ahmet (2015), *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, Hikmet Yayınevi. İstanbul.
- [8] Abedi, Farzad (2019), "Zeus Kültündeki Greko-Pers Etkileşimler", *Journal of Universal History Studies*, S. 2, Aralık, (269-287).
- [9] Badenc, M (1393/2014), "Darabgird", *Dânišnâme-yi Cihân-i İslam*, C. 16, Tahran.
- [10] Bakır, Abdulhalik ve Ahmet Altungök (2014), "Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medâ'in", *Belleten*, S. 281, Nisan, (1-40).
- [11] Beyani, Şirin, (1377/1999), *Tisfün ve Bağdad Der Gozar-i Tarih*, Tahran.
- [12] Beyani, Şirin (2020), *Eşkanilerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânilerin Yükselişi*. (Çev. A. H. Toğay), Selenge Yayınları, Ankara.
- [13] Bonner, Michael (2020), *The Last Empire of Iran*, Gorgias Press. New Jersey.
- [14] Bosworth, Edmund (2012), "Arrân", *Encyclopaedia of Iranica: Vol 5*, New York.
- [15] Brosius, Maria (2020), *A History of Ancient Persia*, Wiley-Blackwell, New Jersey.
- [16] Bundahišn (1392/2013), (Çev. Mehrdad Bahar), *Neşr-î Tus*, Tahran.
- [17] Christensen, Arthur (1385/2006), *İran Der Zamân Sâsânîyân*, (Çev. G. R. Yasmi), *İntîşârât-ı Muasır*, Tahran.
- [18] Cinemre, İlhami Tekin (2018), *Geç Antik Çağda Romalılar ve Sasaniler Arasında Armenia (224-451)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- [19] Cinemre, İlhami Tekin (2022), "Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?", *Belleten*, S. 305/86, Nisan. (61-88).
- [20] Çubuk, Ceren Pilevneli, (2021), *II. Theodosius'un Batı Politikası: Diplomasi ve Savaş*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- [21] Daryae, Touraj (2009), *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire*, New York.
- [22] Daryae, Touraj (2010), "Ardaxšîr and the Sasanians Rise to Power", *Studia Classica Et Orientalia*, S. 1, (236-255).
- [23] Debevoise, Neilson C (1938), *A Political History of Parthia*, Chicago University Press, Chicago.
- [24] Dēnkard IV (1393/2014), (Çev. Maryam Rezaee), *Neşr-i İlmi*, Tahran.
- [25] Diakonoff, Mikhail (1351/1962), *Eşkânîyân*, (Çev. K. Kişaverz), *İntîşârât-ı Peyam*, Tahran.
- [26] Dio Cass (1927), *Rhomaika*, (Çev. E. Cary), Harvard University Press, Cambridge.

- [27]Ebû Ali Bel'amî, Tarih-i Belamî (1353/1974). (Tsh. M.T. Bahar, M. P. Genabadi), İntîşârât-î Zavar, Tahran.
- [28]Ebu Hanife Dîneverî, Ahbâr'üt-Tivâl (1371/1992), (Çev. M. Damğani), İntîşârât-ı Bünyad-ı Ferheng, Tahran.
- [29]Ebû Mansur Seâlibî (1368), Ğureru Ahbâri Mülûki'l-Furs ve Siyerihim (Çev. M. Fazaeli), Neşr-i Nokre, Tahran.
- [30]Ebu Muhammed Makdisi (1379/2000), Ahsenü't Tekasim (Çev. A. N. Münzevi), İntîşârât-ı Bünyad-ı Ferhengi, Tahran.
- [31]Ebul Kasım Firdevsî (1395/2016). Şehname (Nşr. F. Cüneydi) İntîşârât-ı Belh, Tahran.
- [32]Frye, Richard N (1968), The Political History of Iran Under the Sasanians, E. Yarshater (Ed.), The Cambridge History of Iran, İçinde (C.3, 116-180), Cambridge Press, Cambridge.
- [33]Frye, Richard N (1984), The History of Ancient Iran, C. H. Beck, München.
- [34]Frye, Richard N (1989), Encyclopaedia Iranica E. Yarshater (Ed.), "Bâzrangî", C. 4, 16, Mazda Publishers New York.
- [35]Ghirshman, Roman (1350/1971), Tarih-i İran Ez Âğâz Ta İslam, (Çev. M. Muin), İntîşârât-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran.
- [36]Hamza İsfahani (1395/2016), Tarih-i Peygamberan ve Şâhân, (Çev. C. Şoar), İntîşârât-ı Tarih, Tahran.
- [37]Herodianus (1961) Ab Excessu Divi Marci, (Çev. E. C. Echols), University of California Press, California.
- [38]Herzfeld, Ernst (1935), Archaeological History of Iran, Oxford University Press, Oxford.
- [39]İbn Vâzih el- Ya'kübî (1382/2003), Tarih-i Ya'kübî, I, (Çev. M. İ. Ayeti), İntîşârât-ı İlmi Ferhendi, Tahran.
- [40]İbn'ül Bellî (1385/ 2006), Farsname, (Tsh, N. Rayned), İntîşârât-ı Esatir, Tahran.
- [41]Jens, Kröger (1993) "Ctesiphon," Encyclopaedia Iranica, C. 4, New York.
- [42]Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân [Erdeşîr-i Bâbekân Destanı] (2021), (Çev. A. H. Toğay), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [43]Keyani, Y (1374/1995), Payitahthâ-yi İran. İntîşârât-ı Miras-ı Ferhengi, Tahran.
- [44]Lukonin, Vladimir (1350/1971), Temeddün İran Sâsânî. (Çev. İ. Reza), İntîşârât-ı İlmi Ferhengi, Tahran.
- [45]Markwart, Josef (1371/1992), İranşehr Ber Mebani Coğrafya-yi Movsēs Xorenac'î, (Çev. M.Ahmedi), İntîşârât-ı İttılaat, Tahran.
- [46]Meşkûr, Cevad (1363/1984), İran Der Ahd-ı Bastan, İntîşârât-ı Sazman, Tahran.
- [47]Meşkûr, Cevad (1388/2009), Tarih-i Siyasi Sasaniyan, İntîşârât-ı Dünya, Tahran.
- [48]Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî (1363/1984), Tabakat-ı Nasîrî, (tsh. A. Habibi) , İntîşârât-ı Bünyad-ı Ferhengi, Tahran.
- [49]Movsēs Xorenac'î (1978), Patmut' iwn Hayoc', (Çev. Thomson, Robert W), Harvard University Press, Cambridge.
- [50]Muhammed Reza Naci ve Cevad Nistani, "İsthar", Dânişnâme-yi Cihân-i İslam, C. 8, Tahran.
- [51]Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas (1318/1939), (Nşr. Melik El Şûra-i Bahar), Tahran.
- [52]Name-ye Tansar be Goshnasb (1392/2013), (Tsh. Müctebi Minovi), İntîşârât-ı Dünya, Tahran.
- [53]Orosius (2010), The Seven Books of History Against the Pagans, (Trans. A.T. Fear), Liverpool University Press, Liverpool.
- [54]Oryan Saeed (1392/2013), Rahname - i Katibehâ- İrani Miyane, İntîşârât-ı İlmi, Tahran.

- [55] Olbrycht, Marek Jan (2016), “Dynastic Connections in the Arsacid Empire and the Origins of the House of Sāsān”, V. S. Curtis, E. J. Pendleton, M. Alram, T. Daryaee, *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion*, İçinde (C. 5, 23-35). Oxbow Books, Oxford.
- [56] Perviz Recebi (1382/2003), *Hezarhâ-i Gomşode Sasaniyan*, Neşri Tus, Tahran.
- [57] Pigulevskaia, Nina (1372/1993), *Şehirhâ-yi İnan Der Ruzgar-i Partiyan ve Sāsânîyân*. (Çev. İ. Reza), *İntişârât-ı İlmi Ferhengi*, Tahran.
- [58] İneyatullah Reza ve Ali Musevi (1393/2014), “Tisfûn” *Dâiret’ül Maârif-i Bûzûrg-i İslam*, C. 16, Tahran.
- [59] Rezakhani, Khodadad (2017), *ReOrienting the Sasanians East Iran in Late Antiquity*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- [60] Roozbeh Zarrinkoob ve Ali Hüseyin Toğay, “Göktürklerdeki “Kut” İle Sasanilerdeki “Farrah” (Xvarrah) Kavramları Arasındaki Benzerlikler”, *USAD*, S. 17, Ocak. (113-134).
- [61] *Şâyest Nê Şâyest*, (1369/1990), (Trans. Katayun Mazdapor), *Pejuheş-i Ulûm -i İnsani ve Muta’alat-ı Ferhengi*, Tahran.
- [62] Schippmann, Klaus (1396/2017), *Mebani Tarih-i Sāsânîyan*. (Çev. K. Cihandari), *İntişârât-ı Farzan*, Tahran.
- [63] Shahbazi, Shapur (2012), “Hormozdgān”, *Encyclopaedia Iranica*, C. 5, New York.
- [64] Sheldon, Rose Mary (2010), *Rome’s Wars in Parthia: Blood in the Sand*. Vallentine Mitchell, London.
- [65] Sivrioğlu, Ulaş Töre. (2023). *Perslerin Ardından İnan Sāsâniler Dönemi*, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- [66] Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarih-i Taberî II*, (1352/1973), (Çev. Ebulkasım Pâyende), *İntişârât-ı Esatir*, Tahran.
- [67] Tafazzoli, Ahmad (1318/1939), *Tarih-i Edebiyat-ı İnan Piş Ez İslam*, *İntişârât-ı Sohen*, Tahran.
- [68] Toğay, Ali Hüseyin (2023), *Sasani Devletinin Tarihi Kaynakları*. Berikan Yayınları, Ankara.
- [69] Toğay, Ali Hüseyin (2023), *Part Tarihine Giriş*, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- [70] Vendayi, Milad (1398/2019), *Şahân Ber Seng*, *İntişârât-ı Vahid-i Sanâti*, İsfahan.
- [71] Walther, Hintz (1385/2006), *Yafteha-yi Taze Ez İnan Bastan* (Çev. R. Pervizi), *İntişârât-ı Kaknus*, Tahran.
- [72] Widengren, Geo (1970), “The Establishment the Sassanian Dynasty in the Light of New Evidence in Persia”, *La Persia Nel Medioevo*, S. 21, (711-780).
- [73] Wiesehöfer, Josef (1986), *Ardaşir i i. History*, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 2, New York.
- [74] Wolfgang Felix & Wilferd Madelung (1995), “Deylamites,” *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 7, New York.
- [75] Wolski, Josef (1383/2004), *Şehinşah-ı Eşkânî*. (Çev. M. S. Ferr), *İntişârât-ı Kaknus*, Tahran.
- [76] Xavier de Planhol and Bernard Hourcade (2017), “Kerman ii. Historical Geography,” *Encyclopaedia Iranica: V ol. XVI*, New York.
- [77] Yücel, Muhammed, (2018), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Pers Varlığı (M.S 224-651)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [78] Zand-ı Wahman Yaşt (1382/2003), (Çev. M.T. Rashed Mohassel), *Institute for Humanities and Cultural Studies*, Tahran.
- [79] Zerrînkûb Abdülhüseyin ve Ruzbeh Zerrînkûb (2019), *Sāsânîlerin Siyasi Tarihî*, (Çev. A. H. Toğay), *Önsöz Yayıncılık*, İstanbul.
- [80] Zerrînkûb, Abdülhüseyin (1394/2015), *Tarih-i Merdum-i İnan*, C. I, *İntişarat-ı Emir Kebir*, Tahran.

EKLER

Ek-1: Erdeşir ve Ardavān Arasındaki Hürmüzgân Muharebesi'ni Yansıtan Rölyef.

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Hormuzdan#/media/File:ArdachirVictory01.JPG.

Ek- 2: Erdeşir'in Hürmüzgân Muharebesi'nden Sonra Nakş-ı Rüstem'de Oydurduğu Rölyef.

Kaynak: Ali Hüseyin Toğay.

Journal of Universal History Studies

Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı Girişleri ve Kült Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler¹

Evaluations on Stratonikeia North City Gate Entrances and Cult Connections

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 08.02.2024 / 28.06.2024

pp. 286-311

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(2) • December • 2024 •

M. Tuncay Özdemir

Pamukkale University, Buldan Vocational School, Architectural Restoration, Lecturer, Dr., Denizli, Türkiye

Email: mtuncayo@pau.edu.tr

Orcid Number: 0000-0003-3969-2692

Bilal Söğüt

Pamukkale University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Professor Dr., Denizli, Türkiye

Email: bsogut@pau.edu.tr

Orcid Number: 0000-0002-0171-318X

Cite: Özdemir, M. T., & Söğüt, B. (2024). Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı Girişleri ve Kült Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler. *Journal of Universal History Studies*, 7(2), 286-311. <https://doi.org/10.38000/juhis.1433539>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayım etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/ kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

* Bu çalışma; M. Tuncay Özdemir tarafından 2022 yılında tamamlanan "Stratonikeia Savunma Sistemi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.. Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Koordinasyon Birimi tarafından, projeye (Proje No: 2020ARKE001) desteklenmiştir. Desteklerinden ötürü Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Koordinasyon Birimi (BAP)'ne teşekkür ederiz.

Öz

Stratonikeia kentinin en görkemli yapılarından birisi günümüzde “Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı” olarak isimlendirilen şehrin kuzeydeki iki giriş ve bunun arasındaki nymphaiondan oluşan anıtsal kapıdır. Stratonikeia’nın Hekate ve Panamaros kutsal alanlarında çok büyük festivaller düzenlenmiştir. Kutsal alanlarda başlayan bu festivaller Stratonikeia ile ilişkili olarak düzenlenmekte ve ritüeller Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı’ndan geçen alaylar eşliğinde kentte devam etmektedir. Bu nedenle törenlerin bir bölümü şehirde, bir bölümü kutsal yolda ve diğer kısımları ise kutsal alanlarda yapılmıştır. Hekate kültü ile bağlantılı “Triakades” ve “Genethlia” festivalinin yanı sıra “Kleidos agoge” ve “Hekatesia-Romaia” isimli iki önemli festivalin yapıldığı bilinmektedir. Bu festivallerde özellikle “Hekatesia-Romaia”da Stratonikeia, “Roma Thea Euergetes” (Hayırsever Tanrıça), Hekate Soteira Epiphaneia (Açık Kurtarıcı) için ortak festival düzenleyerek “Asylia”ı kabul eden 57 şehrin katılımını sağlamıştır. Zeus Panamaros kültüyle ilgili üç festival düzenlenmektedir. Bunlardan Komyria ve Heraia Panamaros Kutsal Alanı’nda, Panamareia ise Stratonikeia kentinde kutlanmaktadır. Panamareia festivaline katılan şehirlerin tam listesi henüz bilinmese de Stratonikeia’nın ikinci defa birçok şehrin katılımıyla küresel boyutta Panamareia festivaline ev sahipliği yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı’nın batı tarafının Hekate, doğu tarafının ise Zeus Panamaros girişi olarak ayrılarak kentten iki kutsal alanına atfedildiği anlaşılmaktadır. İki girişli şehir kapısı örneğinin azlığı, bilinen şehir devletlerine bağlı olan iki kutsal alanın bulunmamış olması ile ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı’nın da şehir ve kutsal alanlar arasındaki ilişkisi, festivaller boyunca şehrin sakinleri ile diğer şehirlerden gelen katılımcılar üzerindeki etkisi, anlamı ve sembolik işlevi bu çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Stratonikeia, Lagina, Panamaros, Hekate, Zeus.

Abstract

One of the most magnificent structures of the city of Stratonikeia is a monumental gateway, currently referred to as the “Stratonikeia North City Gate”, comprising two entrances to the north of the city and the nymphaeum in between. Very large festivals were organized in the Hekate and Panamaros Sanctuaries of Stratonikeia. These festivals, which start in the sanctuaries, are organized in relation to Stratonikeia and the rituals continue in the city accompanied by processions passing through the North City Gate of Stratonikeia. Therefore, components of the ceremonies were held in the city, along the sacred road, and in the sacred areas. It is known that festivals such as “Triakades” and “Genethlia” associated with the Hekate cult were developed, along with two significant festivals named “Kleidos agoge” and “Hekatesia-Romaia”. Particularly in the “Hekatesia-Romaia” festival, Stratonikeia, under the title of “Roma Thea Euergetes” (Beneficent Goddess), collaborated with other cities in hosting a joint festival, accepting the “Asyilia” from 57 participating cities in honour of Hekate Soteira Epiphaneia (Manifest Saviour). Three festivals were celebrated in connection with the cult of Zeus Panamaros. Among them, Komyria and Heraia took place in the Panamaros Sacred Area, while Panamareia was celebrated in the city of Stratonikeia. Although the complete list of cities participating in the Panamareia festival is not yet known, it is understood that Stratonikeia hosted the Panamareia festival on a global scale for the second time, attracting the participation of many cities. The west side of the Stratonikeia North City Gate is identified as the entrance to Hekate, while the east side is associated with Zeus Panamaros, indicating the utilization of the city's two sacred areas during festivals. The presence of two entrances in the north city gate of Stratonikeia is believed to be related to the existence of two associated sacred areas. In this context, the study analyses the relationship between the city and the sanctuaries, the impact, the meaning and the symbolic function of the North City Gate of Stratonikeia for the inhabitants of the city and the participants from other cities during the festivals.

Keywords: Stratonikeia, Lagina, Panamaros, Hekate, Zeus.

Extended Abstract

The North City Gate of Stratonikeia, situated at the junction of the city's walls, showcases a harmonious blend of two arched gateways (Dipylon) with a two-story nymphaeum complex featuring a half-round pool. The Corinthian-style façade faces inward towards the city, presenting a simple exterior and a dynamic interior. The upper sections of the marble-clad facades of the pool, with mosaic-tiled flooring, are adorned with sculptures, enhancing the overall grandeur. Colossal columns with Attic-Ionic bases, smooth shafts, and Corinthian headings stand in front of each entrance and at the base of each arch. The square in front of the gate and fountain was further monumentalized with eight columns.

The North City Gate of Stratonikeia, with its two-arched entrance and nymphaeum, stands as a rare example that surpasses other examples in Asia Minor. The gate, believed to have been initiated after the earthquake in 139 AD and completed during the Early Severan Period, is unique among examples in Anatolia due to its two entrances. The absence of other two-arched examples outside of Stratonikeia may be related to the absence of two sacred areas associated with known city-states.

Significant festivals were organized in the sacred areas of Lagina and Panamara in Stratonikeia. Among the festivals associated with the Hekate cult, “Triakades” is organized on the 30th day of each month and on the last day of the lunar cycle. “Genethlia” is related to the goddess's birthday and is celebrated on the days corresponding to the date of Hekate's birth. They date back to ancient times. In the Hellenistic period, two important festivals, “Kleidos agoge” and “Hekatesia-Romaia”, were developed. Kleidos agoge was the main festival in the Hekate Sacred Area and was commonly referred to as a 'general assembly' (panegyris), “sacred month” (hieromenia), or more commonly simply as a “festival” (heorte) or “goddess's festival”. Lasting for several days, the most significant event of the festival was the “kleidos pompe”, a procession featuring the “kleidophoroi”—virgin key-bearers—who brought Hekate's key from Lagina to Stratonikeia. Another major festival is the “Hekatesia-Romaia”. Stratonikeia, titled “Roma Thea Euergetes” (Beneficent Goddess), organized a joint festival every four years in honour of Hekate Soteira Epiphaneia (Manifest Saviour). The names of the 57 cities that participated and accepted the festivals, games, and “Asylia” were inscribed on the monument in Lagina, immortalizing the acknowledgment.

With the magnificent festivals jointly organized for “Roma Thea Euergetes” (Beneficent Goddess) and Hekate Soteira Epiphaneia (Manifest Saviour), involving the participation of 57 cities, Stratonikeia declared its significance not only to the local population within its territorium or neighboring cities but also as a global city in Anatolia, Greece, and Syria. The presence of the largest sanctuary and temple dedicated to Hekate in Lagina during ancient times further emphasizes the importance of Stratonikeia's declaration.

Three festivals were celebrated in connection with the Zeus Panamaros cult. Among them, Komyria and Heraia took place in the Panamara Sacred Area, while Panamareia was celebrated in the city of Stratonikeia. Komyria festivities were exclusively for the participation of men, whether citizens or foreigners, coming from the city or the countryside. In contrast, the Heraia festival, unlike Komyria, must have been exclusively for women, although it still saw broad participation from various regions. Komyria and Heraia festivals, where secret rites were conducted, occurred every two years. Another Zeus festival organized in Stratonikeia is the “Panamareia”. In 39 BC, following the successful repulsion of Labienus' attack through the great achievement of the regional commander in Stratonikeia, the city leveraged this event to obtain

“Asylia” (immunity) for the Zeus Panamaros Sacred Area from the Roman Senate. After Lagina, Panamara gained this privilege. Although the complete list of participating cities is not yet known, it is understood that Stratonikeia hosted the Panamareia festival on a global scale for the second time, with the participation of many cities after Lagina. The enthusiasm and festivities of Panamareia extended to Lagina, starting in the last quarter of a specific month each year, lasting for 10 days, and sometimes continuing for an entire month, referred to as the 'Sacred Month.

The Panamareia procession begins with the grandeur of the parade accompanying the statue of Zeus, mounted on a horse, brought from the Zeus Panamaros Sacred Area at the summit to the city of Stratonikeia the North City Gate of Stratonikeia, where religious rituals are depicted in reliefs, is one of the focal points where the symbolic functions of the city, frequently visited by the residents and visitors alike, converge. It is known that city gates have carried a religious character since ancient times, serving as a cultic space where participants would pause, gather, and engage in ceremonies. The North City Gate of Stratonikeia is understood to hold a cultural function, establishing a connection between the city and the sacred area.

It is understood that these festivals, celebrated with the participation of many cities worldwide, served to establish an emotional and mystical connection not only between Stratonikeia and the local population in the city and its rural areas but also with numerous global citizens through the rituals dedicated to Hekate and Zeus. Considering that participants resided in the city for days during the festivals, it is evident that Stratonikeia hosted a cultural interaction on a global scale, facilitating the dissemination of this culture to distant places. These festivals not only contributed significantly to cultural interactions but also played a crucial role in the development of the city's commercial life, promoting the global reach of Stratonikeia's products and fostering economic development.

Giriş

Stratonikeia antik kentindeki kazılarda tespit edilen buluntu ve kalıntıların tarihi, MÖ 3. binlere kadar gitmektedir. Günümüze ulaşmış olan kalıntılar, bu uzun tarihi süreç içerisinde siyasi, sosyal, ekonomik ve dini gelişmelere bağlı olarak şehrin çok görkemli yapılarla donatıldığını göstermektedir. Kentin en görkemli yapılarından birisi de “*Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı*” olarak isimlendirilen yerleşim yerinin kuzeydeki iki giriş ve bunun arasındaki nymphaiondan oluşan anıtsal kapıdır.

Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı 18. yy’ın başlarından itibaren seyyahların ilgisini çekmiş ve o tarihten itibaren çalışmalara konu olmuş kentin en önemli yapılarından birisidir. Şehir kapısı hakkında ilk bilgilere 1709 yılında R. Pockocke’nin kenti ziyaretinde yaptığı anlatımlar sayesinde ulaşılmaktadır (Pockocke, 1745, 63-66). 1872 yılında M. G. F. A. Comte de Choiseul-Gouffier, Kuzey Şehir Kapısı, batı girişinin güney yönden çizimlerini yaparak yayınlamıştır (Choiseul-Gouffier, 1782, Pl. 79). Kuzey Şehir kapısı ile ilgili ilk yayın V. İdil tarafından yapılmış ve bu çalışmada Stratonikeia Kuzey Kapısı’nın hemen iç kesiminde bulunan Korinth başlığı detaylı olarak incelenmiştir (İdil, 1976, s. 477-486). Y. Boysal tarafından kazıların başlatılmasından sonra buradaki yayınlar artmıştır. R. Özgan, Kuzey Şehir Kapısı kazılarında ele geçen heykeltıraşlık eserlerini yayınlamıştır (Özgan, 1987, s. 273). H. Aşkın tarafından “*Stratonikeia Şehir Kapısı Restitüsyonu*” adıyla ilk yüksek lisans tezi yapılmıştır (Aşkın, 1987). İ. H. Mert tarafından yapılan doktora çalışmasında (Mert, 1999), Stratonikeia’daki diğer yapıların yanı sıra Şehir Kapısı’na da yer verilmiştir. Tez çalışmasından sonra İ. H. Mert kapı ve havuzun ele aldığı bir çalışma yapmış (Mert, 2005, s. 241-254) ve bunun sonrasında daha önce hazırlanmış olan doktora tezi kitap olarak yayımlanmıştır (Mert, 2008). B. Söğüt’ün Stratonikeia ve Kutsal alanlarıyla ilgili kitabında, Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı, önündeki Kuzey Cadde ve Caddenin başlangıcında yer alan “*Hierokles*” adlı bir kişi için yapıldığı düşünülen Erken İmparatorluk Dönemi’nden bir Heroon” olan anıt ele almıştır (Söğüt, 2019, s. 70-77). Ayrıca M. T. Özdemir “*Stratonikeia Savunma Sistemleri*” adlı tezde kapının mimarisi için bir bölüm ayırmıştır (Özdemir, 2022, s. 167-180; Özdemir, 2023, s. 134-143). Bununla birlikte Kuzey Şehir Kapısı ile Kuzey Caddede yürütülen kazı çalışmaları ve restorasyon uygulamaları çeşitli çalışmalarda detaylı olarak ele alınmıştır (Söğüt, 2010, s. 263-286; Söğüt, 2011a, s. 194-211; Söğüt, 2015, s. 1-9; Söğüt ve Aytekin, 2017, s. 207-218; Emlik, 2019). Ortak noktası “*Kuzey Şehir Kapısı*” olan fakat içerik açısından farklı olan bir başka yayın ise M. T. Özdemir tarafından yazılan Kuzey Şehir Kapısı’nda bulunan kilit taşlarının sikke üzerindeki tasvirlerin de yardımıyla kentin kutsal alanlarıyla ilişkisinin ele alındığı çalışma olmuştur (Özdemir, 2019, s. 139-153).

Görüldüğü üzere Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı’nın mimarisi ve heykeltıraşlık eserleri ile ilgili farklı araştırmacılar tarafından çalışmalar yapılmış fakat kentte yapılan festivaller, şehir kapısı ve ele geçen buluntularıyla bağlantısı ilişkisi ilk defa toplu bir değerlendirme olarak bu makalede ele alınmıştır. Ayrıca kentin kutsal alanlarla ilişkisine bağlı olarak, kentte düzenlenen festivallerin şehrin sakinleri ile diğer şehirlerden gelen katılımcılar üzerindeki etkisi, anlamı ve sembolik işlevinin açıklanması ve bunların bölgeler ile şehirler arasındaki ilişkileri ortaya konulmuştur. İçerik olarak kentte düzenlenen tüm festivaller ve festivallere katılan kentler değerlendirilerek, Stratonikeia’nın MS 2. yüzyılda küresel bir güç olarak ortaya çıkışının Kuzey Şehir Kapısı’ndaki sonuçları ele alınmıştır.

Günümüze ulaşmış olan kalıntılardan 43 m genişliğinde ve 10,50 m yüksekliğinde olduğu anlaşılan Kuzey Şehir Kapısı’nın, doğu girişindeki ayaklarının bir bölümü ve batı girişinin ise kemerin başlangıç seviyesine kadar korunmuştu. Kuzey Şehir Kapısı’nın restorasyonunun tamamlanabilmesi için kapının doğu ve batı girişlerinde, aynı zamanda kapının kuzeyi ve güneyinde kısacası yapının tamamında ve

her bir kemer ayağının önünde ve üst yapı seviyesinde kapı ile bağlantılı olan Attik-Ion kaideli, yivsiz yekpare gövdeli ve aynı zamanda Korinth başlıklı birer kolossal sütun bulunmaktadır. Bu anıtsal yapı kentin girişinde, manzaraya göz alıcı bir görünüm kazandırmıştır. Her iki giriş ve çeşme anıtı önünde, sekiz ayrı sütun ile anıtsallaştırılmış bir meydan bulunmaktadır. Sonrasında bu meydanın ortasından güneye doğru kuzey sütunlu cadde devam etmektedir.

Figür 2: Kuzey Şehir Kapısı Dış Cephesi Restorasyon Sonrası Durumu

Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

Şehir kapısının batı girişinin ayakları altında başlayıp doğu girişine kadar uzanan bir krepis, onun da üzerinde kaide yer almaktadır. Kapının batı giriş genişliği 5,65 m, batı ayak 3,45x3,60 m, doğu ayak ise 3,17x3,64 m ölçülerindedir. Kapının doğu giriş aralığı ise 5,80 m, ayak ölçüleri 3,40 x 3,55 metredir. Kemer ayağının kaidesindeki Attik-Ion profilli toikhobat, sadece doğu girişin doğu ayak kaidesinde işlendiği, diğerlerinde ise yarım kaldığı ve sadece profil kanallarının açıldığı görülmektedir. Kapının her iki kemerli girişinin ayaklarının örgüsünde, üç sıra kalın ve bunun arasında iki dizi ince blokların kullanıldığı beş sıra halinde, kent içinde Bouleuterion duvarlarında (Sögüt, 2019, s. 63) ve Milas'taki Baltalı Kapı ile Gümüşkesen Mezar Anıtı'nda da görülen (Rumscheid, 1996, s. 80-81) bir kalın ve bir ince halinde pseudo-isodomik dizilimden oluşmaktadır. Kaideye oturan pseudo-isodomik örgülü ayakların ilk bloğunun alt kısmına torus, düz yüzeyli astragal ve gövdeye geçiş bölümü işlenmiştir. Kapının batı girişinden anlaşıldığı üzere ayağı oluşturan son blokta taç kısmı düz bir silmeyle son bularak, burası işlenmeden sade bir şekilde yarım bırakılmıştır. Ayak tacının üzerinde başlayan kemer kısmı, kapı derinliği göz önüne alınarak yan yana iki blokla yapılmıştır. Kemerini oluşturan blokların her iki dış cephesi de üç fascialı ve taçlı düzenlenmiştir. Günümüze ulaşmış olan kemerin kilit taşlarının üzerinde farklı kabartmalar işlendiği görülmektedir (Fig. 2).

Girişlerin ön yüzünde ve her bir kemer ayağının önünde Attik-Ion kaideli, yivsiz yekpare gövdeli ve Korinth başlıklı birer kolossal sütun bulunmaktadır. Bu sütunlar kapının kemeri üstü seviyesinde, arşitrav ve frizden oluşan entablatur ve korniş blokları ile çeşme anıtına bağlanmaktadır. Bu üst yapının bir kenarı sütun ve diğer tarafları ise çeşme duvarı tarafından taşınmakta ve buradaki üst yapı yatayda aynı hizada çeşme cephesinde devam etmektedir (Fig. 3-4).

Figür 3: Kuzey Şehir Kapısı Güney Görünüş Çizimi

Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

Figür 4: Kuzey Şehir Kapısı İç Cephesi

Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

Batı ve doğu girişin arasında yarım daire şeklinde tabanı mozaik döşeli bir havuz bulunmaktadır. Havuzun çapı, yani düz olan güney yüzü 14,50 m olup, yarıçapı da 7,50 metredir. Havuz duvarı, her iki kenardaki ayağa bitişik 2,80 m duvar kalınlığına sahip ve kapı girişlerinden kuzeye doğru taşmaktadır. Kente bakan güneydeki iç yüzü, yarım yuvarlak havuzun çevresi boyunca iç bükey şekillidir. Yarım yuvarlak planlı havuzun güney kenarı, her iki taraftaki girişlerin hizası ile düz hat oluşturacak şekilde plasterli balustradlarla kapatılmıştır. Bu balustradların yükseklikleri 1,06 m olup, bir krepis şeklinde yükselti üzerinde yer almaktadırlar. Yarım yuvarlak havuz ve buna bağlı her iki ayağı kapsayacak şekilde tek bir alt yapı oluşturulmuştur. Bu alt yapı üzerindeki balustrad blokları bir basamak şeklinde yükseltilmiştir. Yarım yuvarlak havuzun önünde dörtgen daha küçük bir havuz yer almaktadır. Bu havuzun doğu, güney ve batı kenarında 0,95

m yüksekliğinde balustradlar bulunmaktadır. Büyük olan yarım yuvarlak havuza akan sulardan fazla olanlar bu küçük havuza akmakta ve buradan akan sular, küçük havuz önündeki bir kanal ile kanalizasyona akmakta ve böylece kuzey cadde boyunca devam ederek, kavşak noktasında diğer caddelerden gelen atıklar ile birleşip güney cadde kanalizasyonu aracılığı ile kentin dışına akıtılmaktadır (Fig. 3-4).

Roma İmparatorluk Dönemi'nde ve özellikle MS 2. yy'da belirli törensel geleneklerin bir aracı şeklinde ortaya çıkıp, imparatorluk ideolojisini doğrudan yansıtmaları nedeniyle de kısa zaman içerisinde sıklıkla tercih edilen bir yapı olarak kabul görmüş olan Zafer Takı, kent kapılarında tercih edilen form olmaya başlamıştır. Anadolu'da da genel anlamda kemerli kent kapılarının Zafer Takı olarak bilinen yapı tipiyle bütünüyle tercih edilmesine gidildiği görülmektedir (Özgen, 2009, s. 91).

Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı, Roma'daki Zafer Takı geleneğinin bir devamı olarak iki kemerli girişle kent kapısı olarak inşa edilmiştir. Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı'nın giriş kemerleri Roma kemer anıtlarının tipik örneklerini temsil etmektedir (Bkz. Kähler, 1939, s. 373-493; MacDonald, 1986; Heintze, 1990, s. 219). Kuzey kapı, alışılmış biçimlerden farklıdır ve bu yönüyle alışılmışın dışında bir mimari göstermektedir. Diğer taraftan yine Kuzey Şehir Kapısı, her iki tarafı mermer sütunlarla sınırlanmış bir beşik tonoz, kemerin her iki tarafında saçaklık bölgesi ile Roma kemer anıtının olağan unsurlarına sahiptir (Mert, 2005, s. 247). Kuzey Şehir Kapısı'ndaki bu mimari tarzın benzer örnekleri olarak, ithaf yazıtına göre MS 128 yılına ait Antalya'daki Hadrianus Kapısı (Lanckoronski, Niemann vd., 1890, s. 20ff, Abb. 8.20-22, Fig. 8; Mert, 2005, s. 247) ve MS 120-130 arasında tarihlendirilen Milet'teki Pazar Kapısı (Knackfuss, 1924, 69-70, Taf. 13; Mert, 2005, s. 247) gösterilebilir.

Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı'nın kemerli girişleri arasında bulunan havuz ve iki katlı nymphaion Roma İmparatorluk Dönemi'nde anıtsal sayılabilecek büyüklükte, 43 m genişliğinde ve 10,50 m yüksekliğinde inşa edilmiş bir örnektir. Havuzun şekline göre, çeşitli araştırmacıların "*apsis nymphaion*" dediği bir gruba aittir (Neuerburg, 1965, s. 53-55; Bol, Hoffmann vd., 1984, s. 77; Mert, 2005, s. 247). Bu tip, heykel eksedrası, çeşme sistemi ve tiyatro sahne duvarı (Theaterschauwand) karışımından oluşmaktadır (Polaschek, 1937, s. 1520-1522; Mert, 2005, s. 248). Nymphaionlar, inşa edildikleri konuma göre iki gruba ayrılabilirler. W. Letzner tarafından "*meşdanlar üzerindeki nymphaionlar*" olarak tanımlanan bu gruba, Perge'deki F2 Nymphaionu örnek olarak gösterilebilir. İkinci grup ise "*cadde cephesi*" olarak planlanan nymphaionlardan oluşmaktadır (Letzner, 1990, s. 56). Bunların küçük ve bir giriş kapısı olmadan sadece çeşme olarak düzenlenen küçük bir örneği Perge'deki Nymphaion F3'tür (Mansel, 1975, s. 367-372; Aksoy, 2016, s. 27-32). Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı, konumu itibarıyla kuzey-güney yönünde kentin girişinde ve sütunlu caddenin başlangıcında yer alması nedeniyle ikinci gruba yani "*cadde cephesi*" olarak planlanan gruba girmektedir (bkz. Mert, 2005, 248). Konum olarak kentin girişinde sütunlu caddenin başlangıcında yer alan Kuzey Şehir Kapısı nymphaionu, kat planı ve cephe tasarımı açısından Lepcis Magna (Perkins, 1993, s. 79, fig. 4), Olympia (Bol ve Hoffmann, 1984, s. 76, fig. 38) ve Gerasa'daki (Kraeling, 1938, Taf. 28) nymphaionlarla karşılaştırılabilir. Bahsedilen üç örnekte de iki katlı, eksedralı, nişli bir cephe ve apsisli bir su havuzu bulunmaktadır.

Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı iki kemerli girişi ve nymphaionu, Anadolu'daki diğer tüm örnekleri gölgede bırakan nadir uygulamalardan birisini oluşturmaktadır. Anadolu'da iki girişli bilinen tek kent kapısı Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı'dır. Diğer bilinen tüm örnekler üç girişli veya tek girişlidir (Bkz. İdil, 1989, s. 354; Özgen, 2009, s. 74-75). Stratonikeia dışında, Ksanthos Dipylonu vardır fakat şunu belirtmek gerekir ki, söz konusu iki girişli Ksanthos kapısı tamamen devşirme bloklarla inşa edilen, MS 4. yy'ın ikinci yarısından geç bir döneme tarihlenmektedir (Courtils, 2003, s. 83). Bu nedenle MS 139 yılında yapımına başlanan ve

Erken Severuslar Dönemi'nde bitirildiği düşünülen Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı iki girişli olması nedeniyle Anadolu'da Roma İmparatorluk Dönemi'nin anıtsal mimarisi içinde, dini tören ve günlük kullanım dikkate alınarak inşa edilen tek örnek olma özelliğini göstermektedir. Stratonikeia örneğinin özgün mimarisi, kendine has planı ve çok daha erken olması nedeniyle Perge ve Ksanthos örneklerinin Stratonikeia kapısından etkilenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Daha önce yürütülen ve Stratonikeia örneğine değinilmeyen çalışmalarda, Anadolu'da iki kemerli ömeğe rastlanılmadığı ve iki girişli kapıların genellikle batıya özgü olduğu belirtilmiştir (Aran, 1971, s. 91; İdil, 1989, s. 354). Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı dışında iki girişli ömeğin bulunmaması, Anadolu'da bilinen şehir devletlerine bağlı iki kutsal alanın bulunmaması olması ile ilişkili olabilir. Bu ilişki Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı kemerlerine ait olan kilit taşları üzerindeki bezemelerde ve kentin kutsal alanlarında düzenlenen festivallerde de kendini göstermektedir. Böylelikle bu iki girişin yapılmasında, kente bağlı kutsal alanlar ve bunlarla ilişkili yapılan törenlerin etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Figür 5: Lagina Hekate Kutsal Alanı

Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

Kentte Düzenlenen Festivaller

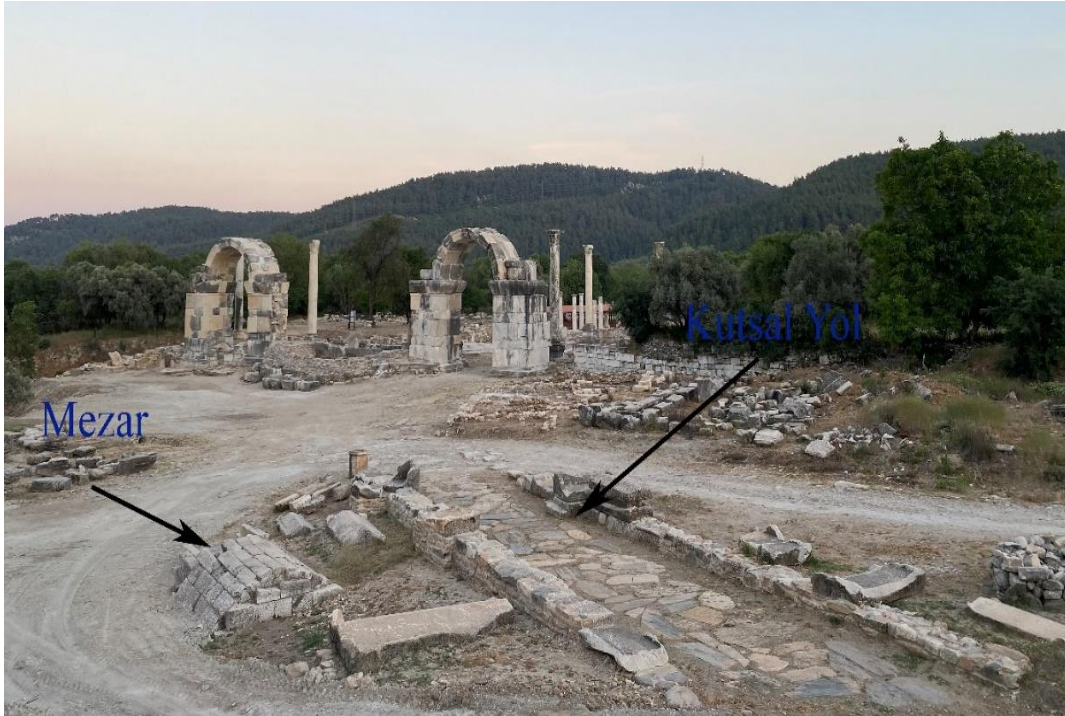
Stratonikeia'nın Lagina Hekate (Fig. 5) ile Panamaros Zeus ve Hera Kutsal alanlarında (Fig. 6) büyük festivaller düzenlenmiş olduğu bilinmektedir. Kutsal alanlarda başlayan bu festivaller Stratonikeia ile ilişkili olarak organize edilmekte ve ritüeller Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı'ndan geçen alaylar eşliğinde kent içerisinde devam etmektedir. Bu nedenle törenlerin bir bölümü kentte, bir bölümü kutsal yolda ve diğer kısımları ise kutsal alanlarda yapılmıştır. Kutsal yoldaki törenler daha çok seremoni gruplarının kente geliş ve gidişi ile ilgilidir.

Figür 6: Panamaros Kutsal Alanı

Kaynak: B. Söğüt

Figür 7: Lagina Hekate Kutsal Alanı'ndan Şehir Kapısı Batı Girişe Uzanan Kutsal Yol

Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

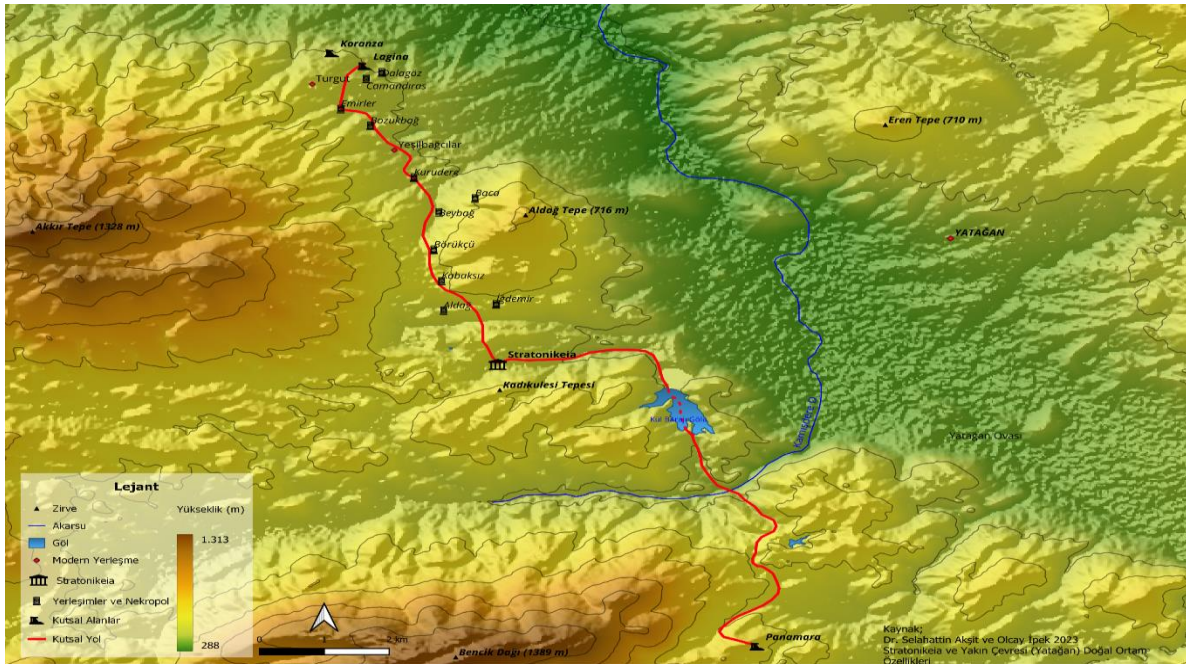
Hekate Kültüyle İlgili Festivaller

Kuzey Şehir Kapısı kemerli girişlerinin iç ve dış kilit taşlarından ikisi kabartma ve birisi taslak halinde olmak üzere üçü günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan batı girişin iç cephesine ait bir kilit taşı bulunmadığından burada kabartma olup olmadığı ve eğer var ise bunun nasıl olduğu konusunda kesin bir şey söylemek zordur. Ancak batı girişin dış cephesindeki kilit taşı kabartması, taslak halinde kalmış büst formunda olduğu kesin olmakla birlikte kim olduğu net olarak bilinmemektedir. Diğer taraftan Lagina Hekate Kutsal Alanı'ndan gelen yaklaşık 8,5 km uzunluğundaki taş döşeli kutsal yol, Kuzey Şehir Kapısı batı girişe ulaşmaktadır. Bu yüzden Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı batı girişi net bir şekilde Hekate ile ilişkilendirilmektedir (Söğüt, 2019, s. 74-76).

Hekate kültü ile bağlantılı festivallerden “*Triakades*”, her ayın 30’unda ve ay döngüsüne denk gelen günde, “*Genethlia*” ise tanrıçanın doğum günüyle ilişkili olarak hesaplanan tarihte düzenlenmektedir (Laumonier, 1958, s. 393-397). Aslında tanrıça için düzenlenen festivaller erken dönemlere kadar gitmektedir. Hellenistik dönemde “*Kleidos agoge*” ve “*Hekatesia-Romaia*” isimli iki önemli festivalin yapıldığı bilinmektedir (Söğüt, 2019, s. 269-270).

Kleidos agoge, Hekate Kutsal Alanı'ndaki ana festival olmuş ve genellikle “*genel toplantı*” (panegyris), “*kutsal ay*” (hieromenia) veya daha yaygın olarak sadece “*bayram*” (heorte) veya “*tanrıçanın bayram günleri*” olarak anılmıştır (Laumonier, 1958, s. 392; Karataş, 2019, bölüm 50-72; Williamson, 2021, s. 292). Birkaç gün süren festivaldeki en önemli olay Lagina’dan Stratonikeia’ya, “*kleidophoroi*”nın (kız veya bakire anahtar taşıyıcı) getirdiği Hekate’nin anahtarının alayı olan “*kleidos pompe*”dir (Williamson, 2021, s. 292). Getirilen anahtarın formu veya neyin kilidini açtığı bilinmemektedir (Tapınak anahtarları için bkz. Karataş, 2019, s. 7-12). Bu anahtar, muhtemelen tapınağın veya şehrin kapılarının anahtarı olmasının yanı sıra, her ikisiyle de örtüşen simgesel bir anlam taşımaktadır (Kraus, 1960, s. 48-50; Williamson, 2021, s. 292).

Figür 8: Stratonikeia’ dan Lagina ve Panamara Kutsal Alanına Giden Yol Güzergahı

Kaynak: Çiz. S. Aksit - O. İpek

Hekate'nin alayı sadece kutsal alanda toplanmayla kalmamıştır. Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı'na ulaşan yaklaşık 8,5 km uzunluğundaki kutsal yol (Fig. 7) boyunca hem kültü şehre taşıyarak hem de kırsal kesimden kente doğru büyük bir hareketlilik sağlayarak, territoriumda yaşayanlar için güçlü bir birlikteliğin yaratılmasına zemin hazırlamıştır (Fig. 8).

Diğer büyük bir festival ise “*Hekatesia-Romaia*”dır. MÖ 81 yılında Sulla, Mithridates'le yaptığı savaşlar sırasında Roma'ya destek olan Stratonikeia'yı “*Roma'nın dostu*” olarak selamlamıştır (Arslan, 2007, s. 248). Stratonikeia her çeşit vergiden muaf tutularak, savaşta tahrip olan kentin onarılmasının yanı sıra, bölgenin önemli liman kentlerinden Keramos, Stratonikeia'ya dahil edilmiştir (Magie, 1950, s. 235). Ayrıca Lagina'daki tapınak duvarlarına asılan MÖ 81 tarihli *Senatus Konsültum*'unda, Sulla ve Roma Senatosu tarafından Stratonikeia “*Asyilia*” (dokunulmazlık) ilan edilmiş, Stratonikeia da onların bu kararına karşılık “*Roma Thea Euergetes*” (Hayırsever Tanrıça), Hekate Soteira Epiphaneia (Açık Kurtarıcı) için dört yılda bir ortak festival düzenlemiştir. Bu tanrıçalar için ortak düzenlenecek festivalleri, oyunları ve “*Asyilia*”ı kabul eden 57 şehrin ismi (Fig. 9) Lagina'da bulunan bir yazıt sayesinde bilinmektedir (Şahin, 1982, no. 507; Williamson, 2013, s. 4-5; Williamson, 2021, s. 294).

Figür 9: Festivale Katılan Şehirlerin İsmi

SÜTUN 1	SÜTUN 2	SÜTUN 3	SÜTUN 5-6
Mylasa	Delphi	Larisa	Apameia before Meander
Kaonos	Naupaktos	Oropos	(=Kibotos, in Phrygia)
Bargyia	Elis	Nysa	Patara
Herakleia	Heraia (in Arkadia)	Aphrodeitai Aphrodisias	Xanthos
Alinda	Megalopolis Argos	Tegea	Pinara
Amyzon	Athens	Patrai	Tlos
Euromos	Megara	Phleons	Lmyra
Hydissos	Syros	Dyme	Myra
Stratonikeia in Macedonia	Aegina	Sikyon	Alabanda
(in Chalkedike)	Abdera	Antigonia	Demetrias (Damascus)
Miletos	Tenedos	Aigion	Seleukia before the Issikos
Iasos	(-)cia n Macedoia	Aigira	Kolpos (Seleukia Pieria)
Ephesos	Antigoneia	SÜTUN 4	Kelenderis (in Kilikia)
Magnesia (on the Meander)	Anthedon of Bocotia	Tekrarlanan Bazı Şehirler	
Tralles	Thebes	(-)sioai	
Abydos	Koroneia	Larisa	
Dardanon		Oropos	
Alexanra Troas		Nysa	
		Aphroditai (Aphrodisias)	
		Tegeai	

Kaynak: Şahin, 1982, no. 507'den alınarak yeniden düzenlenmiştir.

Kente davet edilen şehirlerin isimlerine bakıldığı zaman festivalin büyüklüğü de ortaya çıkmaktadır. Stratonikeia'nın yakın komşularının, Anadolu'nun güney ile batı kıyılarının önemli kentlerini ve Suriye ile Mısır'ın yanı sıra Yunan dünyasının özellikle kıyı kentlerini içine alan geniş katılımlı küresel bir festival olduğu anlaşılmaktadır (Fig. 10). Karia'nın merkezi haline gelen Stratonikeia'nın Keramos gibi önemli bir liman kentini kontrol etmeye başlaması, “*Roma Thea Euergetes*” ve “*Hekate Soteira Epiphaneia*” adına düzenlenen

güzergahı üzerinde aynı Hekate Kutsal Alanı'ndan Stratonikeia'ya ulaşan güzergahta olduğu gibi kutsal alan yakınında her iki yanında mezarlar ile devam etmekte ve sonrasında yakınındaki küçük yerleşimlere ilave olarak çeşmeler ve kuyular yer almaktadır (Sögüt, 2019, s. 271, 283) (Fig. 12). Aslında Anadolu'da erken dönemlerden itibaren alaya katılanların seremoni alanı olarak kullandığı tören yollarının varlığı bilinmektedir. Kutsal alan ile ana kent arasında bulunan güzergâh birçok şehirde karşımıza çıkmaktadır. Miletos ile Didyma arasındaki yaklaşık 16 km'lik kutsal yol kenarında çok sayıda anıt, aslan ve rahip heykelleri, Artemis'e adanmış bir tapınak ile mezarlar yer almıştır (Graeves, 2003, s.152-154). Mylasa ile Labraunda kutsal alanı arasındaki yaklaşık 13 km uzunluğundaki yol üzerinde mezarlar görülmektedir (Baran, 2010, s. 123-131). Yine Aizanoi'da kent ile kentin yaklaşık 4 km. güneyinde bulunan "*Meter Steunene*" kutsal alanı arasında benzer düzenlemenin olduğu da bilinmektedir (Taşkiran, 2016, s. 29). Bu yollar, geçit törenine katılanlara nesiller boyunca mistik ve gizemli bir ortam hissettirmiş olmalıdır.

Figür 11: Panamarnos Kutsal Alanından, Kutsal Yol Güzergahı

Kaynak: B. Sögüt

Figür 12: Panamaros ve Stratonikeia Arasında Yer Alan Kutsal Yol Kenarındaki Çeşme

Kaynak: B. Söğüt

Zeus Panamaros Kutsal Alanı'ndan Stratonikeia'ya uzanan tören yolu, Kutsal Alandan Bağyaka Mahallesi'ne gelindikten sonra günümüzde hala kullanılan ve en yakın yol olan batı tarafındaki Kapıbağ Mahallesi üzerinden Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı doğu girişine ulaşıyor olmalıdır (Fig. 8). Kuzey Şehir Kapısı, doğu girişi kemerinin dış ve iç kilit taşları, yapılan ritüelleri anlatan kabartmalarla, seremoni alayını karşıladığı anlaşılmaktadır.

Zeus Panamaros kültürüyle ilgili üç festival kutlanmaktadır. Bunlardan Komyria ve Heraia, Panamaros Kutsal Alanı'nda, Panamareia ise Stratonikeia kentinde kutlanmaktadır. Komyria kutlamaları vatandaş veya yabancı, şehirden veya kırsaldan gelen sadece erkeklerin katılımıyla gerçekleştirilmektedir. Panamaros'taki yazıtlar, iki yılda bir gerçekleştirilen festivalin iki gün sürdüğünden ve şarap içme ritüellerinin yanı sıra saç adaklarının gerçekleştirildiğinden bahsetmektedir (Oppermann, 1924, s. 67; Saç adakları için bkz. Sina, 2003, s. 129-131). Adakta bulunanlar saçlarını bugün hala kutsal alanda bulunabilen içinde nişler olan küçük altar veya stellere, buna parası olmayanlar ise tapınak duvarlarını kazıyarak oraya saçlarını bırakmış ve yanlarına adlarını yazmışlardır (Cook, 1914, s. 23).

Zeus Panamaros Kutsal Alanı'nda düzenlenen diğer bir kutlama ise Heraia festivalidir. Heraia festivali ise Komyria festivalinin aksine sadece kadınların (Oppermann, 1924, s. 75-77) ama yine geniş bir coğrafyadaki halkların katılımıyla gerçekleştirilmiştir. İki yılda bir düzenlenen Heraia festivali iki gün sürmektedir. Festivalde rahipler, bir alay halinde halkın kutsal alana ulaşmasına eşlik etmekte, erkekler dışarıda beklerken kadınları Heraion'a götürmekte ve daha sonra tüm alayı şehre tekrar getirmektedir (Mutlu, 2016, s. 87; Söğüt, 2019, s. 283; Williamson, 2021, s. 367).

Gizli ayinlerin düzenlendiği Komyria ve Heraia festivalleri, katılımcıları cinsiyet gibi önemli bir ortak noktada buluşturmuştur. Konum olarak merkezi otoriteden uzak olan Zeus Panamaros Kutsal Alanı, toplumun sosyal kimliğini ön plana çıkararak geniş kitleleri ortak bir paydada toplamayı başarmıştır.

Komyria ve Heraia dışında kutlanan ve Stratonikeia’da düzenlenen diğer bir Zeus festivali “Panamareia”dır (Yazıtlar için bkz. Şahin, 1981, No: 15. 10 vd.; Şahin, 1982, No: 672. 1-2, No: 724. 2). MÖ 39 yılında Romalı komutan Labienus ve Parth birliklerinin Stratonikeia’ya saldırısı, Zeus Panamaros Kutsal Alanı için yeni bir başlangıç oluşturmuştur. Stratonikeia’nın güçlü savunması sonucu kenti ele geçiremeyen Labienus, Lagina’ya saldırarak Hekate Kutsal Alanı’na zarar vermiştir. Aynı saygısızlığı Panamaros Kutsal Alanı’na da yapmak için harekete geçen Labienus birlikleri, Zeus’un mucizevi müdahalesiyle geri püskürtülmüştür. Yazıtlardan öğrendiğimiz bu mucizeye göre,

“Tanrı Zeus Panamaros, kutsal alana gece yarısı girmeye çalışan düşmana şimşeklerle birlikte yıldırımlarını savurmuştur. Sabah tekrar tapınak arazisine girmeye kalkışan askerlerin etrafını yoğun sis sararak, büyük fırtınalar kopmuş, sürekli gök gürlemiş ve şimşekler çakmıştır. Bu sırada Tanrı Zeus Panamaros kadınları ve çocukları Stratonikeia kentine gönderilmesini isteyerek, Stratonikeia halkını güvende ve tehlikeden uzak tutmuştur. Daha sonra Pisye’deki ordugahtan daha çok kuvvet toplayan ve cesaretlenen düşmanlar kutsal alana yeniden saldırdılar. Düşman askerleri tapınak arazisini kuşatınca, kimse görünmese de sanki Stratonikeia ’dan yardım geliyormuş gibi yüksek ses yankalandı; köpekler; saldırıya geçen düşman askerlerine karşı birlik olmuş gibi havladılar. Hera Tapınağına saldıranların tamamı bir anda aşağı düştü. Zeus Panamaros Tapınağı ’nın kandilleri yakılmış bulundu ve kuşatma boyunca sönmeden kaldılar. Somunda, olanlar nedeniyle açıkça elleri ayaklarına dolaşan tüm düşmanlar aynı şekilde yine silahlarını atıp düzensiz biçimde kaçtılar. Döndükleri toplanma alanında iyice baktıkları halde Pisye’deki ordugaha dönüş yolunu bulamadıkları için, yakındaki dağlara çıkmak zorunda kaldılar. Kaçış sırasında birçok düşman askeri Stratonikeia bölge komutanı tarafından öldürüldü. Sağ kalan az sayıda düşman askeri silahlarını atıp kaçtı” (Şahin, 1981, No. 10; Aydaş, 2023, s. 51- 52).

Stratonikeia MÖ 81 yılında Pontos Kralı Mithridates’in saldırısından sonra Lagina Hekate Kutsal Alanı’nda olduğu gibi, Stratonikeia bölge komutanının büyük bir başarısıyla püskürtülen Romalı komutan Labienus’un saldırısını, Zeus Panamaros Kutsal Alanı’na Roma senatosu tarafından “Asyilia” (dokunulmazlık) verilmesi amacıyla kullanmıştır (Şahin, 1981, No. 11-12; Williamson, 2012, s. 119, dp. 27). Lagina’nın ardından Panamaros’ta bu ayrıcalığa kavuşmuştur. Birçok şehir isminin okunamamasına rağmen, rahiplerin gönderdiği listelerden “Asyilia”yı kabul eden ve festivallere katılan şehirlerin bazılarının isimleri bilinmektedir (Williamson, 2021, s. 338, 391-393) (Fig. 13).

Figür 13: Festivale Katılan Kentlerin İsimleri

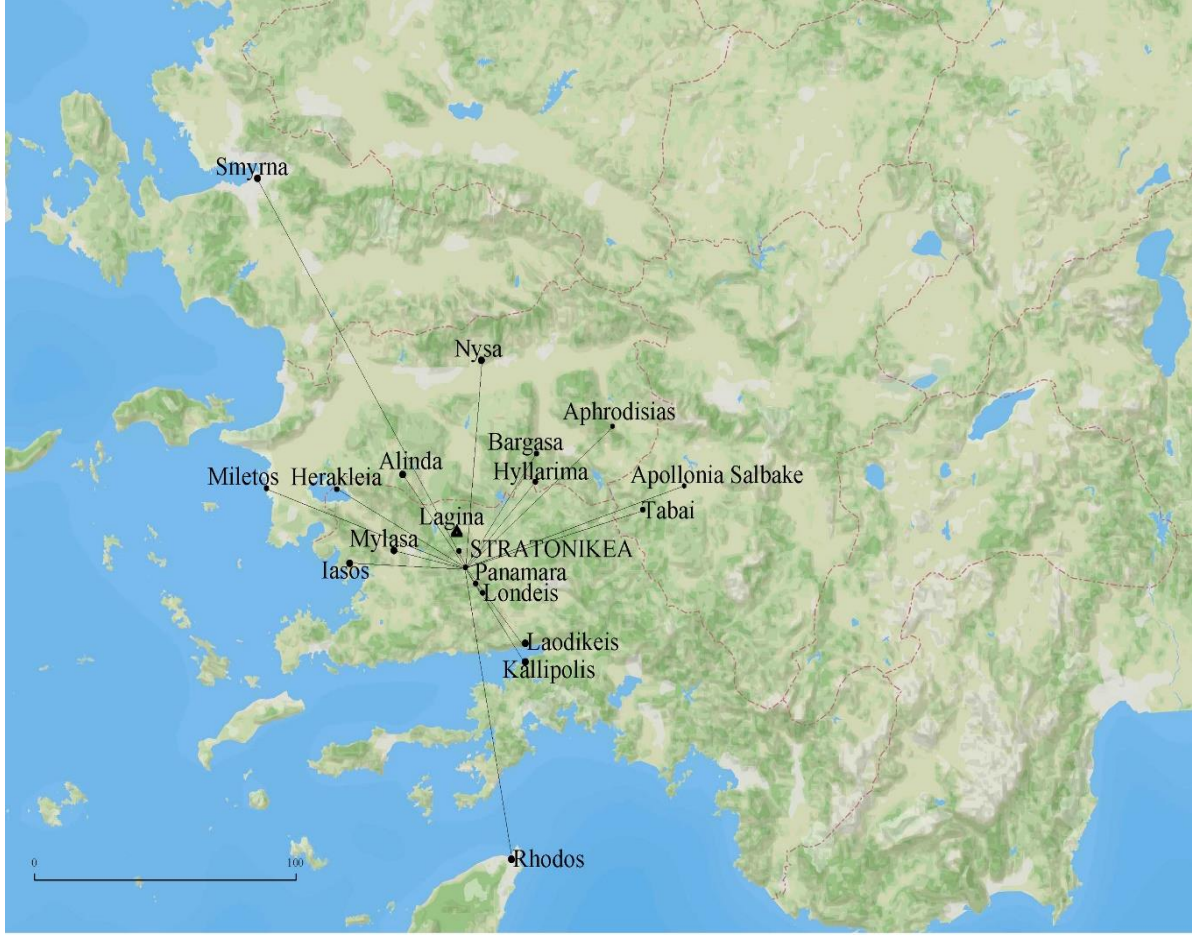
Smyrna	Mylasa
Nysa	Iasos
Aphrodisias	Londeis
Apollonia Salbake	Laodikeis
Tabai	Kallipolis
Bargasa	Rhodos
Hyllarima	Heraklia
Alinda	Miletos

Kaynak: Williamson, 2021, s. 338, 391-393'den alınarak yeniden düzenlenmiştir.

Daha önceden Lagina aracılığıyla böyle bir organizasyona ev sahipliği yapmış olan Stratonikeia, elbette Panamaros festivallerini de küresel boyutta düzenleyebilecek birikime sahiptir. Ele geçen yazıtlara göre şimdilik bu törenlere 16 şehrin katıldığı bilinmektedir. Ancak bunun yeterli olmadığı ve Panamareia festivaline katılan şehirlerin isminin tamamına devam eden çalışmalar sonucunda ulaşılabileceği ümit edilmektedir. Henüz katılan şehirlerin tam listesi bilinmese de Stratonikeia'nın, Lagina'dan sonra ikinci defa birçok kentin katılımıyla küresel boyutta Panamareia festivaline ev sahipliği yapmış olduğu anlaşılmaktadır (Fig. 14). Törenlere katıldığı kesin olarak bilinen bu şehirler Rhodos, Smyrna ve Miletos dışında Karia Bölgesi kentlerinden oluşmaktadır. Coşkusu ve şenlikleri Lagina'ya kadar uzanan Panamareia festivali, her yıl belirli bir ayın son çeyreğinde başlayarak 10 gün sürmüştür ve bazı zamanlarda ise bir ay boyunca kutlanılmıştır. Bu aynı zamanda "Kutsal Ay" olarak ifade edilmiştir (Oppermann, 1924, s. 60).

Panamareia geçit töreni, tepedeki Zeus Panamaros Kutsal Alanı'ndan, Zeus heykelinin at sırtında çok gösterişli bir alay eşliğinde Stratonikeia kentine getirilmesiyle başlamaktadır (Oppermann, 1924, s. 61). Bu ritüel, yani Zeus'un at sırtında kente getirilişi, Roma İmparatorları Antoninus Pius (MS 138-161) ve Septimius Severus (MS 193-211) dönemlerine ait sikkeler üzerinde de betimlenmiştir (Meadows 2002, s. 98, Group 5, Didrachm, No: 2; Breitenstein, 1947, 503. 2). Septimius Severus dönemine ait bir sikkede, sırtında dalgalanan khlamysiyle Zeus'un at sırtında betimlendiği görülmektedir (Fig. 15). Aslında Panamareia festivalinde düzenlenen ritüellerin Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı doğu girişi kemiği taşılarında betimlendiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar günümüze tahrip olmuş halde ulaşılsa da Kuzey Şehir Kapısı Doğu girişinin, kuzey (dış) kısmına ait kemer kilit taşında, at sırtında oturan rölyeften dalgalanan khlamys ile Zeus kabartması görülmektedir (Fig. 16-17). Bu betimlenmenin, aynı sikkede olduğu gibi Zeus Panamaros heykelinin kente, at sırtında getirilişini ifade eden sahne olduğu anlaşılmaktadır (Özdemir 2019, s. 147-148, Res. 9, Res. 11; Söğüt, 2019, s. 74; Özdemir, 2023, s. 135-136, Fig. 93-94).

Figür 14: Panamareia Festivaline Katılan Şehirler

Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

Rahiplerin önderlik ettiği, yanında kurban edilecek boğaların bulunduğu oldukça kalabalık bir alay eşliğinde Stratonikeia kentine gelen Zeus heykeli, Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı doğu girişinden geçerek önündeki Kuzey Cade boyunca ilerlemektedir. H. Oppermann, tepedeki kutsal alandan Zeus'un gelişini, dağlarda yaşayan tanrının kullarını ziyaret etmesi olarak yorumlamıştır (Oppermann, 1924, s. 83). Stratonikeia Kuzey Cade boyunca ilahiler eşliğinde ilerleyen alay, Zeus Panamaros heykelinin festival boyunca kalması için kentin bouleuterionunun yakınında olduğu düşünülen tapınağına götürmüştür (Oppermann, 1924, s. 60, 83). Panamaros Kutsal Alanı'ndan inananları için gelen Zeus, artık bir süre fiziksel olarak kentte kalmıştır.

Figür 15: At Sırtındaki Khlamysli Zeus

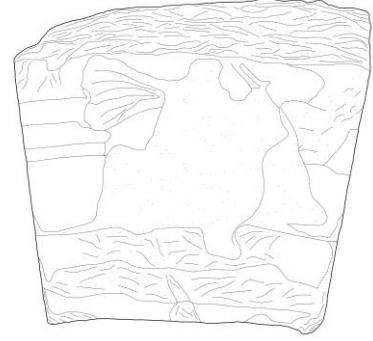
Kaynak: Breitenstein, 1947, 503. 2.

Figür 16: Doğu Giriş, Kuzey Kilit Taşı

Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

Figür 17: Kilit Taşı Üzerinde Khlamysli Zeus Çizimi

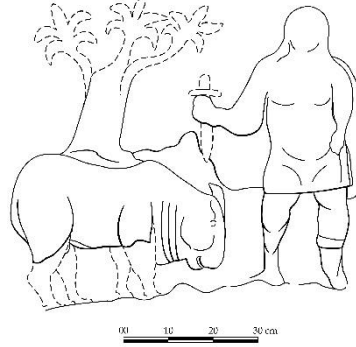
Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

Figür 18: Kilit Taşı Üzerinde Boğa Kurban Sahnesi

Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

Figür 19: Kilit Taşı Üzerinde Boğa Kurban Sahnesi Çizimi

Kaynak: Stratonikeia ve Lagina Kazısı Arşivi.

Figür 20: Boğa Kurban Sahnesi

Kaynak: Head, 1964, s. 157, Pl. XXIV, 8.

Panamareia festivalinde bundan sonraki ritüeli simgesel olarak kentte bulunan tanrıya alaylar eşliğinde getirilen boğaların kurban edilmesi oluşturmaktadır. Bu seremoni Kuzey Şehir Kapısı doğu girişinin diğer kilit taşında, yani kentin iç tarafında görülmektedir. Buradaki kabartmada, khiton ve khlamys giydiği anlaşılan bir figür sağa, önünde duran boğaya dönmüş olarak betimlenmiştir (Fig. 18-19). Boğa kurban sahnesi olduğu anlaşılan bu kabartma ise Stratonikeia kentinde kutlanılan Panamareia Festivali'nin en önemli bölümlerinden birisi olan Zeus'a sunulan boğanın kurban edilmesi ritüelidir (Özdemir, 2023, s. 135-136, Fig. 95-96; Oppermann, 1924, s. 61, 83). Aynı ritüel Septimius Severus (MS 193-211) Dönemi'ne tarihlenen bir sikke üzerinde, tanrı Zeus'un rahibi, üzerinde bir khiton ve khlamys ile sol elinde bir asa, sağ elindeki kılıçla önünde duran boğaya saplar şekilde tasvir edilirken görülmektedir (Head, 1964, s. 157, Pl. XXIV, 8) (Fig 20).

Panamareia Festivali'nde ritüeller Zeus'a boğa kurban edilmesinden sonra da devam etmiştir. Zeus Panamaros'un kentte kaldığı günlerde bir koro bouleuteriona gelerek ilahiler okumuş, hiçbir kısıtlamaya

gidilmeden düzenlenen yemek ziyafetlerinin yanı sıra halka zeytinyağı ve şarap dağıtılmıştır (Oppermann, 1924, s. 62). Ayrıca atletik yarışmalar ve tiyatro gösterileri (Williamson, 2021, s. 374) günlerce süren festivallerde halkın ilgisini koruyarak, yoğun katılımların gerçekleşmesi sağlamıştır.

İlişki ve Etkileşimler

Stratonikeia ile Lagina arasındaki çalışmalarda ele geçen Mısır tanrısı Ra ve diğer kült buluntuları, kentin ve bu bölgenin Arkaik Dönemden itibaren çevre bölgelerin dışında, Ege ve Akdeniz kıyısındaki kentler ile de ilişkilerinin olduğunu göstermektedir (Söğüt, 2012, s. 567-568; Dumagözü, 2024, s. 19-38). MÖ 6. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan ve Mısır'a kadar uzandığı bilinen ticari ve kült etkileşiminin, MÖ 2. yüzyıl ve devamında Augustus Dönemi'nde arttığı anlaşılmaktadır (Söğüt ve Taşkiran 2014, s. 201-203; Tekocak, 2019, s. 108-109). Mimarinin yanı sıra kült ve seramik alanlarında net bir şekilde görülen bu etkileşim MS 2. yüzyıl ve sonrasında da devam etmiştir. Kazılarda elde edilen veriler, diğer bölgelerin kentlerinde inşa edilen yapılarda, Stratonikeia yapılarının örnek almış olabileceğini göstermektedir. Batı Anadolu'daki diğer kentlerin yanı sıra Stratonikeia'nın Hekate ve Panamara Kutsal alanlarına Serapis kültlerinin veya tapınaklarının eklenmesi, bu kült ilişkisinin MS 2. yüzyılda ulaştığı boyutu gösteren en iyi buluntuları oluşturmaktadır (Şahin, 1981, No: 207; Söğüt, 2008, s. 421-431; Söğüt, 2011b, s. 294-302; Mutlu, 2016, s. 84). Stratonikeia'nın neokoros unvanını alması ve MÖ 3. yüzyılın ortalarından beri kullandığı Stratonikeia isminin MS 117-161 tarihlerinde kısa bir dönem için Hadrianopolis olarak değiştirilmesi de MS 2. yüzyılda yaşanan siyasi olaylardandır (Söğüt, 2019, s. 24). Bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Tüm bunlar, her dönemde başka bir hareketliliğin yaşandığı Stratonikeia'da özellikle MS 139 yılı depremi sonrasında da önemli gelişmeler ve etkileşimlerin olduğunu ve bunun önceden gelen bir birikimin deprem sonrasındaki bir yansıması olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısının, kentin sahip olduğu iki kutsal alana bağlı olarak iki girişli inşa edilmesi, bölgeler arası katılımların olduğu törenlerin düzenlenmesi ve bu törenlerin kentin kuzey kapısındaki girişlerde kabartmalar ile vurgulu hale getirilmesi, kent ve kutsal alan ilişkisinin bir diğer yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonraki dönemde bu ilişki ve etkileşimlerin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Sonuç

Günümüze ulaşmış doğu girişinde yer alan kilit taşlarından ve batı girişine uzanan taş döşeli yoldan, Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı'nın batı tarafının Hekate, doğu tarafının ise Zeus Panameros girişi olarak ayrılarak, kentin iki kutsal alanına atfedildiği anlaşılmaktadır. İki girişli şehir kapısı örneğinin azlığı, bilinen şehir devletlerine bağlı iki kutsal alanın bulunmamış olması ile ilişki olabilir. Buna bağlı olarak Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısının iki girişi, mimarisi ve bu siyasi merkeze bağlı iki kutsal alanın kültü açısından tek örneği oluşturmaktadır. Aslında bu durum Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı'nın MS 139 depremi sonrasında neden iki girişli inşa edilmiş olabileceğine açıklar niteliktedir.

Dini ritüellerin kabartmalarda da kendini gösterdiği Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı, şehrin sakinlerinin ve bu şehre gelenlerin sıklıkla ziyaret ettiği kentin sembolik işlevlerinin odak noktasına ulaştığı yerlerden biridir. Şehir kapılarının erken dönemlerden beri dini bir karakter taşıdığı, katılımcıların durup toplandıkları ve ayinlerin yapıldığı kültürel bir alan olduğu bilinmektedir. Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı'nın da şehir ve kutsal alan arasında ilişki kuran kültürel bir işlevi olduğu anlaşılmaktadır.

Antik dünyanın birçok şehrinin katılımıyla kutlanılan bu festivallerin, Stratonikeia ve kentin kırsalında yaşayan halkın yanı sıra farklı bölgelerden birçok halk arasında Hekate ve Zeus adına düzenlenen

ritüeller aracılığıyla duygusal ve mistik bir bağın kurulmasına aracı olduğu görülmektedir. Katılımcıların günlerce süren festivallerde kentte ikamet ettiği düşünüldüğünde, Stratonikeia'nın global anlamda kültürel bir ev sahipliği yaptığı ve bu kültürün uzak yerlere ulaşmasına vesile olduğu anlaşılmaktadır. Bu festivaller, kültürel etkileşimin yanı sıra kentin ticari yaşamının gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Böylece Stratonikeia'da yapılan üretimler dünya piyasalarına ulaşmış ve ekonomik kalkınmaya aracılık etmiştir.

Lagina ve Panamaros gibi iki önemli Kutsal Alana sahip olmasının yanı sıra ikisinin birden "*Asylian*" derecesinde ayrıcalıklara ulaşarak dünyanın birçok yerinden şehirlerin, kentte düzenlenen festivallere katılımı ve Karia'nın merkezi haline gelmiş olan Stratonikeia'nın büyüterek küresel bir güce sahip olmasını sağlamıştır. Global boyutta festivallere ev sahipliği yapan Stratonikeia'nın Hellenistik Dönemden bilinen görkemli ve gösterişli kent mimarisini, birçok saldırı ve depremlere rağmen Roma Dönemi'nde de bir prestij olarak koruduğu ya da yenisini inşa ettirmiş olduğu Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı gibi kentte bulunan yapılardan anlaşılmaktadır. Mimarinin dışında, Stratonikeia'nın çevre bölgelerindeki yerleşimlere ilave olarak, Ege ve Akdeniz'deki kentlerden Lagina Hekate ve Panamara Zeus-Hera törenlerine katılımların olması, buradaki dini ve siyasi ilişkinin ne kadar geniş bir alana yayıldığını net bir şekilde göstermektedir.

Kaynakça

- [1] Aksoy, Fevziye Duygu (2016), Perge Antik Kentinde Bulunan Anıtsal Çeşme (F3)'nin Belgelenmesi ve Koruma Önerileri, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [2] Aran, Berge (1971), Anadolu'da Roma Devri Mimarisi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- [3] Arslan, Murat (2007), Roma'nın Büyük Düşmanı, Mithradates IV Eupator, Odin Yayıncılık, İstanbul.
- [4] Aşkın, Haluk (1987), Stratonikeia Şehir Kapısı Restitüsyonu, Selçuk Üniversitesi, Konya. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [5] Aydaş, Murat (2023), "Lagina Peripolionu'ndan Yeni Bir Zeus Panamaros Yazıtı", Arma III, Eylül. (51-52).
- [6] Baran, Abdülkadir (2010), Labraunda Kutsal Yolu ve Antik Dönem Çeşme Yapıları, F. Kuzucu-M. Ural (Ed.), Mylasa Labraunda Milas Çomakdağ Güney Ege Bölgesi'nde Arkeoloji ve Kırsal Mimari içinde (121-138), Milli Reasürans Sanat Galerisi, İstanbul.
- [7] Bol, Renate ve Adolf, Hoffmann (1984), Das Statuenprogramm des Herodes-Atticus-Nymphaeums, D.A.I. Olympische Forschungen Bd. XV, Walter de Gruyter, Berlin.
- [8] Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de Comte de (1782), Voyage Pittoresque de la Grece I, Chez Blaise, Paris.
- [9] Courtills, Jacques (2003), Ksanthos ve Letoon Rehberi, Ege Yayınları, İstanbul.
- [10] Dumagözü, Nihal (2024), "Karia Stratonikeia Territorumu'ndan MÖ 7. yüzyıl Mezar Buluntusu Skarabe Amuletler", Olba 32, Nisan. (19-38).
- [11] Emlik, Cengiz (2019), Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı Havuz Mozağının Mevcut Korunma Durumu ve Konservasyonuna Yönelik Araştırmalar, Mersin Üniversitesi, Mersin. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [12] Graeves, Alan M. (2003), Miletos Bir Tarih, (Çev. H. Çınar Öztürk), Homer Yayınları, İstanbul.
- [13] Head, Barclay Vincent (1964), Catalogue of the Greek Coins. Caria and Island, Apeiron Yayınları, Bologna.
- [14] Heintze, Helga (1990), Roman Art, A & C Black Publishers, London.
- [15] İdil, Vedat (1976), Stratonikeia'da (Eskihisar), Kentin Kuzey Kapısının İç Kesimindeki Korinth Başlığı, VIII. Türk Tarih Kongresi 1 içinde (477-486), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [16] İdil, Vedat (1989), Anadolu'da Roma İmparatorluk Devri Zafer Takları, N. Başgelen (Ed.), Jale İnan Armağani içinde (C. 1, 351-362), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- [17] Karatas, Aynur-Michèle-Sara (2019), "Key-bearers of Greek Temples: The Temple Key as a Symbol of Priestly Authority", Mythos 13. (1-48).
- [18] Kähler, Heinz (1939), "Triumphbogen (Ehrenbogen)", Realencyclopädie Der Classischen Altertumswissenschaft, VII. A. 1, Stuttgart.
- [19] Knackfuss, Hubert (1924), Der Südmarkt und die benachbarten Bauanlagen, Milet 1, 7, Schoetz und Parthysius, Berlin.
- [20] Kraeling, Carl Hermann (1938), Gerasa: city of the Decapolis, American School of oriental Research, New Haven.
- [21] Kraus, Theodor (1960), Hekate, Carl Winter, Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- [22] Lanckoronski, Karl; George Niemann vd. (1890), Städte Pamphyliens und Pisidiens. I. Bd. Pamphylien, Legare Street Press, Prag.
- [23] Laumonier, Alfred (1936), "Archéologie Carienne", Bulletin de Correspondance Hellénique 60. (286-335).
- [24] Laumonier, Alfred (1958), Les cultes indigènes en Carie, E. Boccard, Paris.

- [25] Letzner, Wolfram (1990), *Römische Brunnen und Nymphaea in der westlichen Reichshälfte*, Lit-Verl., Münster.
- [26] MacDonald, William L. (1986), *The Architecture of the Roman Empire, II*, Yale University Press, New Haven.
- [27] Magie, David (1950), *Roman Rule in Asia Minor*, University Press, Oxford.
- [28] Mansel, Arif Müfit (1975), *Die Nymphaeen von Perge*, *Istanbuler Mitteilungen* 25, Deutsche Archäologische Instituts. İstanbul.
- [29] Meadows, Andrew (2002), "Stratonikeia in Caria: the Hellenistic City and its Coinage", *The Numismatic Chronicle* 162. (79-134).
- [30] Mert, İbrahim Hakan (1999), *Untersuchungen zur hellenistischen und kaiserzeitlichen Bauornamentik von Stratonikeia*, Universität zu Köln, Köln. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [31] Mert, İbrahim Hakan (2005), *Die Tor und Nymphaeumanlage von Stratonikeia, Urbanistik und städtische Kultur in Westasien und Nordafrika unter den Severern*, *Wernersche Verlagsgesellschaft içinde* (241-254), Wernersche Verlagsgesellschaft, Worms.
- [32] Mert, İbrahim Hakan (2008), *Untersuchungen zur hellenistischen und kaiserzeitlichen Bauornamentik von Stratonikeia*, *IstForsch* 50, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen.
- [33] Mutlu, Serdal (2016), *Zeus Panamaros Kutsal Alanı ve Bayramları*, B. Söğüt (Ed.), *Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları, Stratonikeia Çalışmaları 1 içinde* 79-95), Ege Yayınları, İstanbul.
- [34] Neuerburg, Norman (1965), *L'architettura delle fontane e dei ninfei nell'Italia antica*, G. Macchiaroli, Napoli.
- [35] Oppermann, Hans (1924), *Zeus Panamaros, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten* 19. 3, Giessen.
- [36] Özdemir, M. Tuncay (2019), *Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı'nın Kentin Kutsal Alanlarıyla İlişkisi*, B. Söğüt (Ed.), *Stratonikeia Çalışmaları 4, Mermer Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları içinde* (139-153), Ege Yayınları, İstanbul.
- [37] Özdemir, M. Tuncay (2022), *Stratonikeia Savunma Sistemi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [38] Özdemir, M. Tuncay (2023), *Stratonikeia Savunma Sistemi, Stratonikeia Çalışmaları 8, Bilgin Kültür Sanat Yayınları*. Ankara.
- [39] Özgan, Ramazan (1987), *Stratonikeia Şehir Kapısı Yontu Buluntuları, V. Araştırma Sonuçları Toplantısı-1 içinde* (265-277), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [40] Özgen, Hüseyin Murat (2009), *Anadolu'da Roma Dönemi Takları ve Tak Biçimli Kent Kapıları*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [41] Poccoke, Richard (1745), *A Description of the East 1, 2 Asia Minor*, Getty Research Institute, London.
- [42] Polaschek, Erich (1937), "Nymphaeum." *Realencyclopädie Der Classischen Altertumswissenschaft*, XVII. 2, Stuttgart.
- [43] Rumscheid, Frank (1996), *Milas 1994, 13. Araştırma Sonuçları Toplantısı içinde* (77-98), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [44] Sina, Aysen (2003), "Karia Panamara'da Bulunan Saç Adakları Yazıtları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34, C. 22. (25-134).
- [45] Breitenstein, Niels (1947), *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal of Coins and Medals Danish National Museum, Caria I-II*, Copenhagen.

- [46] Söğüt, Bilal (2008), “Naiskoi from the Sacred Percinct of Lagina Hekate: Augustus and Sarapis”, *Anados* 6-7. (421-431).
- [47] Söğüt, Bilal (2010), *Stratonikeia 2008 Yılı Çalışmaları*, 31. Kazı Sonuçları Toplantısı içinde (C. 4, 263-286), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [48] Söğüt, Bilal (2011a), *Stratonikeia 2009 Yılı Çalışmaları*, 32. Kazı Sonuçları Toplantısı içinde (C. 4, 194-211), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [49] Söğüt, Bilal (2011b), “Sarapis Relief from Lagina”, *The Journal of Roman Archaeology* 80. (294-302).
- [50] Söğüt, Bilal (2012), *Börükçü 2003-2006 Yılları Kazıları*, B. Söğüt (Ed.), *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı* içinde (553-586), Ege Yayınları, İstanbul.
- [51] Söğüt, Bilal (2015), *Stratonikeia'nın Yerleşim Tarihi ve Yapılan Çalışmaları*, B. Söğüt (Ed.) *Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, *Stratonikeia Çalışmaları 1* içinde (1-9), Ege Yayınları, İstanbul.
- [52] Söğüt, Bilal (2019), *Stratonikeia (Eskihisar) ve Kutsal Alanları*, *Stratonikeia Çalışmaları 5*, Ege Yayınları, İstanbul.
- [53] Söğüt, Bilal ve Taşkıran, Murat (2014) “Stratonikeia'dan Augustus Dönemi Mısır Etkili Korinth Başlıkları”, *Olba* 22, Mayıs. (189-211).
- [54] Söğüt, Bilal ve Fatma, Aytekin (2017), *Stratonikeia Kuzey Sütunlu Cadde Doğu Portik Mozaïği*, Adak Adıbelli (Ed.), *Barış Salman Anı Kitabı* içinde (207-218), Ege Yayınları, İstanbul.
- [55] Şahin, Mehmet Çetin (1981), *Die Inschriften von Stratonikeia 1: Panamara*, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn.
- [56] Şahin, Mehmet Çetin (1982), *Die Inschriften von Stratonikeia II,1: Lagina, Stratonikeia und Umgebung*, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn.
- [57] Taşkıran, Murat (2016), “Aizanoi Güney Nekropolis'ten Medusa Kabartmalı Akroter”, E. Özer (Ed.), *Aizanoi II* içinde (16-35), *Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara.
- [58] Tekocak, Mehmet (2019), *Stratonikeia Kazılarında Bulunan Kırmızı Astarlı Seramikler*, B. Söğüt (Ed.), *Mimari, Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları*, *Stratonikeia Çalışmaları 4* içinde (85-122), Ege Yayınları, İstanbul.
- [59] Ward-Perkins, John Bryan, (1993), *The Severan Buildings of Lepcis Magna*, Society for Libyan Studies, London, 1993.
- [60] Williamson, Christina G. (2012), “Sanctuaries as Turning Points in Territorial Formation. Lagina, Panamara and The Development of Stratonikeia”, *Byzas* 13. (113-150).
- [61] Williamson, Christina G. (2013), “Karian, Greek or Roman? The layered identities of Stratonikeia at the sanctuary of Hekate at Lagina”, *TMA* 50. (1-7).
- [62] Williamson, Christina G. (2021), *Urban Rituals in Sacred Landscapes in Hellenistic Asia Minor*, Brill, Boston.

Journal of Universal History Studies

Temüçin Ne Zaman Çinggis Kagan/Han Ünvanını Aldı?¹

When Did Temujin Assumed the Title of Chinggis Khagan/Khan?

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 21.02.2024 / 28.06.2024

pp. 312-324

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 7(2) • December • 2024 •

Çetin Kaya

Kastamonu University, Department of History, Assist. Prof. Dr., Kastamonu, Türkiye

Email: ccetinkayaa.58@gmail.com

Orcid Number: 0000-0003-3876-5140

Cite: Kaya, Ç. (2024). Temüçin Ne Zaman Çinggis Kagan/Han Ünvanını Aldı?. Journal of Universal History Studies, 7(2), 312-324. <https://doi.org/10.38000/juhis.1440864>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Temüçin'in doğum tarihi üzerine birçok araştırma mevcut olmasına rağmen Çinggis Kagan/Han olduğu yıl hakkında pek çalışma yapılmamıştır. Bu konuda detaylı bir inceleme sonucu edinilmemiş bilgiler araştırmacılar tarafından tercih edilmekte ve çeşitli tarihlere yer verilmektedir. Konuya bir açıklık getirmek amacıyla yapmış olduğumuz bu çalışmada çeşitli ana kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığında Temüçin'in ne zaman Çinggis Kagan olduğu sorusunun cevabı araştırılmaktadır. Yapılan tetkikler neticesinde Temüçin'in üç defa han seçildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi Camuha ile Temüçin'in yaşadıkları yol ayrımı sonrasında olmuştur. Ancak bu seçimin ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar oldukça geç dönemde kaleme alınmış bir kaynakta verilen 1189 tarihi ile bu seçimi özdeşleştirmektedirler. İkincisi 1203 yılında Temüçin'in, Kereyid hanı Ong'u yenilgiye uğrattıktan sonra yapılan han seçimidir. Üçüncüsü ise, 1206 yılında Naymanları mağlup ettikten sonra bütün Moğolistan halklarının Çinggis Kagan'a tabii olduğunu bildirmeye geldiği zaman yapılan hâkimiyet tayinidir. Ele aldığımız ana kaynaklar üzerinde yapılan detaylı araştırma neticesinde Temüçin'in 1203 yılında düzenlenen kurultayda Çinggis Kagan olarak isimlendirildiği görüşüne varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Han, Çinggis Kagan, Moğollar, Büyük Moğol Kağanlığı.

Abstract

Although there are many research works on Temujin's birth date, not much work has been done on the year he assumed the title of Chinggis Khagan/Khan. Researchers prefer to use information that has not been examined in detail on this subject, and they refer to various dates regarding this phenomenon in their studies. In this study, which we have conducted to clarify the subject, the question of when Temujin assumed the title of Chinggis Khagan is discussed in light of the information we have obtained from various historical chronicles, and an answer is sought to this question. As a result of the investigations, it is understood that Temujin was elected khan three times. It is known that in one of these elections, he was given the title of Chinggis Khagan. The first of these elections took place after Jamukha and Temujin's ways had parted. However, it is not clear exactly when this election was made. Some researchers believe that this election was held in 1189, as stated in a rather late source. The second was the khan election held in 1203 after Temujin defeated the Kereyid ruler Ong Khan. The third is the assembly held in 1206 when he came to declare that all the peoples of Mongolia were under the rule of Chinggis Khagan after defeating the Naimans. As a result of detailed research on the main sources we have discussed, it has been concluded that Temujin assumed the title of Chinggis Khagan at the second congress held in 1203.

Keywords: Genghis Khan, Chinggis Khagan, Mongols, Great Mongol Khaganate.

Extended Abstract

Although there are many research works on Temujin's birth date, not much work has been done on the year he assumed the title of Chinggis Khagan/Khan. Researchers prefer to use information that has not been examined in detail on this subject, and they refer to various dates regarding this phenomenon in their studies. Among these dates, the most popular among researchers is 1206. In addition, some researchers seem to accept the years 1189, 1195, and 1203, as well as the comments made without mentioning a date for giving the title of Chinggis Khagan to Temujin. These differences reveal that there is a problem in dating and detailed research is required. For this reason, we examined the historical chronicles, which we think have an important place in solving the problem, by sorting them according to the years in which they were recorded. While doing this review, we tried to transcribe the spellings of their names in accordance with the originals in the works.

The Mongolian account, *The Secret History of the Mongols*, written in 1240, which is the first of the historical chronicles that we think can play a major role in solving the problem, was examined. As far as we could determine after examining this work, Temujin was elected khan twice. After the election of the first khan was made, the name Temujin was abandoned in the work and he began to be called Chinggis Khagan. But there is no information in the work about when this election took place. Another khan election pointed out by *The Secret History of the Mongols* took place in 1206. On this date, as understood from the work, Temujin, already known as Chinggis Khagan, was re-elected as khan by all the people of Mongolia.

Apart from the *The Secret History of the Mongols*, the works closest to the date when Temujin was named Chinggis Khagan were written by people who were on missions sent from Europe to the Mongols. Temujin, who waged war against Ong Khan, who is depicted as a Christian king in these works, managed to defeat him. He was elected khan at the assembly held after this victory. This information is later repeated in historical chronicles, most of which were written by Christians. When other works written at various times and places are examined, it is seen that Ong Khan was defeated by Temujin in 1203.

Ala al-Din Ata Malik Juvayni's work titled *Tarikh-i Jahan-gusha*, completed in 1260 contains information compatible with the above-mentioned works. The author was a member of the Mongolian bureaucracy in Iran and went to Mongolia twice. He learned from the stories he heard from Mongol nobles during his mission and travels that Tumujin took the name Chengez Khan after defeating Ong Khan. This narration was repeated in most historical chronicles written using his work.

There is some information on the subject in *Jami al-Tawarikh*, written by Rashid al-Din Faḍlullah Hamadani, more than a hundred years after Temujin was given the title of Chinggis Khagan. According to this work, Tumujin defeated Ong Han in the war in 1203. In the congress held after this war, Tumujin began to be known as Chingezi Khan. After the threat of Ong Khan was eliminated, Temujin managed to fight the Naimans and defeat them as well. After this war, another assembly was held in 1206 with the participation of all the Mongolian people. There Temujin's name was changed from Chingezi Khan to Chinggiz Khan.

In works written in Islamic geographies, the narrations of Ala al-Din Ata Malik Juvayni and Rashid al-Din Faḍlullah Hamadani are generally accepted as correct, and the date when Tumujin began to be called

Chinggiz Khan is stated as 1203 or 1206. However, among the 17th-century Mongol chronicles, some claim that Temujin began to be called Chinggiz Khan between 1162 and 1189.

As a result of our detailed examination, it is understood that Temujin was elected khan three times by the people of Mongolia. The first of these is confirmed by Mongol sources. However, the exact date is not clear. The second was held in 1203, after the battle in which Temujin defeated Ong Khan. The third was held in 1206 after Temujin had eliminated all his enemies in Mongolia. It is certain that in one of these elections, Temujin was declared Chinggiz Khagan. Since the chronicles written most recently to the date when Temujin was given the title Chinggiz Khagan indicate the year 1203, we accept this year.

Giriş

Ortaçağ dünya tarihinin mühim şahsiyetlerinden olan Temüçin, Moğollar tarafından kutsal kabul edilen köklü bir soya mensuptur ve atalarının dünyaya gelişleriyle ilgili efsanevi bilgiler bulunmaktadır. Rivayete göre, kocasının ölümü sonrası Alan Koua (الآن قوا/الآن)², ışıktan hamile kalarak üç oğul³ dünyaya getirmiştir. Bu evlatlarından Bodonçar'ın soyundan gelen Kabul Kagan'ın (قبول خان/قبول)⁴ torunu Yesügey Bagatur (یسوگای بهادر/یسوگای)⁵, Moğol-Tatar mücadelelerinde Tatar beyi Temüçin Üge'yi esir etmesinin anısına Deligün Boldug'da yeni doğan oğluna Temüçin (تمیچین) ismini vermiştir (MNT, 1990, s. 20, 23-25, 48-49, 63-64; SHM, 2004, s. 3-4, 10, 13; MGT, 2011, s. 15-16, 20-21, 23-24; MGT, 1995, s. 7-8, 15, 19; Hemedânî, 1, 1995, s. 284; Kaya, 2022b, s. 300). Temüçin'in annesi Ögelün (ولون/ولون)⁶, Olgunud boyuna mensuptur. Merkit boyundan Yeke Çiledü'ye eş olarak verilen Ögelün'ün düğün alayı, Yesügey Bagatur tarafından basılmış ve gelin kaçırılmıştır. Böylece alıkonulan Ögelün'ü, Yesügey Bagatur kendisine eş olarak almıştır. Temüçin'in, Yesügey Bagatur'un Ögelün'den doğan ilk erkek evladı olduğu bilinmektedir (MNT, 1990, s. 64; SHM, 2004, s. 13; MGT, 2011, s. 24; MGT, 1995, s. 19). Ancak Temüçin'in dünyaya geliş tarihi hakkında kaynaklarda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden en erkeni 1154 (Shao Hung, Peng Da Ya vd., 2012, s. 46) yılını işaret etmekle birlikte, 1155 (Hemedânî, 1, 1995, s. 309-311), 1162 (Lubsandanzan, 2006, s. 44; Sagan Setsen, 2006, s. 57; Jamba, 2006, s. 16) ve bazı araştırmacı tahminlerine göre, 1165 (Ratchnevsky, 1992, s. 281; May, 2017, s. 140), 1167 (Pelliot, 1, 1959, s. 287) tarihleri de zikredilmektedir.

Görüldüğü üzere Temüçin'in doğum tarihiyle ilgili tartışmalara neden olacak farklı bilgiler olsa da bu ismin dünyaya gelişleriyle ona verildiği hususu sabittir. Ancak Temüçin'in, Çinggis⁷ Kagan/Han⁸ olarak anılmaya başladığı tarih ile ilgili detaylı bir araştırmaya rastlanamamıştır (Barthold, 1978, s. 93). Araştırmacıların çoğu bu durumun gerçekleşme zamanı hakkında, Nayman ve Merkit bakiyelerinin Temüçin tarafından dağıtılarak, Cacirat boyundan Camuha'nın yakalanıp idam edilmesi sonrası toplanan 1206 yılı kurultayını işaret etmektedir (Howorth, 1876, s. 62; Curtin, 1908, s. 67; D'Ohsson, 2014, s. 52; Grousset, 2006, s. 231; Prawdin, 1953, s. 82-84; Ratchnevsky, 1992, s. 89; Buell, 2003, s. XXXVIII; SHM, 2004, s. 460; May, 2017, s. 141; Paulenz, 2020, s. 25; Biran, 2019, s. 62-63; Golden, 2014, s. 129). Bunların haricinde farklı bir görüş olarak Temüçin'in eşi Börte'nin Merkit boyunun elinden kurtarılmasıyla Korkonag Cubur'da bir süre birlikte yaşadıkları andası Camuha'dan ayrılışının ardından düzenlenen ilk seçimde han yapıldığı sırada, Çinggis sıfatının da verildiği savunulmaktadır (Clark, 1978, s. 44). Ayrıca 1189 (Çuluuni, 2006, s. 119; Weatherford, 2021, s. 88), 1195 (De Hartog, 2004, s. 16) ve 1203 (Pelliot, 1, 1959, s. 296) tarihleri üzerinde duran bazı araştırmacılar bulunmaktadır. Herhangi bir tarih vermeden 1206 yılı öncesinde Temüçin'in, Çinggis Kagan olarak anıldığına dair bir görüş de mevcuttur (Morgan, 1990, s. 60).

² İsmi yazılışları için bkz. Hemedânî, yazma eser, vr. 97a; ME, yazma eser, vr. 5a.

³ Bu çocukların soyundan neşet edenler ışıktan gelenler manasında Nirun olarak adlandırılmışlardır. Bkz. Hemedânî, 1, 1995, s. 148, 173, 183.

⁴ Kabul Kagan'ın soyu Moğolların hükümdar ailesi olup, Kıyat adıyla anılmaktadır. Bkz. MNT, 1990, s. 67-68; SHM, 2004, s. 14; MGT, 2011, s. 24; MGT, 1995, s. 20; Hemedânî, 1, 1995, s. 146; İsmi yazılışları için bkz. Hemedânî, yazma eser, vr. 102a; ME, yazma eser, vr. 8a.

⁵ Şecere ve ismi yazılışları için bkz. Hemedânî, yazma eser, vr. 103a; ME, yazma eser, vr. 9a.

⁶ İsmi yazılışları için bkz. MNT, 1990, s. 56; Hemedânî, 1, 1995, s. 274.

⁷ Kelimenin anlamına dair görüşler için bkz. Turan, 1941, s. 267-276; Rybatzki, 2006, s. 313-314.

⁸ Moğollarda kagan ve han ünvanlarının kullanımında herhangi bir ayrım olmadığına dair bkz. Kaya, 2020, s. 290-297.

1. Kaynaklara Göre Temüçin'in Çinggis Kagan Oluşu

1240 yılında tamamlanan Moğolların Gizli Tarihçesi adlı eser, Temüçin'in Çinggis Kagan olarak anıldığı tarihe yakın zamanda kaleme alınmış ve meselenin cereyan edişine dair ipuçlarına haiz ulaşabildiğimiz en erken tarihli ana kaynaktır. Eserde, ilk olarak Çinggis Kagan (ᠴᠢᠩᠭᠢᠰ ᠬᠠᠭᠠᠨ) ifadesi, Temüçin ile Camuha'nın (ᠴᠠᠮᠤᠬᠠ) Korkonag Cubur'da yaşarken birbirlerinden ayrılmaları sonrasında görülmektedir. Yapılan bir toyda Temüçin, han seçilmiş ve ona bu şekilde hitap etmeye başlamışlardır. Onun bu mevkie geleceğini müjdeleyen ilk kişi Korçi (ᠬᠣᠷᠴᠢ) dir. Bu kişi müjdeyi ilahi bir kudretin kendisine, Temüçin'in hükümdar olmasını işaret ettiğini söyleyerek vermiştir. Korçi, duyduklarına sevinen Temüçin'den eğer söyledikleri doğru çıkarsa kendisine bazı ayrıcalıklar tanınmasını istemiştir. Temüçin de ona birtakım vaatlerde⁹ bulunmuştur (MNT, 1990, s. 197-201; SHM, 2004, s. 47-48; MGT, 2011, s. 63; MGT, 1995, s. 55-56). Ardından Kabul Kağan'ın (ᠬᠠᠪᠤᠯ ᠬᠠᠭᠠᠨ) Ohin Bargag'dan (ᠣᠬᠢᠨ ᠪᠠᠷᠭᠠᠭ) torunu Saça Begi (ᠰᠠᠴᠠ ᠪᠡᠭᠢ), Kutula Kağan'dan (ᠬᠤᠲᠤᠯᠤ ᠬᠠᠭᠠᠨ) torunu Altan (ᠠᠯᠲᠠᠨ) ve Temüçin'in amcası Negün Tayci'nin (ᠨᠡᠭᠦᠨ ᠲᠠᠶᠴᠢ) oğlu Kuçar (ᠬᠤᠴᠠᠷ) kendilerine bir han seçmek gerektiği hususunda karara varmışlardır. Yaptıkları müzakereler sonucunda en uygun kişinin Temüçin olduğunu düşünüp onu han yapmaya karar vermişlerdir. Neticede düzenlenen toyda Temüçin'i han ilan ederek onu, Çinggis Kagan diye adlandırmışlardır (MNT, 1990, s. 49-51, 197-207; SHM, 2004, s. 10, 47-50; MGT, 2011, s. 21, 63-66; MGT, 1995, s. 15, 56-58). Eserin devamına göre, bu olayın ardından uzunca bir vakıalar silsilesi yaşandıktan sonra keçe çadırlarda yaşayan tüm halkların Çinggis Kagan tarafından itaat altına alınmasının anısına bir kurultay daha düzenlenmiştir. Bu kurultayın düzenlenme tarihi Kaplan¹⁰ (1206) yılıdır. Orada toplanan kişilerin gerçekleştirdikleri eylem, eserin ifadesiyle tam olarak “Çinggis Kagan'a han adını verdiler” şeklindedir (MNT, 1990, s. 551; De Rachewiltz, 1972, s. 114). Görüldüğü üzere yapılan bu kurultayda zaten Çinggis Kagan olan Temüçin'i herhangi bir hitap değişikliğine gitmeden tekrardan han seçmişlerdir.

Moğolların Gizli Tarihçesi adlı eser haricinde muahhar kaynakların olayın gerçekleştiği tarihe en yakın zamanlıları Avrupa'dan çeşitli görevlerle Moğollara gelen elçilik heyetlerinde bulunan kişiler tarafından tutulmuştur. Bunlardan Papalık tarafından Anadolu'ya gönderilen Simon de Saint Quentin'in, 1245 ve 1248 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahati sırasında neşrettiği kayıtlardan oluşan eserinde şu bilgiler yer almaktadır: İsa yılı 1202'de Hristiyan Hint kralı Davut'a¹¹ bağlı oldukları halde Tatarlar, ona karşı isyan ettiler ve aralarından bilge ve yaşlı gözükken Cengiz Han'ı kendilerine han yaptılar. O yüksek bir dağda kendisine bağlı olanları toplayıp birtakım yasalar koydu. Sonrasında Kral Davut'a karşı verdikleri savaşı kazanarak onu ve tüm ailesini katlettiler. Hayatta kalan tek kızıyla da Cengiz Han evlendi¹² (De Saint Quentin, 2006, s. 5, 9-10). Bu hikâyenin bir benzeri ise, Fransa Kralı IX. Louis tarafından gönderilen elçilik heyetinde bulunan Ruysbroeckli Willem'in eserinde yer almaktadır. Willem'in eseri 1253-1255 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahatinde tutulan notlardan oluşturulmuştur. Eserde geçen rivayete göre, Nasturi Hristiyanların hükümdarı Kral Jhon'un kardeşi Unc'a karşı isyan eden Cengiz adlı bir demirci onu yenmiş ve kaçmaya mecbur etmiştir. Bu savaşta

⁹1207 yılı sonrasında Korçi, Temüçin'in vaatleri arasında bulunan otuz bakire kızı almaya gitmiştir. Bu durum orman boylarının isyan etmesine sebep olmuştur. Bkz. MNT, 1990, s. 575-577, 689-691; SHM, 2004, s. 138-139, 166; MGT, 2011, s. 178-179, 206; MGT, 1995, s. 138-139, 161; Hemedâni, I, 1995, s. 105.

¹⁰ Sıçan, Sığır, Kaplan, Tavşan, Ejderha, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek ve Domuz şeklinde on iki hayvandan oluşan bu takvim güneş yılına göre hesaplanmakta olup, şubat ayının ilk dolunayı yeni yılın başlangıcı kabul edilir. Bkz. Turan, 2016; Chavannes, 2020.

¹¹ Daha sonradan kaleme alınmış eserlerden takip edilebildiği ölçüde bu kişinin Kereyid hanı Tugrul (Ong Han) olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Abu'l Farac, 2, 1999; Ruysbroeckli Willem, 2010; Marco Polo, 2009.

¹² Muhtemelen burada Ong Han'ın kardeşi Caka Ganbu'nun kızı İbaha Beki ile Çinggis Kagan'ın evlenmesi kastedilmektedir. Bkz. MNT, 1990, s. 445-446; SHM, 2004, s. 108; MGT, 2011, s. 139; MGT, 1995, s. 109; Subaşı, 2021, s. 229, s. 229; Kaya, 2022a, s. 85.

Unc'un esir edilen kızı, Cengiz'in oğullarından birine verilmiştir. Ondan doğan oğlu Mengü ise, Moğolların hükümdarı olmuştur (Ruysbroeckli Willem, 2010, s. 134-137).

Moğollara dair mühim bilgiler ihtiva eden Atâ-Melik Cuveynî'nin (1226-1283) 1260 yılında tamamladığı eseri Târih-i Cihân Gûşa, kendisinden sonra yazılmış birçok esere de kaynaklık etmiştir. Müellif, İran'da Moğol idari teşkilatında yer almış ve iki defa Moğolistan'a seyahat etme fırsatı bulmuştur (Bilgin, 1993, s. 140-141; Özgüdenli, 2011, s. 77-79; Kaya, 2023, s. 22-24). Eserde Temüçin'in Çinggis Kağan oluşu ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: Moğolların Kıyat kabilesine mensup olan Çengez Han'ın (چنگر خان) asıl ismi Tumucin (تموجين) olup, gençlik yıllarından itibaren Kereyid kabilesinin başında bulunan Ong Han'ın (اونك خان) yanına gidip gelmeye başlamıştır. Akli ve cesareti sayesinde onun sevgisini kazanmasına rağmen Ong Han'ın yakınları bu durumu kıskandılar. Neticede Ong Han'ı Çengez Han'a düşman etmeyi başardılar. Çengez Han'ın yaşadığı yeri basıp onu ortadan kaldıracaklardı ama Ong Han'ın yanından gelen iki çocuk bu durumu Çengez Han'a haber verdi. Böylece Çengez Han ve yanındakiler kaçtılar. Ong Han durumdan haberdar olunca kalabalık bir orduyla Çengez Han'ın peşine düştü. Çengez Han az sayıdaki adamıyla Balcuna dedikleri bir yerde hicri 599 (1202-1203) yılında onları yendi ve bol miktarda ganimete erişti. Ardından Ong Han'ın yeniden toparlanmasına mahal vermemek için saldırarak onun halkını ve ailesini esir etti. Olayın neticesinde Ong Han da öldürüldü. Bu zaferden sonra Çengez Han diğer kabilelere elçiler göndererek herkesi kendisine bağladı. Oyrat ve Kongurat gibi kabileler bu zamanda onun yönetimine dâhil oldular. Asilik edenleri cezalandırarak kılıçtan geçirdi. Yine o zaferden sonra yeni kanunlar koyarak hırsızlık ve zina gibi kötü şeyleri yasakladı. Bütün muteber Moğollardan duyduğum kadarıyla, bu sırada bir kişi ortaya çıktı. O, bölgenin şiddetli soğuşuna aldınış etmeden birkaç gün ıssız yerlerde ve dağlarda çıplak dolaşmış geri döndükten sonra "*Tanrı benimle konuştu ve tüm yeryüzümü Temucin ve onun oğullarına verdiğini buyurup, ona Çengez Han ismini verdi*" dedi. O kişiye But Tengri¹³ (بت تنگري) adını verdiler. Zamanla makamı ve etrafında toplanan kişiler artınca meliklik sevdasına düştü. Bir gün kutlama sırasında hanedana mensup oğullardan birine bir söz söylediği için o oğul tarafından mecliste yere vuruldu ve bir daha kalkamadı (Cuveynî, 2016, s. 91-93; Cüveynî, 2013, 136-139).

Temüçin'in Çinggis Kagan oluşuna dair Atâ-Melik Cuveynî tarafından aktarılan rivayetin kısmen bir benzerini Gregory Ebu'l Ferec (1225-1286) (Özaydın, 2000, s. 92-94) de neşretmiştir. Ancak kaleme aldığı eserlerde, daha önce Avrupalı elçilerin kaydettiği bilgileri andıran eklemeler de mevcuttur. Müellife göre, Ong Han Hristiyan bir kral olup, ismi Jhon'dur. Hicri 599 tarihinin yanı sıra Yunan ya da İskender Takvimi¹⁴ olarak adlandırdığı bir takvime göre 1514 yılı (1203-1204) olayları içerisinde meseleyi anlatmaktadır (Abu'l Farac, 2, 1999, s. 476-478; İbnü'l İbrî, 2011, s. 5-6 Özaydın, 2000, s. 92-94). Bu şekilde farklı takvimlerle Cenkiz Han'ın (چنگيز خان) iktidarının başlangıç yılını ifade eden Kutbuddîn-i Şîrâzî (1236-1311) (Şerbetçi, 2002, s. 487-489) şu bilgileri vermektedir: Cenkiz Han'ın iktidarı ve Moğol devletinin ortaya çıkışı hicri 599, Rumların hesabına göre 1514, Yezdicerci takviminde¹⁵ 572 (1203), Uygurlarda Tonguz yılı, Hitaylılara göre de Kui (Domuz) senesindedir (Şîrâzî, 2009, s. 19).

¹³ Moğolların Gizli Tarihçesi'ne göre, Yesügey Bagatur, Tatarlar tarafından zehirlenerek öldüğü sırada yanında bulunan ve ailesine destek olan Kongutaday Mönglik'in dördüncü oğludur. Gerçek adı Kököçü olup, kamlık yaptığı için ona Teb Tenger denilmektedir. Bu eserde neşredildiğine göre Temüçin, Çinggis Kagan olduğu ilk seçimden sonra Teb Tenger onların yanına gelmiş olup, ayrıca yapılan ikinci seçimde ve ismin verilmesinde de hiçbir dahli görülmemektedir. Bkz. MNT, 1990, s. 74-75, 697; SHM, 2004, s. 16, 168; MGT, 2011, s. 26, 207; MGT, 1995, s. 22, 163.

¹⁴ Bu takvim Babil dilindeki aylara Makedonca isimler verilerek düzenlenmiştir. İskender'in komutanlarından Seleukus Nikator'un (M.Ö. 305 - M.Ö. 281) Babil'e dönüş tarihi olan M.Ö. 311 yılından başlatılarak oluşturulmuştur. Bkz. Kosmin, 2018, s. 34-35.

¹⁵ Bu takvim Sasani hükümdarı III. Yezdicerci'nin tahta çıkış tarihi olan 16 Haziran 632 yılında başlatılmış olup bir yıl üç yüz altmış beş gün olarak hesaplanmaktadır. Bu nedenle de yılbaşı dört yılda bir gün önce ye gelmektedir. Bkz. Akgür, 1993, s. 257-258.

Ebu'l Ferec'in rivayetleriyle kısmen uyumlu bazı bilgiler, 1272-1292 yılları arasında Kubilay Kağan'ın hizmetinde bulunduğu anlaşılan Marko Polo'nun (1254-1324) (Şakiroğlu, 2003, s. 41-43; Marco Polo, 2009, s. 5) hayat hikâyelerinin anlatıldığı kitapta yer almaktadır. Esere göre, Uncan denilen Rahip Jean'a bağlı yaşayan Tatarlar her on hayvandan birini ona vergi olarak vermekteydiler. Ancak Tatarların hızla çoğalarak güçlü bir millet olduğunu gören Uncan isyan ederlerse onlarla başa çıkamayacağını düşünür. Önlem almak için onları ayrı ayrı bölgelere yerleştirmek ister. Tatarlar bu haberi alınca çok sinirlenirler ve Rahip Jean'ın ulaşamayacağı bir yere giderek orada vergi vermeden güvenli bir şekilde yaşarlar. İsa'nın doğumundan 1187 yıl sonra da kendi aralarından bir kral seçtiler. Bu kişinin adı onların dilinde Cengiz Han'dı. O, oldukça gözü pek ve adaletli olduğu için ünü çok kısa zamanda yayıldı. Bu özellikleri sayesinde tüm Tatarları kendisine bağlamayı başardı. Uncan'a İsa'nın doğumundan 1200 yıl sonra bir elçi yollayarak kızını kendisine istedi. Ancak Uncan elçilere, Cengiz Han'ın kendisine ihanet etmiş bir köle olduğunu hatırlatarak isteğini kabul etmemiş¹⁶ ve onu yakalayıp öldüreceğini söylemiştir. Aralarında geçen savaşlar sonucunda Uncan yenilerek ölmüştür (Pelliot, 1, 1959, s. 295; Marco Polo, 2009, s. 140-144).

Konu hakkında bilgiler veren ve kendisinden sonra yazılmış olan birçok esere de kaynaklık etmiş Reşiduddîn Fazlullah'ın (1248-1318) Câmîu't Tevârîh (Özgüdenli, 2008, s. 19-21; Şeşen, 1993, s. 132-134) adlı eserinde şu bilgiler yer almaktadır: Zilkade ayı 549, Domuz yılında (1155) dünyaya gelen Tumuçin¹⁷ elli bir yaşında¹⁸ Nayman hükümdarını öldürdükten sonra onun lakabını Çinggis Han (چینگیز خان) yapmışlardır (Hemedânî, 1, 1995, s. 274-275; Hemedânî, 2014, s. 203; Rashiduddin Fazlullah, 1, 1998, s. 134). Aynı eserin birkaç sayfa ilerisinde ise olaydan şöyle bahsedilmektedir: Temucin on üç yaşında iken babası ölmüş ve bu olaydan sonra yirmi sekiz yıl kadar¹⁹ zahmetli bir hayat sürmüştür. Ancak Kereit hükümdarı Ong Han'a (ونگ خان) boyun eğdirdikten sonra ona büyük hükümdar (پادشاه معظم) manasına gelen Çinggezi (چینگیزی) dediler. Bu olaydan sonra Nayman hükümdarı Tayang Han'ı (تایلنگ خان) öldürdü ve dokuz ayaklı beyaz tuğ dikerek, onun hükümdarlığını sağlamlaştırdılar. Ardından Mönğlik İçige'nin (منگلیک ایچیگه) oğlu Teb Tengri (تب تنگری) denilen Kokoçu (کوکچو) ona Çinggis Han lakabının verildiğini açıkladı (Hemedânî, 1, 1995, s. 285-286; Hemedânî, 2014, s. 210-211; Rashiduddin Fazlullah, 1, 1998, s. 139; Hemedânî, yazma eser, vr. 106a). Eserin sonraki kısımlarında ise, Ong Han ile yapılan savaşın hicri 599, Domuz yılında (1203) gerçekleştiği ve Çinggis Han'ın o kış avlanarak geçirdikten sonra kendi yurduna döndüğü kaydedilmiştir. Bu büyük zafer sonrası onun hükümdarlığı kesinleşmiş ve bağlılıklarını bildirmeye gelen muazzam kalabalık önünde, elde ettiği nimetlere şükürle, güzel yasalar koyarak, hanlık tahtına oturmuştur (Hemedânî, 1, 1995, s. 398; Hemedânî, 2014, s. 292-293; Rashiduddin Fazlullah, 1, 1998, s. 192-193). Yine aynı eserin diğer bir bölümünde mesele şu şekilde ele alınmaktadır: Temuçin'in, Ong Han'ı yendiği yıl Çinggezi adını ona verdiler. Bu adın manası Gur Han (گور خان) gibi büyük güçlü hükümdardır. O memleketlerde adet olduğu için büyük hükümdarlara Gur Han diyorlardı. Öyle ki bazı Nirun ve Durlukin (ışıktan gelen asil soya mensup olmayan Moğollar bkz. Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, 1995, s. 147), Moğol boyları birleşerek Camuka Saçan'a (جاموقه ساچان) Gur Han dediler. Bir

¹⁶ Birçok ana kaynaktan Ong Han ile Çinggis Kagan'ın aralarının bozulmasını bir kız isteme meselesine bağlanmaktadır. Bkz. MNT, 1990, s. 347-349; SHM, 2004, s. 84; MGT, 2011, s. 114; MGT, 1995, s. 88; Hemedânî, 1, 1995, s. 118; Lubsandanzan, 2006, s.111-113; Weatherford, 2016, s. 35-36; Kaya, 2021, s. 228-229.

¹⁷ İsmi yazılışı için bkz. Hemedânî, 1, 1995, s. 309; Hemedânî, 2014, s. 231.

¹⁸ Zilkade 549 yılında (Ocak-Şubat 1155) doğmuş bir kişi hicri takvime göre elli bir yaşını doldurduğunda yıl Zilkade 600 (Temmuz 1204) olur.

¹⁹ Eserin Temuçin'in doğum tarihi olarak verdiği hicri 549 yılına on üç ve yirmi sekiz sayıları eklendiğinde 590 (1194) tarihine ulaşılmaktadır. Bu hesabı güneş takvimi kurallarına göre Temuçin'in doğum tarihini 1162 olarak veren esere uyguladığımızda karşımıza 1203 yılı çıkmaktadır.

başkasına bu unvan verilmiş olduğu için aynısını vermeyi uygun görmediler ve Tumucin'e Moğolca aynı anlama gelen Çingezi Han adını verdiler. Bazı müverrih ve müneccimler onun hükümdarlığının başlangıcını bu yıl kabul ederler. Böylelikle o, Domuz yılında (1155) doğmuş, Domuz yılında (1203) hükümdar olmuş ve Domuz yılında (1227) ölmüştür. Moğol tarihlerinde ise, Nayman hükümdarı Tayang Han'ı öldürdüğü zaman Çinggis Han lakabını ona verdikleri yazılmaktadır (Hemedânî, 1, 1995, s. 569-570; Hemedânî, 2014, s. 424; Rashiduddin Fazlullah, 2, 1998, s. 288). Hicri 602 (1205-1206), Kaplan yılına (1206) dair olayların anlatıldığı kısımda ise, Çinggis Han, Tayang Han ve diğer bütün düşmanlarını yenip asli yurduna döndükten sonra Onon nehri kıyısında ona bağlı kişilerin oluşturduğu muazzam bir kalabalık toplanmıştır. Bu sırada Mönğlik İçige'nin oğlu Kokoçu Teb Tengri, Tanrı'nın kendisi ile konuştuğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Böylece Tanrı'nın, Gur Han anlamına gelen Çingezi lakabını alan Tumucin'e, hükümdarlar hükümdarı Çinggis Han adını verdiğini söylemiştir. Esere göre, Çinggis, Çing'in²⁰ (چینگ) çoğul hali olup, Çingezi ise, Çing'in mübalağalı halidir (Hemedânî, 1, 1995, s. 571; Hemedânî, 2014, s. 425-426; Rashiduddin Fazlullah, 2, 1998, s. 289).

Yukarıda bahsedilen eserler haricinde sonradan yazılan kaynaklarda da yine aynı ifadeler bazı farklar ile tekrar edilmektedir. Aralarında Temüçin'in Çinggis Han olduğu zamana dair Ong Han'ın yenildiği tarih olan 599 üzerinde duranların (Vassâf, 1968, s. 309-310; Benâkefî, 2000, s. 363; Ebülğazi Bahadır Han, 2020, s. 67; Fasîh Hâfî, 2, 2009, s. 756; el-Ömerî, 2014, s. 60) yanı sıra 602 yılında düzenlenen büyük kurultayı işaret edenler de bulunmaktadır (Tebrizî, 2019, s. 243; Mîrhând, 8, 2006, s. 3794-3795, 3952; Hândmîr, 3, 1984, s. 17). Ayrıca 603 (1206-1207) tarihine de rastlanılabilmektedir (Kazvîni, 2015, s. 581; Kazvîni, 2018, s. 471).

Moğolların Gizli Tarihçesi'nden uzunca bir süre sonra Moğol müellifler tarafından kaleme alınmış eserlerde de Temüçin'in Çinggis Kağan olması hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bu eserlerden 1634 yılında kaleme alınmış Altan Tovç'a göre, Temüçin, doğduktan yedi gün sonra denizden yırtıcı bir kuş gelerek siyah bir taşın üzerine konmuş ve üç gün orada kalmıştır. Bunu gören Yesügey Bagatur onun bir sembol olduğunu anlamış ve kuşun konduğu yerde bulunan taş kırılınca altın bir damganın gökyüzüne yükselmiştir. Bu olayın ardından kuş oradan ayrılmış ve bir süre sonra geri geldiğinde bulunduğu mevkiden gümüş bir damganın çıkararak denize girdiği görülmüştür. Bu durumu fark eden Yesügey Bagatur, oğlunun doğumuyla gelen bu kuşun bir sembol olduğunu düşünerek, konduğu yere gitmiş ve orada yeşim taşından bir damga bulmuştur. O damgayı alıp gelmiş kutsal saymış, tütsü yakmıştır. Sonrasında yırtıcı kuş gelip yurdunun çatısına konarak “Çinggis, Çinggis” diye ötmeye başlamıştır. Bu kuşun ötüşünden Çinggis Kagan adı ortaya çıkmıştır. Ardından Kutsal Çinggis Kağan kırk beş yaşına geldiğinde (1207) han tahtına oturmuştur (Lubsandanzan, 2006, s. 45). Benzer bir rivayet 1662 yılında neşredilen Erdeniin Tovç tarafından da tekrarlanmakta olup, bazı ilaveler de mevcuttur. Esere göre, Temüçin yirmi sekiz yaşında iken Sarı Tavuk yılında (1189)²¹ Kerülen Nehri'nin Hödöo adasında han tahtına oturduğu günün üç gün öncesinde yurdunun kapısının önünde bulunan dört köşeli beyaz taşın üzerine konan beş renkli bir kuş “Çinggis Çinggis” diyerek öttüğü için her yerde Kutsal Çinggis Kagan adıyla meşhur olmuştur (Sagan Setsen, 2006, s. 62). Altan Tovç'un verdiği bilgilere benzer şekilde 1677 yılında yazılmış olan *Asragç Nertün Tüüh* de Çinggis Kagan adının Temüçin'e doğumu sonrasında bir kuşun ötüşünden esinlenerek verildiği neşredilmiştir (Jamba, 2006, s. 16). Her ne kadar bu bilgiler çok geç dönemde kaleme alınmış oldukları için sahihliği konusunda bazı şüpheler bulunsun da 1273

²⁰ Ebülğazi Bahadır Han bu ifadenin sağlam manasına geldiğini rivayet etmektedir. Bkz. Ebülğazi Bahadır Han, 2020, s. 67.

²¹ Eserin vermiş olduğu tarihler diğer kaynaklardan teyit edilememektedir. Olayların oluş sırasında bir takım hatalar yaptığı da tespit edilen hususlardan biridir. Bahsedilen bu olayın hemen ardından 1190 yılında Çinggis Kagan'ın Jin Hanedanı üzerine savaşa çıktığı neşredilmiştir. Ancak diğer kaynaklardan teyit edildiği ölçüde bu hanedan üzerine Çinggis Kagan ilk seferini 1211 yılında gerçekleştirmiştir. Bkz. Hemedânî, 1, 1995, s. 441; SHM, 2004, s. 175.

yılında Aknerli Grigor tarafından neşredilen eserde Temüçin'e, Çangız Kagan unvanının kartal kılığına girmiş bir melek tarafından verildiği kaydedilmiştir (Aknerli Grigor, 2012, s. 19-20; Oktay, 2007, s. 110-111).

Sonuç

Yukarıda verilen ana kaynaklarda, Temüçin'in Çinggis Kagan olarak anılmasına ve bu durumun gerçekleşme tarihine dair çeşitli rivayetler yer almaktadır. Bu eserlerde verilen en erken tarih, Temüçin'in dünyaya geldiği yıl olarak kabul ettikleri 1162'dir. Bu tarihin ardından 1187 yılı verilmekte olup, akabinde onun Ong Han ile mücadelesinden bahsedilmektedir. Ancak diğer kaynaklardan tespit edildiği ölçüde, Temüçin'in Kereyid hanı Ong ile savaşı daha geç bir tarihtedir. Yine Temüçin'in doğum tarihini 1162 olarak kabul eden kaynaklardan birinde Temüçin'in 1189 yılında yirmi sekiz yaşındayken Çinggis Kagan ilan edildiği neşredilmiştir. Diğer taraftan varsayımlara dayalı olarak yaptığımız hesaplamalar neticesinde ulaştığımız 1194 yılı da dikkate alınmalıdır. Temüçin'in, Çinggis Kagan olarak anılmasını, Ong Han ile giriştiği mücadelenin kazanılması sonrasına koyan diğer eserlerde 1202, 1203 ve 1204 tarihleri görülmektedir. Ayrıca tüm Moğolistan halklarının tek bir hükümdar idaresi altında toplandığı zamana, Temüçin'in Çinggis Kagan olmasını atfeden eserlerde de 1206 ve 1207 yılları neşredilmiştir.

Temüçin'e, Çinggis Kagan/Han hitabının doğumu ile verildiği rivayetini zikreden eserleri, olayın gerçekleştiği dönemden çok geç bir tarihte telif edilmeleri ve tarihsel sürece uymamaları nedeniyle doğru bulmamaktayız. Ayrıca kaynaklar üzerinde yapmış olduğumuz tetkik neticesinde, Temüçin'in üç defa han seçildiği kanısına varmaktayız. Bunlardan birincisi Cacirat boyundan Camuha'dan ayrıldıktan sonra Kıyat boyu mensupları tarafından düzenlenen toyda yapılmıştır. Meselenin çözümü konusunda olayların görgü tanığı tarafından yazıldığı anlaşılan Moğolların Gizli Tarihçesi tarih vermeden bu durumu ifade etse de oldukça geç dönemde kaleme alınmış Erdeniin Tovç'da bir tarih bulunmaktadır. Ancak bu kaynağın verdiği tarihin güvenilirliği, kendisini teyit eden herhangi bir kaynak bulunamamış olmasından dolayı her daim tartışmaya açıktır. Ayrıca eserde neşredilen tarih haricinde olayın gerçekleştiği yıl konusunda farklı araştırmacı görüşleri de mevcuttur. İkinci han seçimi, Kereyid hanı Ong Han'ın Temüçin tarafından mağlup edilmesinden sonra kazanılan zaferin anısına gerçekleşmiştir. Üçüncü seçim ise, tüm Moğolistan halklarının tek çatı altında toplanması ardından düzenlenen kurultayda cereyan etmiştir.

Yukarıda verilen kurultayların hangisinde ve ne zaman Temüçin'e, Çinggis Kagan hitabının verildiğine dair bir kaniya varmak oldukça güçtür. Ama Çinggis Kagan'ın ölümünden kısa süre sonra Moğollarla temaslarda bulunan kişiler tarafından neşredilen eserler, Kereyid hanı Ong'un mağlup edilmesinin Temüçin'in hayatında bir dönüm noktası olduğunu kesin bir şekilde ifade etmişlerdir. Bu düşüncenin bir alternatifi olayın gerçekleşmesinden neredeyse bir asır sonra kaleme alınmış olan Câmîu't Tevârih'de ise, Ong Han ile verdiği mücadele sonrasında 1203 yılında Temüçin'e bir hitap değişikliği yapıldığı teyit edilmektedir. Ancak eserde, bu hitabın Ong Han'a karşı kazanılan zafer sonrası Çingezi, 1206 yılında Tayang Han'a karşı kazanılan savaşın ardından Çinggis olduğu rivayet edilmektedir. Fakat bu bilgilere kendisinden önce neşredilmiş hiçbir kaynakta rastlanamamaktadır. Ayrıca vermiş olduğu tarihler üzerindeki şüpheler de yapılan hesaplarla ortaya konulmuştur. Ek olarak Temüçin'e verilen ismin iki defa değiştirilmesi hususu da pek akla yatkın değildir. Bahsedilen tüm nedenler göz önüne alındığında Temüçin'in Çinggis Kagan ilan edilmesine dair en makul tarihin, çoğu kaynaktan teyit edildiği üzere Ong Han'ın mağlup edilmesinin ardından düzenlenen kurultay olduğu görülmektedir. Bu kurultayın ana kaynaklardan edinilen genel kaniya uygun bir şekilde tarihlendirmesi yapıldığında da 1203 yılı karşımıza çıkmıştır. Bu duruma istinaden Temüçin'in, Çinggis Kagan şeklinde anılmaya başladığı tarihi 1203 yılı olarak kabul etmekteyiz.

Kaynakça

- [1] Ahmed Tebrizî (2019), Şehinşâhnâme, M. G. Kaheki; C. R. A. Abadi (Haz.), İntişarat-ı Doktor Muhammed Afşar, Tahran.
- [2] Akgür, A. Necati (1993), “Celâli Takvimi”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul.
- [3] Özaydın, Abdülkerim (2000), “İbnü'l İbrî”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 21, İstanbul.
- [4] Aknerli Grigor (2012), Okçu Milletini Tarihi, (Çev. H. D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- [5] Alaaddin Ata Melik Cüveynî (2013), Tarih-i Cihan Gûşa, (Çev. M. Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [6] Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî (2016), Târîh-i Cihân Gûşa, (Neşr. M. Kazvîni), İntişarat-ı Hermes, Tahran.
- [7] Barthold, Wilhelm (1978), “Cengiz Han”, İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul.
- [8] Bilgin, Orhan (1993), “Cüveynî, Atâ Melik”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 8, İstanbul.
- [9] Biran, Michal (2019), Cengiz Han, (Çev. A. F. Yıldırım), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- [10] Buell, Paul (2003), Historical Dictionary of the Mongol World Empire. The Scarecrow Press, Maryland.
- [11] Chavannes, Edouard (2020), On İki Hayvanlı Türk Takvimi, (Çev. M. Daş), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [12] Clark, Larry V. (1978), The Theme of Revenge in the Secret History of the Mongols, L. V. Clark; P. A. Draghi (Ed.), Aspects of Altaic Civilization II içinde (C. 134, 33-57), Asian Studies Research Institute, Bloomington.
- [13] Curtin, Jeremiah (1908), The Mongols A History, Little, Brown and Company, Boston.
- [14] Çuluuni, Dalai (2006), İh Mongol Uls, Admon, Ulaanbaatar.
- [15] D’Ohsson, Abraham Constantin Mouradga (2014), Moğol Tarihi, E. Kalan (Haz.), IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- [16] De Hartog, Leo (2004), Genghis Khan Conqueror of the World, Tauris Parke Paperbacks, London.
- [17] De Rachewiltz, Igor (1972), Index to The Secret History of the Mongols, Indiana University Publications, Bloomington.
- [18] Ebü'l-Ferec İbnü'l İbrî (2011), Târîhu Muhtasari'd-düvel, (Çev. Ş. Yaltkaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [19] Ebülğazi Bahadır Han (2020), Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı, Selenge Yayınları, İstanbul.
- [20] Fasîh Hâfî (2009), Mucmel Fasîh, C. 2, (Neşr. S. M. N. Nasrabadi), İntişarat-ı Esatir, Tahran.
- [21] Gıyâsuddîn Hândmîr (1984), Târîh-i Habîbu's Siyer, C. 3, (Neşr. M. Debirsiyaki), Kitab Furuşi Hayyam, Tahran.
- [22] Golden, Peter B. (2014), Dünya Tarihinde Orta Asya, (Çev. Y. K. Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [23] Gregory Abu'l Farac (1999), Abu'l Farac Tarihi, C. 2, (Çev. Ö. R. Doğrul), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [24] Grousset, Rene (2006), Bozkır İmparatorluğu, (Çev. M. R. Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [25] Hamdullah Müstevfi Kazvîni (2015), Tarih-i Güzide, (Neşr. A. Nevai), İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran.
- [26] Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni (2018), Târîh-i Güzide, (Çev. M. Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [27] Howorth, Henry H. (1876), History of the Mongols, Longmans, Green, and Co, London.
- [28] Jamba (2006), Asragç Nertiin Tüüx, D. Zayabaatar (Haz.), Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar.
- [29] Kaya, Çetin (2020), “XIII. Yüzyıl Büyük Moğol Ulusu'nda Kağan ve Han Ünvanlarının Kullanımına Dair Bir İnceleme”, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, S. 21, Mart. (290-297)

- [30]Kaya, Çetin (2021), “Cengiz Han’ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 22, Temmuz. (189-199)
- [31]Kaya, Çetin (2022a), “Cengiz Han’ın Kadınları”, O. Söylemez; A. Daşman vd. (Ed.), Cengiz Han’ı Aramak (77-92), Bengü Yayınları, İstanbul.
- [32]Kaya, Çetin (2022b), “Moğol Tarihinde Temüğe Otçigin’e Dair Notlar”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, S. 37, Güz. (299-312)
- [33]Kaya, Çetin (2023), Çağatay Hanlığı- Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (Başlangıçtan 1320 Yılına Kadar), Post Yayınları, İstanbul.
- [34]Kosmin, Paul J. (2018), Time and Its Adversaries in the Seleucid Empire, The Belknap Press, Massachusetts.
- [35]Kutbuddîn-i Şîrâzî (2009), Ahbâr-ı Mogûlân, (Neşr. İ. Afşar), Setare, Kum.
- [36]Lubsandanzan (2006), Altan Tovç, Ş. Çoimaa (Haz.), Mongol Tütühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar.
- [37]Marco Polo (2009), Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı, (Çev. I. Ergüden; Z. Z. İlkgelen), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [38]May, Timothy (2017), The Mongol Empire. Abc-Clio, California.
- [39]ME (yazma eser), Muizzu’l Ensâb, Bibliotheque Nationale France, Department des Manuscrits, Persian.
- [40]MGT (1995), Moğolların Gizli Tarihi, (Çev. A. Temir), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- [41]MGT (2011), Moğolların Gizli Tarihçesi, (Çev. M. L. Kaya), E. Kalan (Ed.), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- [42]MNT (1990), Mongolun Nigoça Tobçıyan, (Trs. B. Sumyabaatar), Ulsin Hevleliin Gazar, Ulaanbaatar.
- [43]Morgan, David (1990), The Mongols, Basil Blackwell, Massachusetts.
- [44]Muhammed Benâketî (2000), Târîh-i Benâketî, (Neşr. C. Şear), Encümen-i Asar u Mefâhir-i Ferhengi, Tahran.
- [45]Muhammed Mîrhând (2006), Târîh-i Ravzatu’s Safâ, C. 8, (Neşr. C. Keyanfur), İntişarat-ı Esatir, Tahran.
- [46]Oktay, Hasan (2007), Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, Selenge Yayınları, İstanbul.
- [47]Özgüdenli, Osman Gazi (2008), “Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemadânî”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 35, İstanbul.
- [48]Özgüdenli, Osman Gazi (2011), “Târîh-i Cihângüşâ”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 40, İstanbul.
- [49]Paulenz, Karenina Kollmar (2020), Moğollar Cengiz Han’dan Günümüze, (Çev. H. Aydın), Runik Kitap, İstanbul.
- [50]Pelliot, Paul (1959), Notes On Marco Polo, C. 1, Imprimerie Nationale, Paris.
- [51]Prawdîn, Michael (1953), The Mongol Empire Its Rise And Legacy, George Allen And Unwin LTD, London.
- [52]Rashiduddin Fazlullah (1998), Jami’u’t-tawarikh, C. 1-2, (Çev. W. M. Thackston), Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Cambridge.
- [53]Ratchnevsky, Paul (1992), Genghis Khan His Life and Legacy, (Çev. T. N. Haining), Basil Blackwell, Cambridge.
- [54]Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî (1995), Câmiu’t Tevârîh, C. 1-2, (Neşr. M. Ruşen; M. Musevi), İntişarat-ı Elburz, Tahran.
- [55]Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî (2014), Câmiu’t Tevârîh, (Neşr. B. Kerimi), İntişarat-ı İkbâl, Tahran.
- [56]Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî (yazma eser), Kitâb-ı Nesebnâme-i Mulûk. Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, Envanter Nu: 2937.

- [57]Ruysbroeckli Willem (2010), Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255, (Çev. Z. Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- [58]Rybatzki, Volker (2006), Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente, Publications of the Institute for Asian and African Studies, Helsinki.
- [59]Sagan Setsen (2006), Erdeniin Tovç, M. Bayarsihan (Haz.), Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar.
- [60]Shao Hung; Peng Da Ya vd. (2012), Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Tai shi lu, (Çev. A. Danuu), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [61]SHM (2004), The Secret History of the Mongols, (Çev. I. de Rachewiltz), Brill, Leiden.
- [62]Simon De Saint Quentin (2006), Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248, (Çev. E. Özbayoğlu), DAKTAV, Antalya.
- [63]Subaşı, Ömer (2021), Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset, Selenge Yayınları, İstanbul.
- [64]Şakiroğlu, Mahmut H. (2003), "Marco Polo", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 28, Ankara.
- [65]Şerbetçi, A. (2002), "Kutbüddîn-i Şîrâzî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 26, Ankara.
- [66]Şeşen, Ramazan (1993), "Câmiu't-Tevârih", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul.
- [67]Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî (2014), Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- [68]Turan, Osman (1941), "Çingiz Adı Hakkında", Belleten, S. 19, Temmuz. (267-276)
- [69]Turan, Osman (2016), Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [70]Vassâf (1968), Tahrîr-i Târîh-i Vassâf, (Neşr. A. Ayeti), İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran.
- [71]Weatherford, J. (2016). Cengiz Han'ın Kızları. (Çev. M. Bilgen). Tarih&Kuram, İstanbul.
- [72]Weatherford, J. (2021). Cengiz Han. (Çev. S. Karakale). Kronik Yayıncılık, İstanbul.